

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРЕГУЛЬ АЛІНА ОЛЕГІВНА

УДК 94(37)''-120/63''(092)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІТРИДАТ VI ЕВПАТОР ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ
В АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ І РЕЦЕПЦІЯХ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
І РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. О. Грегуль

Науковий керівник Ставнюк Віктор Володимирович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Грегуль А. О. Мітрідат VI Евпатор та його оточення в античних джерелах і рецепціях доби Середньовіччя і Раннього Нового часу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2019.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню постаті Мітрідата VI Евпатора та його оточення в античній традиції і в пізніших рецепціях доби Середньовіччя і Раннього Нового часу. На основі широкого кола джерел розглядається суспільно-політична діяльність понтійського царя у контексті військового протистояння з Римською республікою.

У дослідженні вперше виявлено і систематизовано коло джерел, які висвітлюють просопографічний портрет Мітрідата VI Евпатора; визначено найближче оточення понтійського царя; здійснено аналіз сприйняття ближнього кола Мітрідата VI у літературі та мистецтві доби Середньовіччя та Раннього Нового часу (V – XVI ст.). Уточнено тезу про походження царя та концепцію «сімейної політики» Мітрідата VI, що здійснювалася ним у межах його внутрішньої та зовнішньої політики. Набули подальшого розвитку вивчення союзницьких відносин між Понтійським царством і сусідніми територіями за правління Мітрідата VI Евпатора; відомостей про Ефеський указ Мітрідата VI; аспектів домінування елліністичних традицій у сімейному укладі Мітрідата VI і Понтійському царстві на загал за його правління.

В результаті аналізу наукової літератури встановлено, що дослідження історії царювання Мітрідата VI Евпатора розпочалося з останніх десятиліть XIX ст. і здійснювалося переважно у контексті вивчення військового протистояння з Римом

(89 – 63 pp. до Р. Х.). Визначено, що у перших історичних працях про Понтійське царство за часів Мітрідата VI розглянуто відомі з писемних джерел факти про перебіг воєн з Римом. Аспекти, що стосувались тематики сприйняття Мітрідата і його найближчого оточення наступними поколіннями лишались поза увагою дослідників. Лише на початку ХХІ ст. з'явилися перші роботи, в яких фрагментарно та вибірково представлене рецепіювання постаті царя в епоху Раннього Нового часу. Відповідно ряд аспектів, пов'язаних із вивченням особистості понтійського царя і його оточення у сприйнятті наступних епох, потребують вивчення, що і здійснено в межах нашого дослідження.

Проаналізовано джерельну базу дослідження і встановлено, що вона є достатньо репрезентативною для вирішення поставлених завдань і включає писемні, епіграфічні, археологічні, нумізматичні і візуальні джерела. Писемні джерела широко представлені роботами античних авторів і меншою мірою, працями епохи Середньовіччя та Раннього Нового часу, в яких висвітлено рецепіювання особистості Мітрідата. Археологічні й епіграфічні джерела представлені постаментом до статуї Гіпсікратії, портретними медальйонами із пам'ятки Мітрідата на о. Делос і написами до них. Портретні медальйони є важливим та унікальним джерелом для дослідження просопографічного портрета царя. Нумізматичні джерела – монети часів Мітрідата VI – дозволили проаналізувати внутрішню та зовнішню політику царя в контексті становлення відносин із Римською республікою, яка була спрямована на створення образу сильного та непереможного правителя.

У дослідженні проаналізовано успадкування влади Мітрідатом VI і розкрито перші роки його царювання. Визначено, що політика Мітрідата VI значною мірою формувалася під впливом його найближчого кола і була продовженням курсу попередніх очільників Понту. Мітрідат Евпатор встановив своє панування у Боспорському царстві, Фракії, Малій Вірменії та Колхиді після повноправного сходження на царювання у 116 р. до Р. Х. Установлено, що однією із царевих сфер впливу стала Каппадокія. Приводом для Мітрідата VI до встановлення політичного

контролю та завоювань у Малій Азії стало виведення родів понтійських та каппадокійських царів від єдиного спільного нащадку. Понтійський цар дотримувався так званої філеллінської політики, згідно з якою він захищав інтереси населення Анатолії від територіальних претензій Римської республіки. Водночас Мітрідат Евпатор використовував всі доступні йому можливості для встановлення прямого чи опосередкованого контролю над сусідніми територіями Каппадокії, Галатії та Фрігії.

Історико-культурний контекст військового протистояння Мітрідата з Римом базувався на створеній зовнішньополітичній системі. Вона була спрямована на укладення союзів і посилення провідної ролі Понту щодо сусідніх територій. Першочерговими завданнями Мітрідата на етапі підготовки до війни з Римом стали оптимізація військово-економічної бази на території Понтійського царства; підкорення нових і повернення колишніх земель шляхом приєднання і надання їм автономії; пошук надійних союзників. Визначено, що Понтійське царство, що було типовою елліністичною монархією, характеризувалося поліетнічною структурою. Тому цар проводив політику заохочення місцевого населення на свій бік з метою безперешкодного завоювання Малої Азії на противагу римській «експансії».

Встановлено, що однією з причин і передумов відкритого військового протистояння Мітрідата з Римом була зовнішньополітична ситуація у Малій Азії. Конфлікт у Малій Азії за землі Пафлагонії та Каппадокії зачепив інтереси Риму, тому розгортання війни стало невідворотним і спланованим кроком Мітрідата. Ефеський указ став каталізатором ескалації протистояння між Римом та Понтійським царством і вирішальною передумовою до подальшого розгортання війни. Здійснено аналіз укладених домовленостей Понту з Віфінією, Парфією та Великою Вірменією. З'ясовано, що Мітрідат користувався союзною підтримкою цих держав на різних етапах військової кампанії проти Риму.

Розглянуто сімейне оточення Мітрідата VI і визначено, що укладання шлюбів найближчих родичів царя формувало його династичну політику. Таким чином Понтійський цар залучав до сфери своїх інтересів нових союзників. Також перший

шлюб царя із його рідною сестрою надавав йому всі владні повноваження у Понтійському царстві. Прослідковано, що Мітрідат не всіх своїх дружин обирав із огляду на політичну складову. Інші жінки царя, за виключенням сестри, не були знатного походження, отже, безпосередньо не впливали на політичну ситуацію у Понті. Дружини та наложниці царя мали опосередкований вплив на особистість царя, його упередження і переконання, що доведено у дослідженні на прикладі Гіпсікратії. Особливої уваги заслуговує той факт, що образ Гіпсікратії разом із Дріпетіною, дочкою Мітрідата, і його сестрою Лаодікою був представлений з моралізаторського погляду у роботах Раннього Нового часу.

У дослідженні особлива увага приділена аналізу просопографічного портрета царя. Коло наближених осіб складалось не лише з членів родини, а й союзників, радників і довірених осіб. Просопографічний аналіз Мітрідатового оточення за монументом на о. Делос дає уявлення про коло найвпливовіших та найбільш важливих для Мітрідата VI осіб на етапі підготовки до протистояння з Римом. Ключовою метою будівництва пам'ятки було створення пропагандистського образу могутньої коаліції на чолі з Понтом проти Риму. Пам'ятка слугувала увіковіченню влади царя, поширенню політичного та культурного впливу Понту на сусідні території та сприяла встановленню союзницьких зв'язків. Сформоване Мітрідатом коло прибічників сприяло розширенню впливу царя Понту серед грецького населення. Дослідження розкриває політичні інтереси не лише самого царя, а й наближених до нього осіб. Прослідковується тенденція, що у зовнішню політику Мітрідата були залучені не лише царі, близькі друзі, а й цілі держави та залежні території.

Спеціально досліджено рецепцію реалій Мітрідатового правління наступними поколіннями. З'ясовано, що характер сприйняття образу царя і наближеного до нього кола осіб обумовлювався, по-перше, історико-культурними уподобаннями реципієнтів (за відомою схоластичною формулою: «quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur») і, по-друге, оцінками, що сходили ще до античних авторів. Встановлено, що богословські трактати з V ст. та універсальні

роботи з огляду світової історії подають інформацію про найдраматичніші події життя царя Понту. Особливого резонансу у Середньовіччі набуло масове вбивство римлян у Малій Азії, як одна із найжорстокіших сторінок Мітрідатового правління, а також смерть царя і членів його родини, як одна із найзагадковіших.

У дослідженні проаналізовано сприйняття масового вбивства римлян 88 р. до Р.Х. (Ефеського указу) та смерті царя. Простежено трансформацію трактувань цих подій від конкретних згадок античних авторів до збірних алегоричних образів, що сформувались в процесі переосмислення історії Римської республіки. Визначено, що загальне сприйняття Мітрідатового царювання в епоху Середньовіччя базувалося на моралізаторських ідеях.

Визначено, що у Ранній Новий час в інтерпретаціях життєвої і політичної історії Мітрідата з'являються нові сюжети, ширше пов'язані з безпосередньою політичною діяльністю, а саме династичною боротьбою у Каппадокії. Також розглядаються особисті стосунки Мітрідата із членами його родини, зростає цікавість не лише до царя, а й до його дружини, дочки, сестри, що значно розширює коло зображуваних аспектів. Представлені сюжети дозволили нам проаналізувати сприйняття династичної війни у Каппадокії, до якої був залучений понтійський цар. Не оминули увагою наступні покоління і вбивства римлян в Анатолії, вбивство членів Мітрідатової родини, зраду сина Фарнака і смерть самого царя.

З огляду на моралізаторську мету переважної більшості робіт, у формі застереження для майбутніх можновладців зображено фатальну долю царя Понту. Життєписи дружини царя Гіпсікратії і дочки Дріпетіни слугують прикладом відданості, жертвності і покірності перед волею царя. Це дозволило нам проаналізувати бачення наступними поколіннями образу типового елліністичного правителя.

Здійснено комплексне дослідження постаті Мітрідата VI Евпатора крізь призму античних джерел і рецепцій наступних епох. З огляду на популярність постаті царя ще за життя, історія його правління знайшла своє відображення у роботах богословів, гуманістів, письменників ще з епохи раннього Середньовіччя.

Популярність образу Мітрідата у наступних поколіннях пояснюється не лише його військово-політичною діяльністю, екстраординарними епізодами життя, а і його оточенням – просопографічним образом, – який формувався, змінювався відповідно до поставлених пріоритетів, але зберігався в історіографічній традиції впродовж наступних поколінь. Прослідковано еволюцію сприйняття та подальшу інтерпретацію Мітрідатового життя і порівняно з даними античних джерел.

Ключові слова: Мітрідат VI Евпатор, Понтійське царство, Римська республіка, еллінізм, просопографічний портрет, рецепція, Середньовіччя, Ранній Новий час.

SUMMARY

Hrehul A. O. Mithridates VI Eupator and his inner circle in ancient sources and receptions of the Middle Ages and Early Modern period. – Qualification research work as a manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences in the specialty 07.00.02 “World History”. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2019.

The thesis is dedicated to the comprehensive investigation of king of Pontus Mithridates VI Eupator and his inner circle in ancient tradition and further receptions of the Middle Ages and Early Modern period. Socio-political activity of the Pontic king in the context of military confrontation with the Roman Republic is considered, having been based on a wide range of primary sources.

For the first time, the thesis thoroughly analyzed the sources that reveal the prosopographic portrait of Mithridates VI Eupator, and determined close-knit community of the Pontic king. The perception in the literature and art of the Middle Ages and Early Modern period (5th – 16th centuries) of Mithridates' VI inner circle was analyzed. The thesis on the king's genealogy and the concept of "family policy" of Mithridates VI, which he carried out within the limits of his domestic and foreign policy, was clarified.

Allied relations of the Kingdom of Pontus and neighboring territories under Mithridates' VI reign; evidence of Mithridates' VI Ephesian Vespers; aspects of Hellenistic traditions in the Kingdom of Pontus during Mithridates' VI reign were continued to study.

The analysis of the scientific literature revealed that investigation of Mithridates VI Eupator reign had begun from the last decades of the 19th century. It was carried out mainly in the context of the study of military confrontation with Rome (89–63 BC). It is determined that in the first research literature about the Kingdom of Pontus of Mithridates' VI times the well-known facts from the written sources about wars with Rome were considered. Aspects of perception of Mithridates and his inner circle of the future generations have remained out of the researcher's consideration. Instead, the first works appeared only at the beginning of the 21st century, which selectively present reception of the king figure in the Early Modern period. Consequently, a number of aspects related to the king's personality and his entourage in the perception of future generations require investigation, which is done in this thesis.

The primary sources of the study were analyzed and it was indicated that its sources are sufficiently representative for the tasks which were set up. The base of primary sources consists of written, epigraphic, archeological, numismatic and visual sources. Written sources are widely represented by the works of ancient writers and, to a lesser extent, the writings of the Middle Ages and Early Modern period, which cover the reception of Mithridates' personality. Archeological and epigraphic sources are represented by pedestal to the statue of Hypsicratea, portrait medallions from the Monument for Mithradates VI on Delos and its inscriptions. Portrait medallions are important and unique sources for scrutiny king's prosopographic portrait. The numismatic sources as coins of Mithridates' VI times allow us to analyze the internal and foreign policies of the king in the context of relations with the Roman Republic. The policy aimed to create an image of a strong and invincible ruler.

The study analyzes a power inheritance of Mithridates VI and reveals the first years of his reign. It is determined that the policy of Mithridates VI was mostly formed under influence of his inner circle and at the same time was the previous leaders of Kingdom of

Pontus continuation course. Mithridates Eupator established his domination in Bosporan Kingdom, Thrace, Lesser Armenia and Colchis after his full accession to the throne in 116 BC. Cappadocia was determined as one of the king's sphere of influence. The reason for Mithridates VI to establish political control and conquests in Asia Minor was parentage of Pontus and Cappadocian kings from a common descendant. The king followed up on so-called philhellenism, according to which he protected the interests of Anatolia population out of territorial claims of the Roman Republic. At the same time, Mithridates Eupator did not lose an opportunity to impose strict or indirect control on neighboring territories of Cappadocia, Galatia and Phrygia.

The historical and cultural context of Mithridates' military confrontation with Rome was based on an organized foreign policy. It was aimed to form alliances and strengthen the Kingdom of Pontus leading role. The main tasks for Mithridates during preparation for the war with Rome were military and economic optimization within the territory of the Kingdom of Pontus; conquest of new lands and return of former by granting them considerable autonomy; search of reliable allies. It is determined that the Kingdom of Pontus was a typical Hellenistic monarchy, which was characterized as a multiethnic society. Therefore, the king implemented a policy of encouraging the Greek population to his side in order to conquer Asia Minor contrary to Roman "expansion".

It is rectified that the reasons and prerequisites for military confrontation of Mithridates with Rome emanated from the foreign policy and king's propaganda. The conflict in Asia Minor over the lands of Paphlagonia and Cappadocia concerned the interests of Rome. Consequently, war became an inevitable and planning step of Mithridates. According to this, the king organized the Ephesian Vespers of 88 BC, which became the catalyst for the escalation of confrontation between the Roman Republic and Kingdom of Pontus and a decisive prerequisite to full-scale warfare. An analysis of the concluded agreements of Pontic Kingdom with Bithynia, Parthia and Greater Armenia was conducted. It is determined that Mithridates had been using the allied support of these states during different stages of the military campaign against Rome.

The Mithridates' VI family was considered and it was determined that marriages of the king's closest relatives defined his dynastic policy. In this way Mithridates engaged new allies to the sphere of his interests. It should be noted that the first king's marriage with his sister gave him complete power in the Kingdom of Pontus. It has been examined that Mithridates did not choose all his wives following the political ideas. The other king's women, with the exception of his sister, were not noble origin, and therefore did not directly influence on political situation in Pontus. The wives and concubines of the king had an indirect influence on his prejudices and beliefs, which is proved on the example of the Hypsicratea. The facts about image of Hypsicratea, Dripetina (daughter of Mithridates) and king's sister Laodice need special investigative attention. They were presented in a moral point of view at works of the Early Modern period.

The special attention of the dissertation is paid to the analysis of the prosopographic portrait of the king. This circle of persons consisted not only of family members, but also of allies of neighboring lands and advisers. Prosopographic analysis of Mithridates' inner circle, which is based on the evidence from the Monument on Delos, provide an information on the most influential and important persons for Mithridates VI at the time of preparation for the confrontation with Rome. The most important purpose of the monument was to form a propaganda of a powerful coalition led by the Kingdom of Pontus against Rome. The monument was an example of perpetuation king's power and the spread of political and cultural influence of Pontus to form alliances. The king also involved in his policy his closest persons to expand his influence among the Greek population. This study reveals the political interests of the king and people who were involved in his policy. There is a tendency that not only rulers, close friends, but also entire states and occupied territories were involved in Mithridates' foreign policy.

The reception's revelations of Mithridates' rule realities by subsequent generations were examined. It was considered the transformation of interpretations about Mithridates from the specific references of ancient authors to the collective allegorical images that were formed during the process of rethinking the texts. It is found that the essence of image of the king's and his inner circle perception were determined in two ways. Firstly,

historical and cultural preferences of the recipients (according to the well-known scholastic formulation: "quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur"), and secondly, value judgments which originated from ancient authors. It is analyzed that theological treatises from the 5th century and general works on world history provide an information on the most dramatic events in Mithridates' Eupator life. Particular attention in the Middle Ages was paid to the massacre of Romans in Asia Minor. It was perceived to be one of the cruelest events of the Mithridates' reign. The death of the king and his family were taken as one of the most mysterious.

The holistic image of perception the mass murder of the Romans in 88 BC (Ephesian Vespers) and the death of the king were analyzed in this thesis. Transformation of interpretations of these events from specific references in ancient sources to collective allegorical images was examined. These interpretations had been formed in the process of rethinking the history of the Roman Republic. It is determined that the general perception of the Mithridates reign in the Middle Ages was based on moral principles.

It is rectified that in the Early Modern period appeared new topics and ways of Mithridates' life interpretation which were closely related to his political activity, especially the dynastic conflict in Cappadocia. Personal relationships with members of the royal family are also considered. It is examined that interest of future generations had grown not only to the king, but also to his wife, daughter and sister. And consequently, it greatly expands the range of displayed aspects. The subject depicted in the manuscripts allowed us to analyze the perception of dynastic conflict in Cappadocia, which was in Mithridates' sphere of interest. The massacre of the Romans in Anatolia, murders of Mithridates' family members, betrayal of Pharnaces and king's death were not ignored in the Early Modern period too.

According to moral purpose of the vast majority of works, Mithridates' fate was depicted as warning to the future authorities. The biographies of wife Hypsicratea and daughter Dripetina were as an example of devotion, sacrifice and humility in regard to the king. This allowed us to analyze the vision of particular qualities a typical Hellenistic ruler in the future.

Complex research of Mithridates VI Eupator from the ancient sources to receptions of future generations was carried out. Given the popularity of the king of Pontus during lifetime, the history of his reign was reflected in the works of theologians, humanists, writers from the Early Middle Ages. The reason of Mithridates's prominence in the Middle Ages and Early Modern period stem not only from his political activity, extraordinary occasions in his life, but also from his inner circle – prosopographic portrait. It was formed and changed during his life in accordance with priorities, but remained in history tradition. The evolution of perception and subsequent interpretation of Mithridates' life was investigated in this thesis and compared with ancient sources.

Keywords: Mithridates VI Eupator, Kingdom of Pontus, Roman Republic, Hellenistic period, prosopographic portrait, reception, Middle Ages, Early Modern period.

Список публікацій за темою дисертації,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Грегуль А. О. Мітрідат VI Евпатор і його оточення (від джерел античної доби до рецесій в епоху Відродження). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 138 (11). Ч. 1. Історичні науки. С. 196–200.
2. Грегуль А. О. Образ Мітрідата VI Евпатора та наближених до нього осіб у літературі та мініатюрах XIV – XVI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2018. Вип. 2. Ч. 2. С. 52–56.
3. Сорока А. Митрідат VI Евпатор і члени його родини у «De casibus virorum illustrium», «De mulieribus claris» Дж. Боккаччо та античних джерелах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 3–7.
4. Сорока А. О. Обставини і трактування смерті Мітрідата VI Евпатора: від джерел античної доби до «De Civitate Dei» Августина Блаженного. *Наукові*

праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С. 266–269.

5. Сорока А. Просопографічний аналіз оточення Мітрідата VI Евпатора (за матеріалами монумента Мітрідата на о. Делос). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2018. №1 (136). С. 67–70.

**Список публікацій за темою дисертації,
які засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

6. Грегуль А. Гіпсікратія: дружина vs. воїн Мітрідата VI Евпатора (від античних джерел до рецепцій доби Відродження). *Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 46.

7. Грегуль А. Ефеський указ Мітрідата VI Евпатора (за працями античних авторів та ілюмінованими перекладами «De Civitate Dei» Августина Блаженного). *Шевченківська весна – 2018: історія* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 15 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 179–181.

8. Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і його оточення у «De Casibus Virorum Illustrium» та «De Mulieribus Claris» Дж. Боккаччо: історіографія проблеми. *Шевченківська весна – 2016: історія* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Київ, 6 – 8 квітня 2016 р. Київ, 2016. С. 193–196.

9. Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і коло його прибічників: історіографія проблеми. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 11–13.

10. Сорока А. О. Походження та встановлення влади Мітрідата VI Евпатора у Понтійському царстві. *Теорія і практика сучасної науки* : матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 р.
Херсон, 2017. Ч. 1. С. 219–221.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Стан наукової розробки проблеми	26
1.2. Джерельна база дослідження	49
РОЗДІЛ 2. ПРАВЛІННЯ МІТРИДАТА VI ТА ФОРМУВАННЯ КОЛА ЙОГО СОЮЗНИКІВ	67
2.1. Успадкування влади та початок царювання	67
2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико- культурний контекст.....	87
РОЗДІЛ 3. МІТРИДАТ VI ЕВПАТОР І ЙОГО ОТОЧЕННЯ	105
3.1. Сімейне коло Мітрідата VI.....	105
3.2. Просопографія наближених до царя осіб	124
РОЗДІЛ 4. СПРИЙНЯТТЯ МІТРИДАТА VI, ЙОГО ПОЛІТИКИ Й ОТОЧЕННЯ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ	140
4.1. Образ царя і його оточення в епоху Середньовіччя	140
4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов’язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.....	156
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	185
ДОДАТКИ.....	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ARLIMA – Les Archives de littérature du Moyen Âge – Архів літератури Середньовіччя

Arsenal – Bibliothèque de l'Arsenal – Бібліотека Арсеналу (Париж, Франція)

BGE – Bibliothèque de Genève – Женевська бібліотека (Женева, Швейцарія)

BL – British Library – Британська бібліотека (Лондон, Велика Британія)

BnF – Bibliothèque nationale de France – Національна бібліотека Франції (Париж, Франція)

BSG – Bibliothèque Sainte-Genevieve – Бібліотека Святої Женев'єви (Париж, Франція)

САН – The Cambridge Ancient History

Fr. – Français – колекція рукописів французькою мовою Національної бібліотеки Франції (Париж, Франція)

KB – Koninklijke Bibliotheek, Nationale Bibliotheek van Nederland – Королівська бібліотека Нідерландів (Гаага, Нідерланди)

KBR – Bibliothèque royale de Belgique – Королівська бібліотека Бельгії (Брюссель, Бельгія)

MMW – Museum Meermanno – Музей Меерманно (Гаага, Нідерланди)

MS. / MSS. – рукопис / рукописи

NAF – Nouvelles acquisitions françaises – Нові французькі надходження (фонд Національної бібліотеки Франції (Париж, Франція))

NYPL – New York Public Library – Нью-Йоркська публічна бібліотека (Нью-Йорк, США)

RHI – Packard Humanities Institute – Гуманітарний інститут Паккарда

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена завданнями, які сьогодні вирішуються світовим антикознавством. Поряд з темами традиційними, такими, що мають предметом дослідження власне греко-римську цивілізацію, усе активніше розробляються проблеми рецепції античної спадщини в наступні епохи. Продовжують активно досліджуватися вузлові проблеми політичних форм античності (демократії і республіки, монархії та імперії), але все більше з'являється і праць, присвячених рецепції політичного досвіду греко-римської цивілізації суспільствами нової і новітньої доби. Постать Мітрідата VI Евпатора, однак, залишається ще на периферії цього процесу.

Знаність Мітрідата VI у наступних поколіннях завдячує не лише його діяльності як політика, екстраординарним випадкам із життя, а й оточенню – просопографічному образу, – який формувався, змінювався протягом його життя відповідно до поставлених пріоритетів, але зберігався в історіографічній традиції впродовж усієї наступної історії. Постать Мітрідата VI знайшла відображення у роботах наступних поколінь ще з епохи Середньовіччя. Попри очевидну популярність його в античній культурі часів пізньої Римської республіки й Римської імперії, попри очевидну впродовж усього Середньовіччя увагу до особи понтійського царя – грізного суперника Риму в Східному Середземномор'ї – спеціальні дослідження колективного (просопографічного) портрета Мітрідата VI практично відсутні. Вирішенню саме таких завдань і присвячене наше дослідження.

Історія I ст. до Р.Х. завжди привертала увагу дослідників. Це час таких загальновідомих римських діячів: Луція Корнелія Сулли, Гая Юлія Цезаря, Гая Марія, Марка Ліцинія Красса, Гнея Помпея та інших. Але в той же час на Сході, на теренах сучасного Причорномор'я та Малої Азії, розвивалося інше державне утворення – Понтійське царство – під владою царя Мітрідата VI Евпатора (121 – 63 рр. до Р. Х.). Він розширив територію Понтійського царства та в подальшому використав її ресурсну базу для боротьби з Римом. Незважаючи на трагічну долю

Мітрідата VI Евпатора, який у 63 р. до Р.Х. покінчив життя самогубством, він був визначною особистістю, яка заслуговує детального дослідження та вивчення. Останнім часом у науковій літературі все помітнішою стає тенденція поглибленого вивчення біографій видатних діячів та їх внеску в історію людства.

Питання дослідження формування Мітрідата Евпатора як особистості та могутнього царя, встановлення його влади та зовнішньополітичного курсу, взаємин із членами родини, союзниками, прибічниками складні і багатогранні, тому вимагають ретельного аналізу наявних джерел й історіографії з досліджуваної теми. Багатофакторний аналіз джерельної бази (писемних, археологічних й епіграфічних, нумізматичних, візуальних джерел) та історіографії стосовно питання становлення відносин Мітрідата VI із колом наближених осіб і союзниками допоможе зрозуміти передумови та сутність його політики протистояння Римській республіці, та мотиви прийняття конкретних політичних рішень. Цей аспект недостатньо глибоко висвітлений у науковій літературі порівняно з подальшим періодом правління Мітрідата – війнами з Римом.

З огляду на популярність постаті царя ще за його життя, історія його правління була відображена у наступні часи у роботах теологів, а пізніше гуманістів і письменників. Постать Мітрідата і його оточення було рецесійовано наступними поколіннями задля вирішення конкретних культурних завдань. Тому варто дослідити правління понтійського царя, зв'язки з наближеними особами, які привертати увагу наступних поколінь. Таким чином можна прослідкувати еволюцію сприйняття та подальшої інтерпретації історії життя Мітрідата з точки зору епох, в яких жили автори і порівняти з даними античних джерел.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідницької теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільства давньої, середньовічної та ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (номер державної реєстрації 0116U007146).

Предметом дослідження є постать Мітрідата VI Евпатора та його оточення у світлі античних джерел і рецепціях наступних епох.

Об'єктом дослідження є Римська республіка та Понтійське царство за часів правління Мітрідата VI Евпатора.

Мета роботи полягає в дослідженні постаті Мітрідата VI Евпатора та його оточення крізь призму античних джерел і рецепцій наступних епох.

Відповідно, досягнення поставленої мети полягає у виконанні наступних наукових завдань:

- розкрити стан наукової розробки проблеми й джерельну базу дослідження;
- проаналізувати висвітлення процесу успадкування влади і початкового етапу правління царя в античній традиції як факторів становлення його зовнішньополітичного курсу;
- дослідити процес формування кола союзників Мітрідата Евпатора та фактори, що сприяли цьому процесу;
- розглянути за античними джерелами залучення членів родини Мітрідата VI до реалізації його зовнішньої політики;
- визначити коло прибічників Мітрідата VI у військовому протистоянні Понтійського царства з Римом на основі античних джерел;
- висвітлити сприйняття особистості Мітрідата Евпатора та його правління у середньовічну добу;
- визначити основні риси інтерпретації постаті Мітрідата VI і пов'язаних з ним осіб в епоху Раннього Нового часу.

Хронологічні межі збігаються з роками життя Мітрідата. У процесі дослідження задля ґрунтовнішого з'ясування суті досліджуваних проблем ми, однак, виходимо за визначені хронологічні межі. Так, у процесі аналізу родоводу царя як одного з факторів його зовнішньополітичних претензій у першому підрозділі другого розділу «Успадкування влади та початок царювання» здійснено історичний екскурс до початків правління Дарія I, для дослідження ж рецепції

просопографічного портрета Мітрідата VI проаналізовано літературні твори та ілюміновані рукописи V – XVI ст.

Географічні межі дисертації збігаються з територією елліністично-римської цивілізації II – I ст. до Р. Х. та її найближчої периферії. Ці межі охоплюють території, на які розповсюджувався вплив Мітрідата VI (Малої Азії, сучасного Чорноморського регіону) і Римської республіки. Тому даної теми стосуються території Понтійського царства, а також Фрігії, Колхиди, Малої Вірменії, Боспору, Пафлагонії, Каппадокії, Галатії та Фракії.

Теоретико-методологічна база дослідження. Історія правління Мітрідата VI розглядається в контексті розвитку елліністично-римської цивілізації та її найближчої периферії. В основу дослідження покладено принципи всебічності, конкретності та системності. У процесі опрацювання джерел і розробки всього спектру визначених наукових завдань нами було застосовано хронологічний, логічний і проблемно-тематичний підходи.

При дослідженні постаті Мітрідата VI, його взаємовідносин з колом наближених осіб ми критично підходили до аналізу будь-якої інформації. Тобто комплексно і всебічно розглядали наявну джерельну базу, порівнювали інформацію, отриману в процесі дослідження. У нашому дослідженні ми послуговувались принципами історизму та науковості, застосовували системний підхід, логічний, хронологічний і проблемно-тематичний методи для комплексного дослідження як джерельної бази та історіографії, так і поставлених наукових завдань.

У роботі використано загальнонаукові й історичні методи, а також методи суміжних наук: історіографії (методи раціональної реконструкції історіографічного доробку з даної теми), джерелознавства (застосування в комплексі зовнішньої і внутрішньої критики джерел), просопографії (метод реконструкції загального портрета, образу царя й пов'язаних з ним осіб). Для дослідження діяльності Мітрідата, становлення його політичних поглядів використано біографічний метод, який дозволив простежити його життєвий шлях

у контексті протистояння з Римом. При вивченні політики Мітрідата VI, його походження і становлення як особистості, визначення просопографічного портрета царя використовується історико-генетичний метод. Застосування історико-порівняльного методу дозволило проаналізувати процес розширення ресурсної бази Понтійського царства та залучення нових союзників, принципи та мотиви прийняття конкретних рішень і дій царя впродовж років його правління. Методи аналізу й синтезу активно використовуються в дослідженні всього спектру фактологічного матеріалу. Ідіографічний метод використано для виявлення індивідуальних особливостей об'єкта дослідження, аналізу його сутності.

Важливе місце в методологічній базі дослідження займають принципи системного підходу, за якими факти розглядаються як сукупність окремих компонентів, що могли породжувати певний хід історичних подій. Ці компоненти складають систему впливів, які поєднуються між собою (походження, виховання, знамення і пророцтва) і виступають цілісними чинниками формування зовнішньополітичного курсу понтійського царя. Ми досліджували становлення політичного вектора та відносин Мітрідата Евпатора з Римською республікою у взаємозалежності з факторами формування особистості та початковим періодом його правління, аналізували факти міжособистісної взаємодії царя з його оточенням, які головним чином і визначили політику Мітрідата VI.

Поряд з цими, достатньо традиційними для історичного дослідження методами, ми використовуємо і методи більш спеціальні. Так, у процесі залучення до аналізу візуальних матеріалів застосовуються методи іконографічний та іконологічний, які ввів у науковий обіг мистецтвознавець Е. Панофскі, виділивши три етапи роботи з візуальними джерелами¹. По-перше, пре-іконографічний опис («pre-iconographical description»)², що полягає в ідентифікації форм, предметів, постатей, стилістики на мініатюрах та портретних медальйонах. По-друге, власне

¹ Panofsky E. *Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art* / Panofsky E. *Meaning in the Visual Arts : Papers in and on Art History*. New York : Doubleday & Company, Inc, 1955. P. 28–31.

² Ibid. P. 28.

іконографічний аналіз («iconography»)³, який спрямований на атрибуцію відображуваних фактів, що складаються в події, як то, наприклад, широко репрезентована візуальними джерелами, і навіть оповита романтичним фльором, смерть царя. По-третє, іконологічний аналіз («iconology»)⁴, що дозволяє розкрити внутрішній сенс і зміст зображення; темпоральні характеристики й упередження, якими наділив автор візуальне джерело; інтерпретувати події, як то, наприклад, падіння Мітрідатової влади та перемога Риму у війні. Наведені методи дозволили комплексно проаналізувати не лише безпосередньо відтворені зображення у візуальних джерелах, а й прослідкувати еволюцію сприйняття історії Мітрідатового життя і правління, поступову трансформацію поглядів на місце царя в історії, принципи селекціонування зображуваних аспектів з точки зору авторів у контексті наступних епох, тобто дали можливість проаналізувати рецепіювання Мітрідата і його оточення (просопографічного портрета) наступними поколіннями.

Враховуючи поліваріативність поняття «рецепція античності», у нашому дослідженні ми спираємося на його потрактування Г. Маркузе, Л. Гардвік, К. Штреєм та Є. Чиглінцевим. Загалом рецепцію ми розуміємо як сприйняття значень, понять, що складала минулі історичні події; вивчення різних форм та підходів, де інтерпретатори робили спробу аналізувати події та їх розгортання. Це і дослідження чинників, які роблять ці події значимими для сучасності інтерпретатора, і принципів, за якими джерела грецької та римської історії та культури обираються, передаються, перекладаються, інтерпретуються, переписуються, переосмислюються та репрезентуються наступними поколіннями. Водночас це сприйняття і включення в інтелектуальні та культурні практики наступних епох в якості невід'ємної складової соціально-політичних, історичних і культурних явищ античності.

³ Ibid. P. 29.

⁴ Ibid. P. 31.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у таких положеннях.

Уперше:

- виявлено і систематизовано коло джерел щодо колективного (просопографічного) портрета Мітрідата VI Евпатора;
- визначено колективний (просопографічний) портрет Мітрідата VI Евпатора;
- здійснено комплексний аналіз сприйняття просопографічного портрета Мітрідата VI у літературі та мистецтві доби Середньовіччя і Раннього Нового часу (V – XVI ст.).

Уточнено:

- тезу про походження царя як аргумент для обґрунтування його претензій на підкорення сусідніх з Понтійським царством держав і народів;
- концепцію, за якою «сімейна політика» Мітрідата VI була своєрідним продовженням його політики внутрішньої та зовнішньої;
- гіпотезу про особливий статус і місце Гіпсікратії в колі наближених до царя осіб.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження аспектів установа та функціонування союзницьких відносин між Понтійським царством і сусідніми територіями;
- теза про Ефеський указ Мітрідата VI як каталізатор ескалації конфлікту між Понтійською державою і Римською республікою;
- твердження про домінування елліністичних традицій у сімейному укладі Мітрідата і Понтійському царстві на загал за його правління.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні розділів монографій, підручників, навчальних посібників, складанні довідкових видань, присвячених історії античності. Фактичний матеріал, що міститься в дисертації, може знайти застосування в навчальному процесі на історичних факультетах при розробці лекційних курсів з історії античності та середніх віків, історії мистецтва та

культурології, історіографії та джерелознавства. Результати дослідження можуть використовуватись у діяльності наукових і культурних установ, практична діяльність яких пов'язана з історико-культурною спадщиною.

Апробація матеріалів дисертації здійснена під час участі у 11 міжнародних наукових та науково-практичних конференціях, семінарах і симпозиумі: XIV Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2016: історія» (м. Київ, 6 – 8 квітня 2016 р.); Сьомому міжнародному міждисциплінарному теоретичному симпозиуму «Словесне і зорове: візуальні медіації в літературі» (м. Київ, 16 – 17 червня 2016 р.); Третьому міжнародному науково-практичному семінарі «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 22 – 24 вересня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «V Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 19 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Питання всесвітньої історії» (м. Дрогобич, 10 листопада 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 1 грудня 2017 р.); Міжнародній конференції «XII читання пам'яті професора П. Й. Каришковського» (м. Одеса, 12 – 13 березня 2018 р.); XVI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2018: історія» (м. Київ, 15 березня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р.); П'ятому міжнародному науково-практичному семінарі «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 12 жовтня 2018 р.).

За матеріалами дисертації опубліковано 10 наукових праць: 5 наукових статей у фахових виданнях, що входять до наукометричних баз даних, та 5 матеріалів і тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (370 позицій на 29 сторінках), додатків (13 додатків на 67 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 280 сторінок, з них основна частина – 168 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Дослідження діяльності понтійського царя Мітрідата VI Евпатора (121 – 63 рр. до Р. Х.) має довготривалу традицію. Починаючи з XIX ст. на історію його царювання та війни з Римом звертали увагу багато дослідників. Перші наукові роботи стосуються переважно загального огляду історії Понтійського царства в період правління Мітрідата чи його воєн з Римом. І вже з першої половини XX ст. дослідження про історію царювання Мітрідата VI набувають більш деталізованого і тематичного характеру. Окремих ґрунтовних досліджень, присвячених формуванню характеру й особистості царя, сімейним стосункам і династичній політиці, дипломатичним союзам і контактам, особистому оточенню Мітрідата, дуже мало. Але ж саме ці фактори впливали на розгортання воєн Понту з Римом, які виступають ключовою темою в дослідженнях про царя. До того ж і сприйняттю його політики наступними поколіннями в історіографії відведено незначну увагу.

Огляд історіографії даної роботи доцільно побудувати за проблемно-хронологічним принципом. Виокремлення методологічно подібних досліджень, в яких розглядаються схожі аспекти, дозволить розкрити основні тенденції у дослідженнях про царювання Мітрідата VI. Даний підхід також дає можливість охарактеризувати, по-перше, найінформативніші праці (переважно загального характеру з історії Понтійського царства за Мітрідата VI) для розкриття поставлених завдань даного дослідження і, по-друге, роботи, що несуть додаткове смислове навантаження і дозволяють уточнювати і доповнювати основне коло інформації. Завдяки проблемно-хронологічному принципіві можна виділити тематику досліджень, яка є достатньо широко висвітленою в історіографії та теми, які лишаються малодослідженими, що і обумовлює актуальність даної роботи та поставлені завдання.

Відповідно, історіографічний доробок можна поділити на три групи. До першої слід віднести праці, які найбільш повно розкривають увесь період правління

Мітрідата Евпатора. Головна увага таких робіт зосереджена на загальній історії Понтійського царства за Мітрідата VI та аналізу воєн з Римом. Переважно це фундаментальні або узагальнювальні праці з даної проблематики, або ж роботи з історії Риму чи Понтійського царства, де окремі частини присвячені правлінню Мітрідата. Другу групу складають роботи з більш вузькою специфікою, в яких детальніше розкриваються основні аспекти правління царя; відносини Мітрідата VI з сусідніми країнами і територіями, Римом; стосунки з найближчим оточенням і членами родини. До третьої групи належать численна кількість монографій і статей, у яких розкриваються супутні питання, що стосуються даної теми та слугують додатковим джерелом інформації для повного висвітлення поставлених завдань. Тобто дозволяють дослідити просопографічний портрет царя і сприйняття історії його правління наступними поколіннями. У комплексі названі групи наукових праць дозволяють переосмислити, здійснити ціннісний аналіз досліджень з даної теми та виокремити проблемні питання, актуальні для подальшого вивчення.

Передусім слід охарактеризувати першу групу наукових праць. До неї варто віднести роботи, в яких вперше в історичній науці було підняте питання про понтійського царя, а також подальші дослідження, що носять універсальний характер й акцент яких переважно зосереджений на усьому періоді правління Мітрідата. Особливу увагу дослідники приділяють історії Понтійського царства у контексті воєн Мітрідата з Римом. Це дослідження Т. Моммзена, Е. Мейера, Т. Рейнака, А. Дюгана, М. Ростовцева, В. Гайдукевича, Дж. Хінда й А. Шервін-Вайта.

Класичною серед перших наукових праць з історії Риму є «Римська історія» Т. Моммзена⁵. Події, пов'язані з Понтійським царством часів Мітрідата VI,

⁵ Теодор Моммзен (Theodor Mommsen, 1817 – 1903) – відомий німецький історик, який у 1902 р. став лауреатом Нобелівської премії з літератури за працю «Римська історія» (перші три томи вийшли у 1854 – 1856 рр., п'ятий том – у 1885 р.). Період царювання Мітрідата викладений у: Моммзен Т. Римская история. От битвы при Пидне до смерти Суллы : в 4 т. / ред. изд. К. Т. Солдатенкова ; пер. В. Н. Неведомского. Москва : Типография В. Т. Рихтера, 1887. Т. 2. 473 с.; Моммзен

викладені у другому і третьому томах. Т. Моммзен приділяє увагу не тільки загальновідомим війнам Риму проти Мітрідата, а й описує зовнішність, характер і біографічні відомості про царя. Мітрідата він вважав типовим східним султаном, який детально вивчав грецьку культуру і залучався до неї, а його війни проти Риму оцінював як боротьбу азійських народів проти західних та загальним продовженням⁶ боротьби Сходу й Заходу⁷. Загалом дослідник визнавав беззаперечну значущість постаті Мітрідата VI як типового представника Сходу, надзвичайно дієвого й готового до боротьби⁸.

Першим дослідив історію саме Понтійського царства Е. Мейер⁹. Його робота стосується історії Понту ще з часів перших представників династії Мітрідатидів, а з дванадцяти розділів книги лише три останні¹⁰ присвячені правлінню Мітрідата, в яких основна увага відведена війнам з Римом. Незначну частину дослідження присвячено генеалогії понтійських царів, яка і досі лишається дискусійним питанням. Історик покладається на свідчення Юстина про походження царів Понту.

Схожий методологічний підхід до критики джерел використовує і Т. Рейнак¹¹, адже аналогічно спирається на дані Юстина у висвітленні родоводу.

Т. Римская история. От смерти Суллы до битвы при Тапсе : в 4 т. / ред. изд. К. Т. Солдатенкова ; пер. В. Н. Неведомского. Москва : Типография В. Т. Рихтера, 1885. Т. 3. 648 с.

⁶ Початком цієї боротьби, яка тривала і до часу написання роботи, і буде продовжуватись надалі, Т. Моммзен називає Марафонську битву (12 вересня 490 р. до Р. Х.): Моммзен Т. Римская история. От битвы при Пидне до смерти Суллы ... С. 273.

⁷ Там же. С. 271–272.

⁸ Там же. С. 271.

⁹ Едуард Мейер (Eduard Meyer, 1855 – 1930) – німецький дослідник історії стародавнього світу. Видав 5-томну «Історію стародавнього світу» (1884 – 1902 рр.). Дослідження, у якому розглядається історія царювання Мітрідата Евпатора: Meyer E. Geschichte des Königreichs Pontos. Leipzig : W. Engelmann, 1879. 128 р.

¹⁰ Meyer E. Geschichte des Königreichs Pontos ... Р. 81–109.

¹¹ Теодор Рейнак (Théodore Reinach, 1860 – 1928) – французький історик, археолог. Монографія про Мітрідата: Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris : Firmin-Didot et Cie, 1890. 494 р.(перевидання 2012 р.: Reinach T. Mithridate Eupator, roi de

Загалом монографія Т. Рейнака є найґрунтовнішою серед перших праць про царя Понту. На неї спираються багато дослідників, які вивчають історію Мітрідата VI, адже це перша наукова праця, присвячена саме цареві та періоду його правління. Тому, так чи інакше неможливо оминати її увагою. На початку книги автор дає короткий опис історії Понту до часу правління Мітрідата VI. Надалі вся робота присвячена війнам з Римом. Також Т. Рейнак проаналізував достовірність легенд про народження майбутнього царя і висвітлив дитячі роки, виховання та освіту. Прагнучи описати життя Мітрідата глибше й повніше, Рейнак використовував найрізноманітніші джерела: свідчення античних авторів, епіграфічні та нумізматичні матеріали. Історик намагався різнобічно й неупереджено оцінити постать царя, тому зрештою дав йому негативну характеристику, пояснюючи це тим, що Мітрідат не став дійсно великим історичним діячем, бо ним володіли честолюбство, егоїзм, деспотизм і варварство¹². Т. Рейнак підкреслив наявності інституту «друзів» царя, який був відомий як перському, так і грецькому світам, і відзначив, що саме він вплинув на формування дуалістичних тенденцій у характері Мітрідата¹³.

Робота британського історика А. Дюггана¹⁴ написана крізь призму біографістики¹⁵. Дослідник звернув увагу на незначні дані писемних античних

Pont (ed. 1890). Vassarat : Hachette BNF, 2012. 529 p.). У даному дослідженні ми будемо користуватись першим виданням 1890 р.

¹² Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont ... P. 299–300.

¹³ Ibid. P. 252–253.

¹⁴ Альфред Дюгган (Alfred Duggan, 1903 – 1964) – британський історик, археолог і відомий романіст 1950-х рр. Писав роботи у літературному стилі з науковим підходом, досліджуючи наративні джерела та відвідуючи історичні місця описуваних подій. Дослідження про Мітрідата VI: Dugan A. He Died Old: Mithridates Eupator, King of Pontus. London : Faber & Faber, 1958. 208 p.

¹⁵ Біографістика як спеціальна історична дисципліна досліджує людину в історії, історію й еволюцію біографічної творчості та біографічних досліджень як явищ історії, культури та суспільного життя, теоретико-методологічні та методичні засади, джерелознавчі та прикладні проблеми біографічних досліджень. Необхідним і важливим етапом дослідження життя особи є відбір/формування бази джерел, адекватних меті дослідження, за допомогою яких дослідник набуває можливість отримати всебічну персонологічну та соціальну інформацію про особу

джерел, аналіз яких дозволив йому відтворити фрагменти історії запеклої боротьби з Римом. А. Дюгган описав постать Мітрідата у героїчному значенні, акцентуючи увагу на надзвичайній ролі царя в історії. Також у вигляді історико-біографічного дослідження описав особу Мітрідата VI Г. Бенгтсон¹⁶, але лише в загальних рисах дав оцінку його діяльності, оскільки окремого дослідження Г. Бенгтсона про царя немає.

Частково і в загальних рисах діяльність Мітрідата представлена в роботі М. Ростовцева¹⁷. Він проаналізував економічний і політичний стан Понтійської держави, її армію і дав оцінку діяльності Мітрідата. Усі факти з історії Причорномор'я описані у відповідності з писемними античними джерелами, а для підтвердження своїх припущень автор широко використовував археологічні матеріали. Дослідник прослідкував зародження і становлення греко-перського культурного синтезу на теренах Понтійського царства¹⁸, який у подальшому вплинув на формування особистості майбутнього царя.

У радянській історіографії в контексті теорії «революції рабів»¹⁹ розглядався період правління понтійського царя, де варвари на чолі з Мітрідатом виступали на

(Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. *Українська біографістика* : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 8. С. 27–28).

¹⁶ Герман Бенгтсон (Hermann Bengtson, 1909 – 1989) – німецький історик, спеціаліст із вивчення стародавньої історії. У 1952 р. був призначений на посаду професора історії стародавнього світу в Вюрцбурзькому університеті. Із 1966 викладав у Мюнхені. У роботі «Правителі епохи еллінізму» (Bengtson H. Herrschergestalten des Hellenismus. München : Beck, 1975. 342 s.; переклад російською: Бенгтсон Г. Правителі епохи еллінізму / пер. с нем., предисл. Э. Д. Фролова. Москва : Наука, 1982. 391 с.) окремий розділ присвячений Мітрідатові: Бенгтсон Г. Правителі епохи еллінізму ... С. 290–321.

¹⁷ Михайло Іванович Ростовцев (1870 – 1952 рр.) – дослідник історії античності, особливо періоду еллінізму (Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград : Огни, 1918. 178 с.).

¹⁸ Там же. С. 108–109.

¹⁹ Названу теорію та формулювання «революція рабів» було введено в науковий обіг радянським істориком Ковальовим Сергієм Івановичем (1886 – 1960 рр.). Початок так званої «революції рабів» дослідник датує 136 р. до Р. Х. (перше повстання рабів на о. Сицилія). Важливим фактором у цій «революції» історик називає «варварський». Детальніше про сутність «революції рабів» див.: Ковалев С. И.

боці рабів і Мала Азія була осередком боротьби. Тому Мітрідата Евпатора в радянській історіографії висвітлювали як варварського ватажка, який розхитував становище Римської республіки. Теорія «революції рабів» успішно застосовувалась радянськими вченими і до питання захоплення Боспорського царства Мітрідатом. Провідною темою досліджень про царя стало саме отримання управління над Боспором внаслідок неспроможності царя Перісада контролювати царство через повстання рабів під проводом Савмака. Відповідну концепцію можна зустріти у роботах С. О. Жебельова²⁰, яку підтримували Д. П. Каллістов²¹ і В. Ф. Гайдукевич²².

Один з розділів дослідження В. Гайдукевича²³ також містить відомості про період царювання Мітрідата VI. У ньому автор не тільки розглядає політичну ситуацію на Боспорі, але й подає закономірність та послідовність поступового захоплення всього Причорномор'я Мітрідатові. У монографії В. Ф. Гайдукевича та його статтях постійно аналізувались результати багаторічної роботи Боспорської археологічної експедиції, яку він очолював із 1934 по 1966 рр. Численні знахідки в малих містах Боспору слугували доповненням до відомостей античних авторів.

Эллинизм. Рим. Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. С. 164–225.

²⁰ Жебельов Сергій Олександрович (1867 – 1941 рр.) – радянський дослідник з історії античності, археології та епіграфіки (Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. *Вестник древней истории*. 1938. № 3. С. 49–71).

²¹ Дмитро Павлович Каллістов (1904 – 1973 рр.) спеціалізувався на вивченні Боспорського царства (кандидатська дисертація «Рим и Боспор от Митридата до Нерона» (1938 р.), докторська «Боспор Киммерийский (Опыт исследования по истории Северного Причерноморья и Боспора эпохи Археанактидов и первых Спартокидов)» (1948 р.). Про підкорення Мітрідатом Боспору див.: Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху. Ленинград : Учпедгиз, 1952. С. 141–152.

²² Віктор Францевич Гайдукевич (1904 – 1966 рр.) – радянський вчений, фахівець у сфері античної археології (Гайдукевич В. Ф. О скифском восстании на Боспоре в конце II в. до н. э. *Античное общество: труды конференции по изучению античности*. Москва : Наука, 1967. С. 17–22).

²³ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 624 с.

Грунтовним дослідженням з серії видань Кембріджського університету «The Cambridge Ancient History»²⁴ є дев'ятий том під назвою «The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 B.C.»²⁵, значна частина якого присвячена дослідженню перебігу воєн Мітрідата з Римом. Основний розділ про Мітрідата написаний Дж. Хіндом²⁶, де проаналізовано династію понтійських царів, процес розширення території Понтійського царства та першу війну з Римом (89 – 85 рр. до Р. Х.)²⁷. Про подальшу боротьбу з Мітрідатом Луція Ліцинія Лукулла та Гнея Помпея описано у розділі²⁸, автором якого є А. Шервін-Вайт²⁹. Важливим є те, що війни з Понтійським царством представлені в контексті історії Риму, тому головна увага зосереджена на

²⁴ Наукові видання Кембріджського університету зі світової історії, що складаються із трьох серій: «The Cambridge Ancient History» (CAH), «The Cambridge Medieval History» та «The Cambridge Modern History». Кожен розділ книг написаний провідними фахівцями з досліджуваних тем. 14 томів (загалом 19 книг) серії CAH вперше було видано у 1924 – 1939 рр. (перевидано у 1970 – 2005 рр.). Про історію створення та видання CAH див.: Rhodes P. J. *The Cambridge Ancient History. Histos : The Electronic Journal of Ancient Historiography at the University of Durham*. 1999. Vol. 3. P. 18–26.

²⁵ *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC / ed. by J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. Vol. 9. 877 p.

²⁶ Джон Хінд (John Hind, 1937 – 2009) – викладач античної історії Лідського університету (м. Лідс, Велика Британія) у 1974 – 2001 рр. Вивчав археологію та культуру античності чорноморського регіону після закінчення Кембріджського університету (із 1961 р.), у 1970 р. став членом Королівського нумізматичного товариства. Предметом дослідження його докторської дисертації стала грецька колонізація і торгівля в регіоні Чорного моря на знахідках радянських археологів. Також вивчав історію римської Британії.

²⁷ Hind J. Mithridates. *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic ...* P. 129–164.

²⁸ Sherwin-White A. N. Lucullus, Pompey and the East. *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic...* P. 229–255.

²⁹ Адріан Ніколас Шервін-Вайт (Adrian Nicholas Sherwin-White, 1911 – 1993) – дослідник античної історії в Оксфорді; докторська дисертація (1935 р.) присвячена римському громадянству. У 1959 р. написав шкільний підручник з історії стародавнього Риму, а у 1963 р. – дослідження про норми римського права у Новому Завітові. Надалі працював над вивченням листів Плінія Молодшого (напр., монографії «The Letters of Pliny: A Social and Historical Commentary», 1966; «Fifty Letters of Pliny», 1967).

значенні цих воєн саме для Риму. Тому необхідним є вивчення політики Мітрідата для відтворення цілісної картини історії Понтійського царства у I ст. до Р. Х. Пізніше дослідник видав монографію з даної теми про політику Риму на Сході³⁰.

Друга група наукових праць дозволяє уточнювати та доповнювати основні відомості із попередньо розглянутих досліджень. У монографіях, статтях від середини ХХ ст. і до сьогодення більш детально розкриваються аспекти приходу до влади Мітрідата у Понтійському царстві, його політичні контакти з Римом та державами Причорномор'я, тенденції у побудові стратегії зовнішньої політики. До названої групи історіографічних напрацювань слід віднести роботи Л. Баллесторес Пастора, А. Мейор, С. Саприкіна, Є. Молева, Б. Макгінга, Д. Ерджіяз, К. Гуленкова, Л. Габелко, українського історика В. Талаха, М. Ольбріхта, Дж. Хойта, П. Кройза, Л. Зуммерер.

Однією із фундаментальних робіт про правління Мітрідата VI є монографія сучасного іспанського дослідника Л. Баллесторес Пастора³¹, в якій розглянуто і початковий етап правління царя, що полягав у консолідації земель Понту, і ключовий період – війни з Римською республікою. Загалом же робота подібна до досліджень Т. Рейнака та Е. Мейера.

У численних статтях Л. Баллесторес Пастора порушуються проблемні питання, що охоплюють період Мітрідатового царювання, зокрема аспекти зовнішньої політики³²; деякі питання стосовно релігійного призначення монумента

³⁰ Sherwin-White A. N. *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1*. Oklahoma : Duckworth, 1984. 352 p.

³¹ Луїс Баллесторес Пастор (Luis Ballesteros Pastor) – викладач античної історії Севільського університету (м. Севілья, Іспанія), який спеціалізується на вивченні історії Риму, малоазійського регіону та, зокрема, Понтійського царства. Головна монографія, присвячена Мітрідатові: Ballesteros Pastor L. *Mitridates Eupátor, rey del Ponto*. Granada : Universidad de Granada, 1996. 507 p.

³² Ballesteros Pastor L. *Del reino Mitridátida al reino del Ponto. Orígenes de un término geográfico y un concepto político*. *Orbis terrarum: Internationale Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt*. 2003 – 2007. № 9. P. 3–10; Ballesteros Pastor L. *The Meeting between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia*. *CEDRUS. The Journal of the Mediterranean Civilizations Research Institute*. 2004. № 2. P. 225–239; Ballesteros Pastor L. *Some Aspects of Pharnaces II's Image in Ancient*

на о. Делос і одного з написів до пам'ятки³³; трактування відносин з Гіпсікратією³⁴. Також про династію каппадокійських царів, яку можна розглядати як одну із першопричин Мітрідатових завоювань, є дослідження російського історика Габелко О. Л.³⁵. А в контексті історії про Гіпсікратію ним же розглянуто напис на надгробному пам'ятникові³⁶.

Сучасна дослідниця А. Мейор³⁷ у своїй роботі викладає малодосліджені аспекти початкового етапу правління Мітрідата, спираючись на дані нумізматичних, епіграфічних та археологічних даних. Історик реконструює відсутні елементи в джерелах, щоб збалансувати достовірні історичні факти з

Literature. *Antiquitas Aeterna*. 2005. № 1. P. 211–217; Ballesteros Pastor L. Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188–89 BC). *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert v.Chr. – 1. Jahrhundert n.Chr.)* / A. Coskun. 2008. № 9. P. 45–63; Ballesteros Pastor L. Eupator's Unmarried Sisters. An Approach to the Dynastic Struggle in Pontus after the Death of Mithridates V Evergetes. *Anabasis: studia classica et orientalia*. 2013. № 4. P. 61–72; Ballesteros Pastor L. The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom. *Mobility in Research on the Black Sea Region: Pontica et Mediterranea* / ed. by V. Cojocar. Cluj-Napoca : Mega, 2016. Vol. VI. P. 273–287.

³³ Ballesteros Pastor L. Los cultos de Mitrídates Eupátor en Delos: una propuesta de interpretación. *Habis*. 2006. Vol. 37. P. 209–216; Ballesteros Pastor L. A neglected Epithet of Mithridates Eupator (IDelos 1560). *Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia*. 2014. № 76. P. 81–85.

³⁴ Ballesteros Pastor L. El relato sobre Hipsicratea (Pomp. 32.7-8) y la imagen de Mitrídates en Plutarco. *Plutarco transmisor : Actas del X Simposio Internacional de la Sociedad Española de Plutarquistas (Sevilla, 12-14 de noviembre de 2009)*. Sevilla, 2011. P. 113–122.

³⁵ Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариартидов. *Античный мир и археология*. 2009. Вып. 13. С. 92–119.

³⁶ Габелко О. Л. Историко-эпиграфический комментарий к надгробной надписи Гипсикратии. *Вопросы эпиграфики*. 2009. № 3. С. 188–201.

³⁷ Адриен Мейор (Adrienne Mayor, 1946) – дослідниця зі Стенфордського університету (Стенфорд, Каліфорнія, США). Вивчає народну науку, культуру, війни, біологічну та хімічну зброю, отруйні речовини. Про Мітрідата VI написала монографію: Mayor A. *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*. Princeton : Princeton University Press, 2009. 472 p., яка у 2009 р. стала фіналістом з документальної літератури Національної книжкової премії у США (Нью-Йорк).

описом характеру особистості царя. А. Мейор визнає, що неможливо встановити точну мотивацію вчинків досліджуваної особи у співвідношенні з історичною дійсністю. Дослідниця поруч із відомими фактами про царювання Мітрідата наводить альтернативні історії, які слугують певним видом реконструкції минулого та додатковими елементами історичного дослідження. Хоча історії не властивий умовний спосіб, але А. Мейор впевнена, що він дозволяє історикам припускати, що могло б статись за певних умов. Цей підхід дослідниця визнає значно продуктивнішим від виведення тверджень, які висувають історики, спираючись лише на достовірну джерельну інформацію, зокрема праці античних авторів³⁸.

У А. Мейор також розглядаються відносини Понту з Великою Вірменією³⁹, де саме Тиграну II відведена роль провідного союзника Мітрідата. А Гіпсікратія у роботі дослідниці представлена амазонкою⁴⁰. Детальна та глибока розробка наукової проблематики стосовно Мітрідата Евпатора допомогла їй висвітлити життя та діяльність царя в кардинально новому сучасному баченні. Зокрема, звертаючи увагу на можливі психічні розлади у царя, дослідниця доводить, що Мітрідат дійсно наказав знищити практично всіх римлян в провінції Азія у 88 р. до Р. Х. та вбити членів власної родини у 63 р. до Р. Х. через поразку у війні⁴¹.

К. Гуленков⁴² одним із перших від часу виходу у світ роботи Т. Рейнака звернув увагу на синтез грецьких і перських традицій у сімейній політиці Мітрідата. Дослідник докладно розглянув походження дружин, імена дочок і синів царя, оскільки саме ці фактори визначають орієнтацію політики Понтійського

³⁸ Ibid. P. 5–6.

³⁹ Mayor A. Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94 – 66 BCE. *Tarih ve Ermeniler / ed. M. Metin et al.* Ankara : Turk Tarih Kurumu, 2014. P. 99–119.

⁴⁰ Mayor A. *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World.* Princeton : Princeton University Press, 2014. 519 p.

⁴¹ Ibid. P. 38.

⁴² Гуленков Кирил Львович – сучасний російський дослідник історії Причорномор'я в античну епоху (Гуленков К. Л. *Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора. Античность: общество и идеи.* Казань, 2001. С. 68–85).

царства на «Захід» чи на «Схід». Поєднання греко-перських традицій стали багато в чому визначальними у відносинах з Римом і забезпечили в подальшому пропагандистську ідею протистояння «Заходу». Дослідник погоджується з думкою Б. Макгінга про те, що іранське коріння Мітрідата продовжувало зберігати своє значення протягом усього його царювання⁴³. Але К. Гуленков для ширшого розкриття цієї проблеми виділив деякі свідчення про предків, щоб виявити та зрозуміти характер самого Мітрідата VI і його ставлення до своїх іранських коренів та грецьких запозичень. Натомість Б. Макгінг аналізує перську культуру, що побутувала у Малій Азії і визначає, що ахеменідське походження використовувалося Мітрідатом Евпатором для обґрунтування експансії в цьому регіоні⁴⁴.

Не можна оминати увагою монографію сучасного українського дослідника В. Талаха⁴⁵. Історик присвятив Мітрідатові спеціальне дослідження, у якому висвітлив як початковий етап життя понтійського царя, так і період воєн з Римом. Віктор Талах проаналізував Ефеський указ 88 р. до Р. Х., деталі якого лишаються і досі не до кінця вирішеними в історіографії. Мотиви розправи над римлянами залишаються не зовсім зрозумілими для дослідників, до того ж історик наголосив на тому, що Мітрідат VI протягом свого царювання досить приязно ставився до тих римлян та італіків, які були згодні з ним співпрацювати, тому міг не бути причетним до масового знищення римлян в Азії⁴⁶. Або ж Ефеський указ був вимушеним політичним ходом царя для провокації Риму до війни⁴⁷.

⁴³ Макгінг Б. На рубеже. Культура и история Понтийского царств ... С. 107. Також невелике дослідження: Palazzo S. Kingship between East and West in Mithridates Eupator. *SUBARTU*. 2017. № 6. Р. 467–474.

⁴⁴ McGing Brian C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator ... Р. 5–12.

⁴⁵ Талах Віктор Миколайович (1963 р.н.) спеціалізується на історії стародавнього світу та сфері культури, мови і писемності народів Доколумбової Мезоамерики. Монографія про Мітрідата: Талах В. Н. Рождённый под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Одесса : Ярослав, 2006. 208 с. Друге видання книги, яким ми будемо користуватись: Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Киев : Видавец Купрієнко С. А., 2013. 215 с.

⁴⁶ Там же. С. 73–74.

⁴⁷ Там же. С. 75.

Також українськими науковцями за останнє десятиліття було зроблено помітний внесок у тематику дослідження. Наприклад, це роботи Пількевича А. Л.⁴⁸, Щіциної К. В.⁴⁹, Ковалю А. П.⁵⁰, в яких опосередковано розглядається правління Мітрідата VI Евпатора у контексті вивчення історії Риму. У статті Петречка О. М.⁵¹ досліджено практику покарання «*damnatio memoriae*» як складову політичної пропаганди в часи принципату. А саме такого покарання зазнав і Мітрідат, що буде розглянуто у нашій роботі.

Важливою сторінкою в дослідженні історії правління Мітрідата VI стало заснування 1 лютого 2002 р. Центру чорноморських досліджень (Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies) за грантом Національного дослідницького фонду Данії. Центр фінансувався до травня 2010 р. спільно з гуманітарним факультетом Оргуського університету (м. Оргус, Данія). За роки існування Центру дослідники вивчали археологію, етнічні відносини, культурну взаємодію, економіку в регіоні Чорного моря в період з 700 р. до Р. Х. до 325 р., але з основним акцентом на період 400 р. до Р. Х. – 100 р.. Чорноморський регіон розглядався як єдине ціле, але особлива увага приділялася дослідженню північного й південного узбережжя Чорного моря, тобто територій сучасної України та Туреччини⁵². В дослідженні історії Мітрідата VI Центр відзначився проведенням першої міжнародної конференції «Мітрідат VI і Понтійське царство» 11 – 13 січня

⁴⁸ Пількевич А. Л. Трансформація моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму (кінець II ст. до н. е. – 117 р. н. е.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 204 с.

⁴⁹ Щіцина К. В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 200 с.

⁵⁰ Коваль А. П. Військово-політична та суспільна діяльність Гнея Помпея Великого : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 271 с.

⁵¹ Петречко О. *Damnatio memoriae* і становлення принципату. *Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. ДДПУ. Серія, Історія*. Дрогобич, 2014. Вип. 34. С. 221–231.

⁵² The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. Mission. URL: <http://www.pontos.dk/about/mission> (дата звернення: 08.02.2016).

2007 р. 18 запрошених учених світу обговорювали такі питання, як: Чорноморська імперія, конфлікт з Римом, нові археологічні дослідження, що висвітлюють історію правління Мітрідата тощо.

До збірника статей конференції⁵³ увійшли доповіді Дж. Хойта, М. Ольбріхта, П. Кройза і Л. Зуммерер, які є цінними для нашого дослідження. Помітно, що у вказаних науковців немає більш широких робіт, які б стосувалися Мітрідата, що не дає можливості прослідкувати шляхи й етапи їхніх досліджень.

Данський дослідник Дж. Хойт розглянув питання загадкової смерті царя⁵⁴, яке раніше порушувалося лише в узагальнювальних роботах; портретних зображень та статуй Мітрідата, що важко або ж взагалі неможливо ідентифікувати⁵⁵; територіально-адміністративної організації Понтійського царства в контексті економічної та релігійної політики царя⁵⁶. Дослідник Рурського університету П. Кройз, як і Дж. Хойт зосередився на питанні увіковічення Мітрідата, але розглянув лише статуї царя⁵⁷. Польський історик М. Ольбріхт

⁵³ Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies. 9 / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. 375 p.

⁵⁴ Højte J. M. The Death and Burial of Mithridates VI. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 121–130.

⁵⁵ Højte J. M. Portraits and Statues of Mithridates VI. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 145–162.

⁵⁶ Højte J. M. The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 95–107.

⁵⁷ Kreuz P.-A. Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 131 – 144.

головним чином акцентує увагу на питаннях зовнішньої політики, де аналізує відносини Понту з Парфією⁵⁸, а також Віфінією, Вірменією і Каппадокією⁵⁹.

Варта особливої уваги стаття історика й археолога Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана Л. Зуммерер⁶⁰, яка торкнулася питання рецепції образу царя у літературі та мистецтві з XV до XX ст., а саме до початків наукового переосмислення історії про Мітрідата. Відповідно лише на початку XXI ст. історики почали звертати увагу на конкретні окремі аспекти царювання Мітрідата у сприйнятті письменників, художників, композиторів наступних епох. Л. Зуммерер розглянула сприйняття постаті Мітрідата Евпатора крізь віки, від античності до класицизму, проаналізувавши твори літератури та мистецтва, в яких зустрічаються епізоди, що описують особисте життя та загадкову смерть царя. Але у своїй роботі дослідниця звернула увагу не на всі літературні та історичні твори, де зустрічається той чи інший аспект історії Понтійського царства за Мітрідата VI.

А. Мейор у вищезазначеній монографії про Мітрідата також звертається до питання сприйняття царя Понту наступними поколіннями, але звернула увагу лише на збірку біографій «De Casibus Virorum Illustrium» Дж. Боккаччо⁶¹. Як і Л. Зуммерер, А. Мейор зовсім не аналізує текст біографії, що можна пояснити невеликим змістом та не насиченістю фактажем, адже виклад Дж. Боккаччо виступає в основному узагальнювальним матеріалом попередніх праць античних істориків. Тому А. Мейор звертається до робіт Дж. Боккаччо лише для створення альтернативної історії, яка слугує певним видом реконструкції минулого та

⁵⁸ Olbrycht M. Mithridates VI Eupator and Iran. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 163–190.

⁵⁹ Olbrycht M. J. Subjects and Allies: the Black Sea Empire of Mithradates VI Eupator (120 – 63 BC). *Pontika 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times* : Proceedings of the International Conference, Kraków, 21 – 26 April 2008. Oxford : Archaeopress, 2011. P. 275–281.

⁶⁰ Summerer L. The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 15–34.

⁶¹ Mayor A. The Poison King... P. 356–357.

додатковим елементом історичного дослідження. Прагнучи збалансувати достовірні історичні факти античних писемних джерел з альтернативними інтерпретаціями в літературі та на мініатюрах раннього Відродження, А. Мейор визнас, що неможливо встановити точні характеристики та мотивації вчинків досліджуваних осіб у зіставленні з історичною дійсністю, тому і звертається до аналізу, хоч і поверхневого, творчості італійського гуманіста.

Варто звернути увагу, що невеликі дослідження Л. Зуммерер й А. Мейор стали єдиними, де постать царя розглядається у сприйнятті наступних поколінь, що робить це питання відкритим для подальшого вивчення. Також В. Талах у вищеназваній роботі лише навів приклад зображення Мітрідата у XV ст., не деталізуючи ні його характеристику, ні походження⁶².

Дослідження С. Саприкіна⁶³ та Є. Молева⁶⁴ мають ґрунтовний аналіз з історії Понтійського царства та особливо періоду правління Мітрідата Евпатора. Робота С. Саприкіна спирається на широку джерельну базу, особливе значення вчений приділяє нумізматичним та епіграфічним даним. Він дослідив особу Мітрідата VI всебічно, особливу увагу звертаючи на завоювання царя, а головне – на соціально-економічну політику Понту. Також розглянув й історію Понтійського царства за попередників Мітрідата, тому його дослідження охоплює великий проміжок часу і повністю не зосереджене на постаті Мітрідата.

⁶² Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Киев : Видавец Купрієнко С. А., 2013. С. 190.

⁶³ Сергій Юрійович Саприкін (1951 р.н.) – сучасний російський історик, завідуючий кафедрою історії стародавнього світу історичного факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова. 1992 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Понтійське царство», за якою видав монографію (Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва : Наука, 1996. 348 с.).

⁶⁴ Євген Олександрович Молев (1947 р.н.) – професор кафедри загальної історії Новосибірського державного педагогічного університету. У 1977 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Чорноморська держава Мітрідата Евпатора»; 1995 р. докторську дисертацію на тему: «Політична історія Боспору в період еллінізму».

Дослідник торкнувся вирішення спірного питання в історіографії про походження роду понтійських царів⁶⁵, семирічний період відсутності Мітрідата при дворі та початок одноосібного правління. Детально аналізуючи монети попередників Мітрідата VI, С. Саприкін заперечує факти з наративних джерел про семирічну відсутність царя, але й нині це питання лишається невирішеним у науці через суперечливі джерельні дані.

Є. Молев у 1976 р. видав свою першу монографію⁶⁶, у якій виклав історію життя Мітрідата VI, його утвердження при владі та визнання на міжнародній арені, а також формування території Понтійського царства. У наступній праці⁶⁷ дослідник окреслив загальну історію Боспору, розвиток якого визначався впливом Риму. Значна частина книги приділена Мітрідатовим війнам, як основним чинникам розвитку Боспору чи то самостійним шляхом, чи то під егідою боротьби з римською гегемонією. Монографія «Володар Понту»⁶⁸ повністю присвячена понтійському царю Мітрідату Евпатору і є нарисом військово-політичної історії його царювання. У цій праці автор узагальнив нові результати досліджень епіграфічних та нумізматичних джерел, отриманих в результаті археологічних експедицій у Північному Причорномор'ї.

У наступній роботі автор частково узагальнив попередні дослідження і торкнувся питання взаємообумовленості культур греків і варварів у Причорноморському регіоні⁶⁹. Дослідник докладно аналізує життя і діяльність Мітрідата, зокрема за працями античних авторів, але в деяких його роботах містяться факти, які в досить незначній мірі підкріплюються даними з джерел. Детальний огляд історіографії формування Мітрідатового царства викладений у

⁶⁵ Заперечує тезу Молева Є. О. про те, що Мітрідат II Кіоський був засновником династії понтійських царів (Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... – С. 22).

⁶⁶ Молев Е. А. Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1976. 186 с.

⁶⁷ Молев Е. А. Боспор в период эллинизма. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1994. 140 с.

⁶⁸ Молев Е. А. Властитель Понта. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1995. 144 с.

⁶⁹ Молев Е. А. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. Москва : Центрполиграф, 2003. 399 с.

статті⁷⁰ Молева Є. О., в якій дослідник розглянув історію вивчення окремих районів Причорномор'я, головну увагу зосередивши на російській дореволюційній та радянській історіографії. Загалом С. Ю. Саприкін і Є. О. Молев приділяють більше уваги економічним, соціальним та політичним питанням, ніж особистості царя та його оточенню.

Важливими роботами для розуміння даної теми є монографія та статті сучасного ірландського історика Б. Макгінга⁷¹, у яких дослідник розглядає вплив пропаганди на формування внутрішньої та зовнішньої політики Мітрідата. Найбільше він висвітлює ідеологічну та пропагандистську політику царя Понту, зазначаючи, що саме вона є визначною у відносинах Мітрідата з Римською республікою. Стосовно спірного питання в історіографії, яке намагався з'ясувати ще Т. Моммзен⁷², про походження царського роду, Б. Макгінг вважає, що виведення генеалогії понтійських царів від династії Ахеменідів є проявом царської пропаганди Мітрідата VI Евпатора, і тому її не можна сприймати буквально⁷³. А. Мейор та Д. Ерджіяз також дотримуються такої думки⁷⁴, хоча однозначних свідчень джерел з даного питання немає. Натомість інше твердження наводить С. Саприкін, пояснюючи, що родовід царя брав свій початок ще з Ахеменідів⁷⁵.

⁷⁰ Молев Е. А. Создание Черноморской державы Митридата Евпатора (историография вопроса). *Античный мир и археология*. 1977. Вып. 3. С. 20–30.

⁷¹ Браян Макгінг (Brian McGing) – професор античної історії у Триніті Коледжі (Дублін, Ірландія). Досліджує елліністичні царства в Малій Азії, зокрема, історію Понту, Єгипту після завоювання Александра Великого, грецьку папірологію. Роботи про Мітрідата VI: McGing B. C. *The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*. Leiden : Brill, 1986. 195 p.; McGing B. C. *Appian, Manius Aquillius, and Phrygia. Greek, Roman, and Byzantine Studies*. 1980. Vol. 21. P. 35–42; McGing B. C. *The king of Pontus: some problems of identity and date. Rheinisches Museum für Philologie*. 1986. Vol. 3/4. P. 248–259; Макгінг Б. На рубеже. Культура и история Понтийского царства. *Вестник древней истории*. 1998. № 3. С. 97–111.

⁷² Моммзен Т. Римская история. От битвы при Пидне до смерти Суллы ... С. 272.

⁷³ Дане питання дослідник також розглядає тут: McGing B. C. *The king of Pontus: some problems of identity and date...* P. 250–257.

⁷⁴ Див.: Mayor A. *The Poison King...* P. 66–67; Erciyas D. B. *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*. Leiden : Brill, 2006. P. 9–11.

⁷⁵ Саприкин С. Ю. *Понтийское царство ...* – С. 20 – 36.

Актуальним залишається і питання про панівний національний елемент, яке полягає в тому, чи вважати Мітрідата Евпатора представником «Сходу» чи «Заходу».

Серед нових досліджень є роботи турецького історика й археолога Близькосхідного технічного університету (Анкара, Туреччина) Д. Ерджіяз⁷⁶, що присвячені соціальній та економічній історії Чорноморського узбережжя Туреччини. Дослідження базується на археологічних, нумізматичних (знайдених на території сучасної Туреччини) і писемних джерелах, що стосуються Понтійського царства за правління Мітрідата VI. Вона аналізує монетну справу і грошову політику понтійських міст і доводить, що за Мітрідата проводилась єдина регіональна політика на території Понту та навколишніх землях. Дане дослідження є надзвичайно важливим для аналізу консолідації земель Причорномор'я навколо Понтійського царства та дає повне уявлення про мету нарощування територій та військових сил Мітрідата VI перед війнами. Подібний підхід використав у своїй роботі С. Саприкін, але проаналізував соціально-економічні відносини у Понтійському царстві⁷⁷, які не розглядав у контексті із подальшими війнами Понту з Римом.

До третьої групи наукових праць необхідно віднести вузькоспеціалізовані дослідження, які мають важливе значення для висвітлення окремих аспектів даної роботи, оскільки дозволяють більш повно проаналізувати малодосліджені факти про правління царя, а також сформулювати розуміння сприйняття в епоху Середньовіччя і Раннього Нового часу обставин Мітрідатової смерті, поразки від Риму і стосунків із деякими членами родини та найближчим оточенням. До неї

⁷⁶ Досліджує археологічні та нумізматичні знахідки та історію елліністичного періоду в регіоні Чорного моря та, особливо, Анатолії. Спеціальне дослідження про історію правління Мітрідата VI у Понтійському царстві: Erciyas D. B. *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*. Leiden : Brill, 2006. 210 p. та дисертація Erciyas D. B. *Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors: diss. ... Ph.D.* / University of Cincinnati. Cincinnati, 2001. 317 p.

⁷⁷ Див.: Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 206–247.

належать роботи Д. Шелова, М. Максимової, Келлетей Фр. де, М. Прайса, Д. Герберта, А. Сіміонато, П. Гезеркол, А. Хейдеман і Е. Моррісон, Х. Свіфт, Е. Лестрандж й А. Мор та інших.

Радянський історик і археолог Д. Шелов⁷⁸ у дослідженнях, присвячених історії Північного Причорномор'я, розглядає внутрішнє становище Понтійського царства, аналізує адміністративний та політичний устрій підвладних Мітрідатові територій. Праці розкривають питання внутрішньої політики та економічного становища земель, які раніше входили до царства та які вдалося приєднати перед війнами з Римською республікою. Також автор побіжно висвітлює впливи грецького традиційного укладу життя та «варварського» на державу Мітрідата. Дослідник докладно розглянув у своїх роботах консолідацію понтійських земель як складову політики Мітрідата на початковому етапі його царювання⁷⁹. Д. Шелов звернув увагу на детальний розбір численних епіграфічних пам'яток, що дозволило зробити йому ряд нових і оригінальних висновків про історичні події в Північному Причорномор'ї напередодні приєднання його до царства Мітрідата. Дещо пізніше аналізом епіграфічного й археологічного матеріалу з даної теми зайнявся С. Саприкін.

Фрагментарні дані при дослідженні пам'ятки на о. Делос можна знайти у роботі радянської дослідниці Максимової М. І.⁸⁰, яка в контексті дослідження про причорноморські міста проаналізувала деякі портретні медальйони на предмет зв'язку між походженням і причиною увіковічення⁸¹.

⁷⁸ Шелов Д. Б. Северное причерноморье 2000 лет назад. Москва : Наука, 1975. 185 с.

⁷⁹ Шелов Д. Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор. *Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории» : Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье.* Москва : Ладомир, 1997. С. 867–885; Шелов Д. Б. Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI. *Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории» : Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье.* Москва : Ладомир, 1997. С. 813–828.

⁸⁰ Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья: Синопа, Амис, Трапезунт. Москва : АН СССР, 1956. 472 с.

⁸¹ Там же. С. 199–208.

Про емісію монет за Мітрідата Евпатора, як одного з факторів поширення його впливу і створення пропагандистського образу можна знайти інформацію у монографії сучасного бельгійського історика Фр. де Келлетея⁸² і спеціальній статті британського дослідника М. Прайса⁸³.

Найменш дослідженим залишається питання сприйняття постаті Мітрідата VI, його політики й оточення теологами, письменниками, ілюстраторами ще з доби Середньовіччя. Така важлива сторінка у вивченні історії життя і діяльності Мітрідата VI, не лише як відомого діяча II – I ст. до Р. Х., а й важливої фігури у сприйнятті наступних поколінь, не знайшла належного відображення у роботах дослідників. Це можна пояснити такими факторами: по-перше, науковців цікавила (і цікавить) найвідоміша сторінка Мітрідатового життя, що була пов'язана з війнами з Римом (цей аспект найширше представлений джерельними даними і до того ж окреслює великий проміжок життя царя і чи не найголовніші цілі його правління у Понтійському царстві). По-друге, непопулярність міждисциплінарних досліджень, що, у даному випадку, полягають у використанні літератури і творів мистецтва для вивчення рецепції епохи античності (для нашого дослідження: життя Мітрідата, членів його родини, оточення та політичні відносини з Римом), їх малодоступність і фрагментарність. Пізні інтерпретації історії античності, зокрема ще від робіт ранньосередньовічних теологів, не можуть дати інформацію про античну дійсність, але наштовхують істориків на загальне розуміння, усвідомлення, переосмислення і ретроспективне сприйняття наступними поколіннями античної спадщини.

Лише у вищезгаданих роботах А. Мейор і Л. Зуммерер наведені фрагментарні відомості про цікавість до постаті царя із XIV ст., але інших спеціальних досліджень з даної тематики немає. У даній роботі ми будемо

⁸² Callataÿ De F. L'histoire des guerres Mithridatiques vue par les monnaies. Louvain-la-Neuve, 1997. 481 p.

⁸³ Price M. J. Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea. *The Numismatic Chronicle*. 1968. Vol. 8. P. 1–12.

послугуватись виключно дослідженнями з оглядів рукописів, де є згадки про Мітрідата і пов'язаних з ним осіб.

Детальний розгляд манускриптів VI – XV ст. був здійснений одним із керівників відділу рукописів Британської бібліотеки (British Library (BL), Лондон, Велика Британія) Д. Гербертом (1862 – 1948 рр.)⁸⁴, де є лише незначні згадки про замовників перекладів рукописів на початку XV ст. На сучасному етапі американська дослідниця історії мистецтва Канзаського університету А. Хейдеман та керівник відділу рукописів музею Пола Гетті Е. Моррісон проаналізували традицію створення рукописних перекладів французькою мовою середини XIII – XIV ст.⁸⁵, але не акцентували увагу на вивченні рукописів. У роботі одного з колишніх керівників колекцій музею Пола Гетті, Т. Крена, і очільника колекції західного мистецтва С. Маккендріка⁸⁶ також розкритий загальний огляд рукописів, де можна знайти коротку інформацію про роботи Св. Августина, Дж. Боккаччо та Вінсента із Бове.

Чи не найбільша частка досліджень з другої половини XX ст. і до сьогодні присвячена саме рукописам за збірками Дж. Боккаччо, зокрема, американських науковців: П. Гезеркол⁸⁷, А. Хейдеман⁸⁸, колективна монографія В. Кіркхем,

⁸⁴ Herbert J. A. *Illuminated Manuscripts*. London: Methuen, 1911. 356 p.

⁸⁵ Morrison E., Hedeman A. *Imagining the Past in France: History in Manuscript Painting, 1250 – 1500*. Los Angeles : Getty Publications, 2010. 366 p.

⁸⁶ Kren T., McKendrick S. *Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*. Los Angeles : Getty Publications, 2003. 591 p.

⁸⁷ Gathercole P. M. Laurent de Premierfait: The Translator of Boccaccio's *De casibus virorum illustrium*. *The French Review*. 1954. Vol. 27. № 4. P. 245–252; Gathercole P. M. The Manuscripts of Laurent de Premierfait's 'Du Cas des Nobles' (Boccaccio's 'De Casibus Virorum Illustrium'). *Italica*. 1955. Vol. 32. № 1. P. 14–21; Gathercole P. M. Two Old French Translations of Boccaccio's *De Casibus Virorum Illustrium*. *Modern Language Quarterly*. 1956. Vol. 17. № 4. P. 304–309; Gathercole P. M. Manuscript № 290 in the Free Library, Philadelphia, Pennsylvania: A Boccaccio Manuscript. *Romance Notes*. 1961. Vol. 3. № 1. P. 40–43; Gathercole P. M. Illuminations on the French Manuscripts of Boccaccio's *De Claris Mulieribus*. *Italica*. 1965. Vol. 42. № 3. P. 213–217; Gathercole P. M. The French Translators of Boccaccio. *Italica*. 1969. Vol. 46. № 3. P. 300–309.

⁸⁸ Hedeman A. D. *Translating the Past: Laurent de Premierfait and Boccaccio's De Casibus*. Los Angeles : Getty Publications, 2008. 240 p.; Hedeman A. D. *Translating Power for the Princes of the Blood: Laurent de Premierfait's Des cas des nobles hommes*

М. Шерберга і Дж. Смарт⁸⁹. Але в таких роботах не аналізуються ні описані події, ні постаті, ні власне тексти робіт гуманіста. Лише у монографії сучасного італійського дослідника А. Сімонато⁹⁰ здійснено порівняння тексту «De Casibus Virorum Illustrium» з працями античних та середньовічних авторів і визначено, що Дж. Боккаччо звертався до робіт Марка Юніана Юстина, Павла Орозія, Валерія Максима та Луція Аннея Флора.

Окремо слід виділити сучасні роботи, в яких у контексті гендерних досліджень розглядається постать Гіпсікратії. Британські дослідниці Х. Свіфт⁹¹ і Е. Лестрандж у монографії з викладачкою Торонтського університету А. Мор⁹² розглядають Гіпсікратію у роботі Антуана Дюфура.

На вказаних дослідженнях історіографічний внесок науковців з тематики щодо сприйняття Мітрідата у V – XVI ст. і обмежується. Лише можливе використання додаткових універсальних праць для огляду рукописів, але представлення цих робіт не доцільне, бо важлива для даного дослідження тематика зазвичай обмежується незначною інформаційною цінністю.

Отже, за період, що минув після написання перших наукових праць про Мітрідата VI, суттєво розширилось коло джерел, які висвітлюють історію його царювання. Наступними поколіннями дослідників використовуються численні археологічні, епіграфічні та нумізматичні знахідки. Але, загалом, у фундаментальних історичних працях XIX ст. розглянуто багато відомих з писемних джерел фактів про життя і діяльність Мітрідата. І у даному дослідженні

et femmes. Textual and Visual Representations of Power and Justice in Medieval France: Manuscripts and Early Printed Books / ed. R. Brown-Grant, A. D. Hedeman, B. Ribémont. London : Routledge, 2016. P. 15–42.

⁸⁹ Kirkham V, Sherberg M., Smarr J. L. *Boccaccio: A Critical Guide to the Complete Works*. Chicago : University of Chicago Press, 2014. 520 p.

⁹⁰ Simionato A. *Tra fonti e testo del De casibus virorum illustrium di Giovanni Boccaccio*. Venezia : Università Ca' Foscari, 2013. 412 p.

⁹¹ Swift H. *Gender, Writing, and Performance: Men Defending Women in Late Medieval France (1440 – 1538)*. Oxford : Oxford University Press, 2008. 304 p.

⁹² L'Estrange E., More A. *Representing Medieval Genders and Sexualities in Europe: Construction, Transformation, and Subversion, 600 – 1530* / ed. E. L'Estrange. New York : Routledge, 2016. 218 p.

ми будемо послуговуватись переважно роботами останніх десятиліть ХХ ст. та новими напрацюваннями початку ХХІ ст., оскільки перші праці, зокрема Т. Рейнака та Е. Мейера вже були неодноразово розглянуті в контексті досліджень Л. Баллесторос Пастора, А. Мейор, Б. Макгінга, С. Саприкіна, Є. Молева та інших.

У роботах про Мітрідата VI проаналізовано переважно політичні, економічні та військові аспекти правління, а в сучасних дослідженнях історики значну увагу приділяють саме окремим сторонам зовнішньої та внутрішньої політики царя. І лише в сучасній історіографії піднімаються питання, що часто ігнорувалися (стосунки царя із членами родини та деякими наближеними особами), як такі, що не корелюються з провідним аспектом історії про Мітрідата, а саме війнами з Римом. Попередні покоління істориків характеризували війни, як наслідок імперіалістичної політики Риму, тому й не розглядали цілеспрямовану політику царя як окремий елемент зовнішньополітичних відносин Понтійського царства та Римської республіки.

Окремих ґрунтовних досліджень, присвячених формуванню характеру й особистості царя, сімейним стосункам і династичній політиці, дипломатичним союзам і контактам, особистому оточенню Мітрідата, надзвичайно мало. Роботи подібної тематики зазвичай представлені вузькоспеціалізованими статтями. Але ж саме ці фактори впливали на розгортання воєн Понту з Римом, які виступають ключовою темою в дослідженнях про царя. Лишається не достатньо висвітленими у науковій літературі початковий етап правління Мітрідата, що вплинув на подальше розгортання війни із Римською республікою. Він ознаменувався консолідацією понтійських земель і укладенням союзів із сусідніми державними утвореннями.

Також відкритим для подальших розвідок лишається питання сприйняття і рецепції⁹³ історії про Мітрідата наступними поколіннями. Цей аспект до початку ХХІ ст. лишався на маргінесі історичної науки, адже в силу методологічної

⁹³ Детальніше про трактування і розуміння поняття див.: 4.1. Образ царя і його оточення в епоху Середньовіччя.

складової та цінності історичного дослідження, роботи епохи Середньовіччя і Раннього нового часу не можуть слугувати джерелами для вивчення історії античності. Але ж виступають самостійними джерелами для вивчення рецепції тих чи інших подій, постатей у подальші часи. Відповідно, відображення Мітрідата VI Евпатора та його оточення у літературі – писемних джерелах, – так і мініатюрах – візуальних джерелах – не знайшли належного висвітлення в наукових роботах. Дослідження постаті царя та членів його родини в історико-культурному вимірі крізь призму писемних та візуальних джерел, а також порівняння праць античних авторів з роботами, написаними за працями античних авторів у наступні часи, дозволить сформуванню розуміння сприйняття і переосмислення ставлення до царя, його політики й оточення.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження життя та діяльності понтійського царя Мітрідата VI в контексті історії Пізньої Римської республіки повинно базуватись на комплексному вивченні всієї сукупності джерел. Адже вивчення окремих джерел не дає повної наочності та інформативності для дослідження усієї проблеми, але водночас кожне джерело, особливо свідчення античних авторів, може бути об'єктом окремого дослідження. Тому слід охарактеризувати всі можливі групи джерел, які будуть використані в процесі роботи, а також ту інформацію, що може бути з них отримана. Загалом використану джерельну базу дослідження можна поділити на чотири групи: писемні, епіграфічні, археологічні, нумізматичні та візуальні джерела.

Першу і найзмістовнішу групу складають писемні джерела – численні твори античних авторів, – завдяки свідченням з яких є можливість сформуванню загального уявлення про військово-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувались у I ст. до Р. Х. не лише в Понтійському царстві та Римській республіці, а й на сусідніх територіях. Роботи ж середньовічних авторів й епохи Раннього Нового часу виступають джерелами для дослідження сприйняття Мітрідата VI, його політики й оточення наступними поколіннями.

Найвні писемні першоджерела в цілому змістовні та різноманітні, але початковий етап життя та діяльності царя Понту чи міжособистісні відносини з його оточенням висвітлюють лише фрагментарно. Античні автори звертали увагу переважно на боротьбу між Мітрідатом і Римом⁹⁴, а становлення особистості царя, зокрема виховання, характер, сімейні стосунки, тощо представлені обмежено. Це не тільки підтверджує важливість їхнього дослідження в комплексі, але й пояснює, чому джерела не можна об'єднати навколо певних висвітлених проблем, що породжує необхідність характеризувати їх окремо. Аналіз писемних джерел, у яких висвітлено історію царювання Мітрідата VI, слід побудувати за хронологічним принципом. Поділ джерел на декілька хронологічних груп дозволить виокремити основні традиції історіописання та еволюцію поглядів античних авторів на становлення політичних відносин Мітрідата Евпатора з Римом.

Першу підгрупу джерел складають твори, написані сучасниками зазначеного періоду. Зовнішньополітичні плани Мітрідата напряду хвилювали тогочасне римське суспільство, тому серед численних праць античних авторів, які розповідають про боротьбу Мітрідата Евпатора з римлянами чи тих, які згадують окремі факти, що відносяться до цієї боротьби, особливе місце займають твори Марка Туллія Цицерона (106 – 43 рр. до Р. Х.). Він був сучасником та безпосереднім свідком описуваних ним подій, помітною фігурою в Римській республіці та міг бути добре проінформованим про військову та політичну ситуацію напередодні воєн.

⁹⁴ Перша Мітрідатова війна датується 89 – 85 рр. до Р. Х.; друга Мітрідатова війна – 83 – 81 рр. до Р. Х.; третя Мітрідатова війна – 74 – 63 рр. до Р. Х. В результаті воєн, зокрема, після третьої, західна частина Понтійського царства була перетворена на римську провінцію, а східна частина передана цареві Галатії Дейотару. Детальніше про це у багатьох роботах, що присвячені правлінню Мітрідата Евпатора, оскільки війни з Римом є центральною темою у дослідженнях про царя (Моммзен Т. Римская история. От битвы при Пидне до смерти Суллы ... С. 267–307; Моммзен Т. Римская история. От смерти Суллы до битвы при Тапсе ... С. 81–87; Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont... P. 107–416; Hind J. Mithridates. *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic...* P. 154–164; Mayor A. *The Poison King...* P. 147–346; Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы ... С. 56–167 та ін.).

Праці Цицерона дійшли до нашого часу в порівняно повному обсязі. У своїх промовах та інших працях римський оратор неодноразово звертався до подій у східних провінціях, а також Мітрідатових воєн⁹⁵. Найбільше значення в цьому плані має промова Цицерона «Про надання імперія Гнею Помпею» («Про закон Манілія») («De imperio Cn. Pompei» («Pro lege Manilia»)), виголошена в 66 р. до Р. Х., у якій Цицерон охарактеризував майнові вигоди, котрі отримували римляни з провінції Азія і можливі загрози для них від успіху Мітрідата у війнах. Тому заклики оратора про неприпустимість лишати без помсти «Ефеський указ»⁹⁶, влаштований Мітрідатом у 88 р. до Р. Х., і про необхідність захисту римських союзників на Сході були лише завісою, що приховувала справжні інтереси, заради котрих велися війни⁹⁷. Таким чином, промова Цицерона про закон Манілія є надзвичайно цінним свідченням про істинну мету римської політики стосовно Понтійського царства, адже виражає офіційну позицію Риму до Мітрідата VI, а відповідно і пояснює становлення зовнішньополітичної стратегії Мітрідата та його ставлення до Риму.

У промові на захист Луція Валерія Флакка («Pro Flacco oratio») Цицерон продемонстрував різко негативне ставлення Риму до Мітрідата, у ній легко прослідковується його передбачувана проримська позиція. Але через декілька місяців після загибелі понтійського царя, Цицерон у промові на захист Луція Ліцинія Мурени («Pro Murena oratio»), виголошеній у кінці листопада 63 р. до Р. Х., відзначав беззаперечну могутність і відважність Мітрідата. Звичайно, що у звеличенні переможеного великого противника закладалася чимала частка лестощів самим римлянам.

⁹⁵ Утченко С. Л. Цицерон и его время. Москва : Мысль, 1972. С. 90–92.

⁹⁶ Масове вбивство римлян у 88 р. до Р. Х. в Анатолії. Це питання розглянуто у Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы ... С. 73–76; Mayor A. The Poison King... P. 37–52.

⁹⁷ Шелов Д. Б. Из античной литературной традиции о Митридатовых войнах (Посидоний и Цицерон). *История и культура античного мира* / отв. ред. М. М. Кобылина. Москва : Наука, 1977. С. 198 – 201.

У Римі II – I ст. до Р. Х. оповіді про сучасні політичні події були вагомим знаряддям у політичній боротьбі, тому гостре суперництво партій і діячів породило велику кількість літератури на відповідні теми. Чимало уваги звернув на діяльність Мітрідата Гай Саллюстій Крісп (86 – 35 рр. до Р. Х.) в «Історії», фрагменти якої збереглися до нашого часу⁹⁸. Саллюстій, як і Цицерон, покладався на традиції написання у проримському стилі. Він був прибічником могутності Риму, але замислювався над падінням моралі та законів Республіки, вбачав у цьому реальну загрозу її занепаду⁹⁹. Тому і в листі Мітрідата до царя Аршака Саллюстій викриває істинну жагу Риму до влади (Sal. Hist. Mithr. 5) і його ставлення до Мітрідата не є суто негативним. Він усвідомлює, що боротьба проти римського панування триватиме, а причини її криються як у внутрішніх конфліктах в Республіці, так і в розхитуванні ззовні. Невідомо, чи Саллюстій точно передав зміст листа Мітрідата, якого, до речі, міг і не бачити, але загалом описав складне становище Мітрідата у пошукові союзників.

Важливим джерелом, яке містить інформацію про родовід царів Понту, є «Історії» Полібія (бл. 201 – 120 рр. до Р. Х.)¹⁰⁰. Його фактично не можна вважати сучасником Мітрідата Евпатора, адже Полібій не був безпосереднім свідком періоду правління понтійського царя (помер приблизно на 10 році життя царя). Історик навів дані про походження династії понтійських царів від одного з перських царів у V книзі. Можливо, Полібій більш докладно описав рід царів Понту, але з 40 томів, що охоплювали події в Римі, Греції, Македонії, Малій Азії та інших регіонах з 220 р. до Р. Х. по 146 р. до Р. Х. повністю збереглося лише перші

⁹⁸ Mellor R. *The Roman Historians*. London : Routledge, 1999. P. 41.

⁹⁹ Детальніше про наміри та роздуми Саллюстія над реформуванням суспільного життя в Римі, що склалося на середину I ст. до Р. Х.: Mellor R. *The Historians of Ancient Rome: An Anthology of the Major Writings*. Abingdon : Routledge, 2013. P. 50–65; Утченко С. Л. *Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения Республики* / под. ред. В. Н. Дьякова. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. С. 77–108.

¹⁰⁰ Детальніше про Полібія див.: Тыжов А. Я. *Полибий и его «Всеобщая история»* / Полибий. *Всеобщая история*. Пер. с древнегр. Ф. Г. Мищенко. Москва : Наука, 1994. Т. 1. С. 5–33; McGing B. C. *Polybius' Histories*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 288 p.

5 книг, а інші дійшли в більш-менш детальних переказах. Про Мітрідата Евпатора історик не наводить жодних свідчень, або вони не збереглись, хоча це здається малоімовірним, адже він помер, коли майбутньому цареві було лише близько 12 років.

Отже, джерела, створені сучасниками Мітрідата, мають щонайменше два серйозні недоліки. По-перше, підпорядкування політичним ідеям Римської республіки вкрай несприятливо позначилося на достовірності описаних подій. До того ж хитка політична ситуація в Римі змушувала дещо недооцінювати чи переоцінювати Мітрідата, як гідного суперника і ворога. По-друге, від деяких з цих творів збереглися лише згадки, цитати і фрагменти, тому неможливо до кінця визначити позицію автора і мотиви написання.

Другу підгрупу писемних джерел складають праці наступних поколінь римських та грецьких істориків, які не були сучасниками Мітрідата. Серед творів, у яких значне місце відводилося Мітрідату Евпатору, слід назвати XII книгу «Римської історії» Аппіана (95 – 170 pp.)¹⁰¹ – «Війни з Мітрідатом», у якій викладено події не лише передумов та воєн Мітрідата з Римом, а й ранній період життя і діяльності понтійського царя. Важливішими за біографію царя для Риму були війни з Понтійським царством, тому логічно, що їм у XII книзі відведена основна увага автора (із 1 по 111 частини). Біографії царя присвячені лише заключні частини книги (із 112 по 121), записані Аппіаном після оповіді про війни та смерть Мітрідата. Вони виділяються серед загального змісту, адже слугують ніби додатком до тексту. Тому й в історіографії питанню про походження, дитинство, юність та формування світогляду майбутнього царя приділена дуже мала увага, адже відомостей про ці аспекти у джерелах міститься надзвичайно мало.

Аппіан нечітко описав походження роду Мітрідатидів, але його дані перегукуються і доповнюються відомостями Юстина і Плутарха. Загалом Аппіан

¹⁰¹ Про роботу Аппіана див.: Лукомский Л. Ю. Римская история Аппиана / *Аппиан. Римские войны*. Санкт-Петербург : Алетейя, 1994. С. 413–428.

відзначається дуже реалістичним розумінням причин війни. Автор, незважаючи на свою проримську позицію, намагався об'єктивно зображувати обидві сторони конфлікту. При написанні своєї історії він також використовував праці Гая Саллюстія Кріспа і Тіта Лівія, що зберегли втрачені свідчення Луція Корнелія Сулли та Публія Рутілія Руфа. Також досить імовірним є те, що Аппіан єдиний, хто користувався Понтійськими джерелами¹⁰², адже в Понтійському царстві були свої історики, деякі імена яких збереглися – Діофант, Тевкр, Гіпсікрат Аміссський, – але їх твори не дійшли до нашого часу. Зміст із 10 по 27 частини аппіанових «Воєн з Мітрідатом», скоріш за все, базується на «Географії» Страбона. Отже, фундаментальна робота Аппіана є надзвичайно інформативною стосовно військових кампаній Мітрідата Евпатора проти Риму, але не так повно висвітлює біографічні відомості про царя та передумови воєн з Римом, тому і виступає цінним джерелом для даного дослідження.

Не оминули увагою протистояння Мітрідата з Римом Тіт Лівій (59 р. до Р.Х. – 17 р.) у «Історії Рима від заснування Міста», Діодор Сицилійський (90 – 30 рр. до Р.Х.) в «Історичній бібліотеці» та Помпей Трог (близько I ст. до Р.Х. – I ст.) в «Історії Філіппа». Ці праці до нашого часу повністю не збереглися¹⁰³. Найдетальніші свідчення про предків царів Понту подає Діодор у XV та XVI книгах, за якими можна припустити, що Мітрідат був пов'язаний з родом Ахеменідів, оскільки його мати була сестрою Дарія III¹⁰⁴.

Завдяки римському історикові III ст. Юстинові до нашого часу дійшла «Філіппова історія». XXXVII та XXXVIII книги «Епітоми твору Помпея Трога «Філіппова історія»» Марка Юніана Юстина (III ст.) стосуються походження

¹⁰² Детально розглянуто аспекти написання 12 книги римської історії тут: Шелов Д. Б. Аппіан – історик Митридатових воєн / *Проблеми античної культури* : сб. статей / отв. ред. Г. А. Кошеленко. Москва : Наука, 1986. С. 113–118.

¹⁰³ Пельман Р. Очерк греческой истории и источниковедения / пер. с нем. А. С. Князькова ; под ред. С. А. Жебелева]. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. С. 413–414.

¹⁰⁴ Про джерела, якими користувався Діодор та докладність його роботи: Drews R. Diodorus and His Sources. *The American Journal of Philology*. 1962. Vol. 83. № 4. P. 383–392.

династії понтійських царів та діяльності Мітрідата Евпатора. У XXXVII книзі містяться важливі відомості щодо походження роду понтійських царів, дитинство та юність майбутнього правителя, перші роки правління Мітрідата VI та свідчення про захоплення царем Пафлагонії. У XXXVIII книзі викладені дані про початкові володіння Понту та консолідацію земель навколо царства. Загалом праця Юстина за формою викладу дуже схожа на роботу Аппіана. Можливо, що Юстин користувався «Римською історією» Аппіана, але Юстин висвітлює ще й легендарну традицію навколо народження та усього правління Мітрідата, яку Аппіан не наводить у своїй роботі. Тому у Юстина прослідковується обґрунтування складної і довготривалої боротьби Риму проти слабкого і незахищеного, але ніби «обраного» вищими силами правителя. Загалом робота Помпея Трога не має чітко виражених проримських настроїв, виправдань на користь Риму стосовно ведення постійних воєн та завоювань¹⁰⁵.

Також наше дослідження спирається на ґрунтовну працю ще одного римського історика Страбона (64 р. до Р. Х. – 24 р. Р. Х.), у якого був особистий інтерес до теми: його мати була в родинних стосунках з Дорілаєм, прибічником та військовим Мітрідата VI Евпатора¹⁰⁶. Його свідчення виглядають дуже реалістичними і дослідники пояснюють це тим, що до нього могла дійти достовірна інформація про Понтійське царство¹⁰⁷. У роботі використані VII, X, XI та XII книги «Географії», у яких докладно висвітлено територіальну структуру Понтійського царства. Автор дає повні дані про початкові території царства та народи, які його

¹⁰⁵ Детальніше про порівняння поглядів римських авторів Гая Саллюстія Кріспа та Помпея Трога стосовно воєн з Мітрідатом Евпатором у контексті зовнішньої політики Римської республіки у статті сучасного дослідника (доктор наук, доцент Мерілендського університету) Еріка Адлера. Науковець доводить антиримську позицію Помпея Трога на відміну від Саллюстія, який позиціонував себе як прихильник змін внутрішніх устроїв та зовнішньої політики Республіки: Adler E. Who's Anti-Roman? Sallust and Pompeius Trogus on Mithridates. *The Classical Journal*. 2006. Vol. 101. № 4. P. 383–407.

¹⁰⁶ Kuin I. Rewriting Family History: Strabo and the Mithridatic Wars. *Phoenix*. 2017. P. 107–115.

¹⁰⁷ Стратановский Г. А. Страбон и его «География» / *Страбон. География* : в 17 книгах / под общ. ред. С. Л. Утченко. Москва : Ладомир, 1994. С. 781–790.

населяли. Також розкриває етапи та особливості приєднання навколишніх земель до Понтійського царства. Але, з-поміж даних географічного характеру, Страбон побіжно висвітлює деякі факти формування особистості та політики Мітрідата VI, зокрема дитячі роки майбутнього царя, прихід до влади і шлюбну політику. Серед відомих з попередніх джерел фактів про хід воєн Мітрідата з Римом, Страбон наводить ще біографічні відомості про царя Понту, які є досить фрагментарними, тому й не розглядались дослідниками в комплексі з іншими джерелами. Деяку інформацію використано з роботи «Хорографія» («De Chorographia») першого римського географа Помпонія Мели (15 – 60 рр.), зокрема для порівняння територій і географічних назв з викладом Страбона.

Робота базується на декількох порівняльних життєписах Плутарха (46 – 130 рр.), а саме на біографіях Деметрія, Сулли, Гая Марія, Помпея і Лукулла, у яких він побіжно згадує прашурів царя (у біографії Деметрія) і постать Мітрідата в інших біографіях у контексті війни Римом. Але слід звернути увагу на те, що, по-перше, ці дані фрагментарні, а по-друге, в деяких випадках носять оціночний характер. Плутарх назвав джерела, якими користувався при написанні «Порівняльних життєписів», зокрема роботами Саллюстія, Лівія, Страбона, хоча навряд чи це перерахування вичерпне. Плутарх мав грецьке походження і намагався догодити римлянам, не применшуючи значення греків: через два століття після смерті Мітрідата писав свої праці в проримському настрої.

У дослідженні фрагментарно використані повідомлення з «Римської історії» Діона Кассія Коккеяна (бл. 155 – 229 рр.), у якій перераховано імена дружин і дітей понтійського царя. Побіжно використані в роботі фрагменти «Римської історії» Гая Веллея Патеркула (близько 19 р. до Р. Х. – 31 р.), які висвітлюють лише загальні риси образу Мітрідата в очах Риму. Дана праця не є досить інформативною, оскільки охоплює події від Троянської війни до 30 р. і складається лише з двох книг. Римський історик Луцій Анней Флор (70 – 140 рр.) у «Епітомі Тіта Лівія» зазначає про причини початку воєн з Мітрідатом. Але ця праця є коротким викладом історії Риму, тому також не несе великої інформативності. У

роботі «Аттичні ночі» Авла Гелія (бл. 130 – 180 pp.) серед коротких фрагментів й енциклопедичної компіляції¹⁰⁸ римської історії є унікальна згадка про передачу Мітрідатові V Великої Фрігії Римом, що вкотре підтверджує особливі політичні відносини з Республікою за попередників Мітрідата Евпатора.

Короткі згадки про Мітрідата зустрічаються у роботі Валерія Максима (бл. I ст.) «Достопам'ятні діяння і вислови» («Factorum et dictorum memorabilium libri novem»). Дане джерело складається із дев'яти книг, у кожній з яких автор висвітлює той чи інший аспект життя, явища, характерів людей (наприклад, релігію, знамення, сни, благочестя тощо). У I, III, IV, V, VI та VIII книгах Валерій Максим побіжно згадує деякі відомі факти з біографії Мітрідата VI. А у IV книзі є свідчення про дружину царя – Гіпсікратію. Оскільки джерельні дані про родинні стосунки Мітрідата є незначними, то навіть коротка згадка виступає цінним матеріалом для дослідження.

Третьою підгрупою писемних джерел є роботи, написані у середньовічну добу та період Раннього Нового часу. На світанку епохи Середньовіччя історія античності була доступна для ознайомлення у скорочених викладах Флавія Євтропія (бл. 320 – 390 pp.) і Павла Орозія (375 – 418 pp.). Але цікавість постать Мітрідата більше викликала не стільки в пересічних людей, скільки у лікарів і фармацевтів, адже Мітрідат був відомий як винахідник ліків і протиотрут. Зокрема деякі рецептури антидотів, що приписувались Мітрідатові, були викладені у збірнику «Antidotarium» (бл. 1175 – 1200 pp.), що був написаний у медичній школі в Салерно (Італія)¹⁰⁹ та використовувався і в якості підручника у Паризькому університеті у Європі, і в якості практичного посібника до XVIII ст.¹¹⁰. Наразі один із рукописів зберігається у Національній бібліотеці Франції (BnF Latin MS. 16187).

¹⁰⁸ Holford-Strevens L. *Aulus Gellius: An Antonine Scholar and his Achievement*. New York : Oxford University Press, 2003. P. 29.

¹⁰⁹ Pioreschi P. *A History of Medicine: Medieval medicine*. Omaha : Horatius Press, 2003. Vol. 5. P. 244–247.

¹¹⁰ Garcia-Ballester L., French R., Arrizabalaga J. *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 28.

Важливим переосмисленням деяких аспектів Мітрідатової політики, зокрема ставленням до Ефеського указу, виступає трактат Августина Блаженного (354 – 430 рр.) «De Civitate Dei» («Про общину Божу», завершений бл. 426 р.), де про царя в контексті історії Риму згадується у II, III і V книгах. З моральної точки зору Августин Блаженний висловлював надзвичайне здивування від нечуваної жорстокості царя, який наказав винищити усіх римлян у провінції Азія. Навіть критикуючи язичницькі культури римлян, що не допомогли їм у цій ситуації, Августин не розділив Мітрідатового ганебного політичного кроку.

Після Августина до історії про Мітрідата звернувся Павло Орозій у «Історії проти язичників» («Historiae Adversus Paganos») (бл. 417 р.)¹¹¹, де детально описав хід війни з Римом (Oros. V. 4, 10, 19, 24; VI. 1–6). Слідуючи ідейному задуму Августина, основна мета роботи полягала у розкритті масштабів катастрофи римського світу у війнах, хворобах і природних катаклізмах (від заснування Риму 753 р. до Р.Х. (за Тітом Лівієм) до 417 р.), який зіткнувся з християнством, та висвітленні невдоволення богів римського пантеону щодо поширення християнства (Oros. I. 9–13). Відповідно, загальному задуму «катастрофи» відповідала історія про війни Риму з Мітрідатом як одного із етапів падіння Риму, які Орозій детально описав.

В першій половині XIII ст. домініканський чернець Вінсент із Бове (1184 – 1264 рр.) у великій енциклопедичній роботі¹¹² «Зерцало історичне» («Speculum

¹¹¹ Класичне видання латинською мовою (Orosius. *Historiarum adversum paganos libri VII* / C. Zangemeister. Leipzig : Teubner, 1889. 389 p.) та англійською (Orosius P. *Seven Books of History Against the Pagans* / transl. by I. W. Raymond. New York : Columbia University Press, 1936. 436 p.).

¹¹² Роботу «Велике зерцало» («Speculum Maius») та «Speculum historiale» як її складову відносять не лише до енциклопедичного жанру, а й жанру флорилегії (florilegia) – зібрання уривків чи окремих історій з античної літератури у компілятивні праці, що було поширеною практикою у середньовічних теологів (Franklin-Brown M. *Reading the World: Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*. Chicago : University of Chicago Press, 2012. P. 25; Ullman B. L. *Classical Authors in Certain Mediaeval Florilegia*. *Classical Philology*. 1932. Vol. 27. № 1. P. 41–42).

historiale»), що є однією із чотирьох складових «Великого зеркала» («Speculum majus»), теж описав війни Понту з Римом.

У XIV ст. роботи античних авторів мовою оригіналу (латиною і давньогрецькою) та в перекладі європейськими мовами стали більш доступними для читачів. Європейці охоче ознайомилися зі стародавніми творами, тому інтерес до історії та історичних особистостей зростав. Одне із перших відомих на сьогодні, написаних в епоху Раннього Нового часу, переосмислень діяльності понтійського царя представлене у роботі «Mare historiarum» («Море історій») італійського історика, домініканського ченця Джованні Колонна (1298 – 1343 рр.), що було написане на замовлення міністра Франції Гійома де Урсіна¹¹³. Класичним сюжетом про Мітрідата було винищення римського населення у 88 р. до Р.Х., що увійшов до даної роботи. Але, загалом, автор зобразив хід війни Понту з Римом.

Ще один виклад історії Мітрідатових воєн містився у латиномовній збірці римської історії «Ромулеон» («Romuleon»), що охоплює події від заснування Риму до правління Костянтина Великого. Збірка була написана у 1361 – 1364 рр. італійським вченим, викладачем у Болоньї Бенвенуто Рамбальді (1320 – 1388 рр.)¹¹⁴.

У вигляді біографії про Мітрідата VI написав Джованні Боккаччо (1313 – 1375 рр.) у шостій книзі збірки «De casibus virorum illustrium» («Про падіння знатних чоловіків») (1355 – 1360 рр., доповнена у 1373 – 1374 рр.)¹¹⁵. Моралістичні біографії протягом довгого часу були відомішими та успішнішими навіть за «Декамерона» (1350-ті рр.). Робота налічує 56 біографій, серед яких є життєписи Адама та Єви, античних постатей, легендарного короля Артура та навіть Франческо

¹¹³ The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture / ed. Hourihane C. P. New York : Oxford University Press, 2012. Vol. 1. P. 536.

¹¹⁴ Rambaldis D. B., Mamerot S. Le Romuleon en François / ed. F. Duval. Geneve : Librairie Droz, 2000. P. XI.

¹¹⁵ Encyclopedia of Italian Literary Studies / ed. G. Marrone. New York : Taylor & Francis, 2006. Vol. 1. P. 255.

Петрарки¹¹⁶. Джованні Боккаччо оповідає про неминучість долі й несподіваний кінець тих людей, кому протягом життя постійно посміхалася Фортуна. Автор описує життя відомих особистостей, які були на піку щастя й зазнали горя, коли вони цього взагалі не очікували¹¹⁷. Історії про дружину царя Гіпсікратію, дочку Дріпетіну та сестру Лаодіку входять до іншої збірки Дж. Боккаччо «*De mulieribus claris*» («Про відомих жінок») (1361 – 1362 pp.)¹¹⁸.

Жіночу тематику «*De mulieribus claris*» продовжила Крістіна Пізанська (1365 – 1430 pp.), яку вважають першою письменницею Франції¹¹⁹ чи навіть Європи¹²⁰. Працюючи при французькому дворі, вона презентувала свої роботи дружині короля Карла VI (1368 – 1422 pp.) Ізабеллі Баварській¹²¹. У 1405 р. у світ вийшла її найвідоміша робота «*Le Livre de la Cité des Dames*»¹²² («Книга про місто жіноче»), в якій вона не просто взяла за основу роботи Дж. Боккаччо, а змінила, показавши як жінки можуть руйнувати гендерні упередження, слугувати прикладом не лише для своєї статі, а й для чоловіків¹²³ та навіть перевершувати їх¹²⁴. Робота була написана під впливом Столітньої війни (1337 – 1453 pp.), тому Крістіна Пізанська прагнула створити алегоричний образ міста, котре могло б

¹¹⁶ Vocatij Ioannis de Certaldo. *De casibus virorum illustrium* / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. *Augustae Vindelicorum* : Philippus Vlhardus excudebat, 1544. 273 p.

¹¹⁷ Gathercole P. M. The Manuscripts of Laurent de Premierfait's 'Du Cas des Nobles' (Boccaccio's 'De Casibus Virorum Illustrium'). *Italica*. 1955. Vol. 32. № 1. P 14–16.

¹¹⁸ *Encyclopedia of Italian Literary Studies* : A – J, Vol. 1 ... – P. 246.

¹¹⁹ Burgwinkle W., Hammond N., Wilson E. *The Cambridge History of French Literature* / ed. W. Burgwinkle. Cambridge University Press, 2011. P. 90.

¹²⁰ *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia* / Schaus M. Taylor & Francis, 2006. P. 133.

¹²¹ Цей сюжет неодноразово зображувався на початку рукописних видань робіт Крістіни Пізанської, наприклад, див.: BnF Fr. MS. 1182. F. 6r (1451 p.).

¹²² Christine de Pizan. *Cité des dames*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France), Département des Manuscrits, Français. MS. 607.

¹²³ Collette C. P. *Rethinking Chaucer's Legend of Good Women*. University of York. Centre for Medieval Studies : Boydell & Brewer Ltd, 2014. P. 69–70.

¹²⁴ *The Concept of Woman: The Early Humanist Reformation, 1250 – 1500* / A. Prudence : Wm. B. Eerdmans Publishing, 2005. Vol. 2. P. 563.

витримати натиск війни та облоги виключно жіночими силами¹²⁵. Подібні тези стосовно «Le Livre de la Cité des Dames» породили дискусії, в якому робота Кр. Пізанської серед дослідників сприймається як заклик до жінок зробити перший крок до зародження та реалізації ідей фемінізму¹²⁶. Героїнями роботи аналогічно до біографій Дж. Боккаччо стали Гіпсікратія, Дріпетіна та Лаодіка.

Через століття тема видатних жінок знову набула популярності¹²⁷ при французькому дворі. Антуан Дюфур (єпископ Марселя у 1506 – 1509 рр.) на замовлення Анни I Бретонської (1477 – 1514 рр.)¹²⁸ у 1504 р. написав збірку «Les vies des femmes célèbres»¹²⁹ («Життя відомих жінок»), яку до 1506 р. вже було ілюміновано паризьким художником Жаном Пікором (працював над оздобленням рукописів у 1501 – 1520 рр.)¹³⁰. Робота Антуана Дюфура налічує 91 біографію жінок

¹²⁵ Goodman B. A. The City of Ladies; a Lady of Cities. *Medieval Feminist Forum*. 2009. Vol. 45. № 2. P. 41.

¹²⁶ Kellogg J. L. Le Livre de la Cité des Dames: Reconfiguring Knowledge and Reimagining Gendered Space. *Christine de Pizan: A Casebook* / ed. B. K. Altmann, D. L. McGrady. New York : Routledge, 2003. P. 137–140; Wagner J. E. Christine de Pizan's City of Ladies: A Monumental (Re)construction of, by, and for Women of All Time. *Medieval Feminist Forum*. 2008. Vol. 44. № 1. P. 69–80.

¹²⁷ Свідомо оминемо інші роботи (33 біографії жінок Джованні Сабадіно, написані 1483 р. (Sabadino G. Gynevera de le clare donne. Bologna : Romagnoli, 1888. 492 p.); Філіппо Форесті «Найвідоміші жінки» («De plurimis claris selectisque mulieribus»), 1497 р., Феррара (першопочаткове видання Bergomensis J. P. De plurimis claris selectisque mulieribus. Ferrarie : Valentia Publication, 1497. 366 p.)), подібні до «De mulieribus claris» (Franklin M. Boccaccio's Heroines: Power and Virtue in Renaissance Society. Bodmin : Ashgate Publishing, 2006. P. 144), адже в них відсутні біографії чи хоча б мінімальні відомості про Мітрідатових жінок.

¹²⁸ Brown C. The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne: Negotiating Convention in Books and Documents. Cambridge : Boydell & Brewer, 2010. P. 65.

¹²⁹ Перше видання тексту зберігається у Музеї Добре (Musée Thomas Dobrée, м. Нант, Франція): Dufour A. Les vies des femmes celebres. *Musée Thomas Dobrée*. MS. XVII.

¹³⁰ Renck A. P. Les Vies Des Femmes Celebres: Antoine Dufour, Jean Pichore, and a Manuscript's Debt to an Italian Printed Book Source. *Journal of the Early Book Society*. 2015. № 18. P. 158–159.

від Єви та Марії до Жанни д'Арк і містить багато помилок і неточностей¹³¹. Один сюжет з його роботи зображує Мітрідата разом із Гіпсікратією.

Серед митців епохи Відродження і Нікколо Макіавеллі згадав про доблесть Мітрідата у другій і п'ятій книзі «Dell'arte della guerra»¹³² («Мистецтво війни») (1519 – 1520 рр.).

Другою і третьою групою джерел слугують епіграфічні та, відповідно, археологічні. Одним із даних епіграфіки є епітафія на мармуровому надгробному постаменті, який у 2005 році знайшли російські археологи у затопленій частині Фанагорії в кладці фундаменту стародавньої портової споруди. Розміри пам'ятки 85 – 88 × 76,9 – 79 см у ширину та 41,5 см у висоту. На лицьовому боці постаменту вибита епітафія (розміри літер: 3,6 – 4,5 см), зворотній бік обтесаний і відшліфований, бічні грані не оброблені. На верхній частині постаменту міститься заглиблення розміром 64,4 × 38 см, в яке вставлялась статуя. Сам надгробний монумент міг бути пізніше використаний при будівництві портових споруд¹³³. За вказаною пам'яткою можна визначити обставини і місце смерті дружини Мітрідата. Інші наявні епіграфічні джерела¹³⁴ не висвітлюють ні формування царя як особистості, ні його сімейних стосунків, ні відносин з Римською республікою, тому не використані при написанні роботи.

¹³¹ L'Estrange E., More A. Representing Medieval Genders and Sexualities in Europe: Construction, Transformation, and Subversion, 600 – 1530 / ed. E. L'Estrange. New York : Routledge, 2016. P. 91.

¹³² Machiaueli N. Libro dell'arte della guerra / ed. di A. Manuzio. 1540. 108 p.

¹³³ Детальний огляд пам'ятки див. тут: Кузнецов В.Д. Новые надписи из Фанагории. *Вестник древней истории*. 2007. № 1. С. 237–243.

¹³⁴ Відомим джерелом є декрет на честь полководця Мітрідата – Діофанта. Це мармуровий постамент, що був знайдений у Херсонесі у 1878 р. та у 1898 р. перевезений в Ермітаж, де і зберігається нині. Епіграфічний напис оповідає про переможні війни Діофанта над скіфами, в результаті яких Херсонес повернув захоплені ними у III – II ст. до Р. Х. землі на західному узбережжі Криму. Детальніше проаналізовано цю пам'ятку в Minns E. N. *Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge : Cambridge University Press, 1913. P. 711.

Значна частина епіграфічних матеріалів використана з археологічної знахідки на о. Делос: портретних медальйонів наближених до царя осіб і його статуї з написами до них. Епіграфічні матеріали з о. Делос зібрані на сайті Гуманітарного інституту Паккарда (Packard Humanities Institute (PHI))¹³⁵. Вказана пам'ятка на Делосі представлена мармуровими медальйонами 12 осіб, які належали до оточення царя, і однією статуєю Мітрідата VI.

Четвертою групою джерел, що використані при написанні роботи, є нумізматичні. Монети у Понтійському царстві відігравали надзвичайно важливу роль, адже їхній випуск на тій чи іншій території означав надання їй не лише економічної, а й політичної самостійності¹³⁶. А з розширенням влади Мітрідата в Понтійському царстві та новоприєднаних до нього територій, не лише збільшувалося карбування монет, а й змінювався їхній вигляд. Порівняння зображень царя на ранніх та пізніх монетах (за період його правління) дозволить прослідкувати зміну його політичного впливу на підвладних територіях.

З розширенням територій Понту напередодні воєн з Римом відповідно збільшувалася і поширювалася влада царя, а монети змінювалися. На монетах, випущених до воєн з Римом, цар зображений без зайвих прикрашень, а з 89 р. до Р. Х. карбування вирізнялось ідеалістичністю відтвореного образу Мітрідата. Дослідники пов'язують ці зміни з вторгненням понтійського війська до провінції Азія. До того ж традиція ототожнювати себе і свій рід із Олімпійськими богами, дала право Мітрідатові взяти собі ім'я Діоніс та, цілком можливо, вбачати себе подібним богові. Тому м'які, плавні риси обличчя, ніби ідеальні, бездоганне волосся, що з'являються на монетах з 89 р. до Р. Х. можуть втілювати образ царя в

¹³⁵ Packard Humanities Institute. Regions Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]). ID. URL: <http://epigraphy.packhum.org/regions/910> (дата звернення: 17.03.2017).

¹³⁶ Про монетну справу Понтійського царства та, особливо, Боспору за часів Мітрідата VI див.: Price M. J. Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea. *The Numismatic Chronicle*. 1968. Vol. 8. P. 1–12; Callataÿ De F. L'histoire des guerres Mithridatiques vue par les monnaies. Louvain-la-Neuve, 1997. 481 p.

ролі бога Діоніса¹³⁷. Отже, подібне співставлення ранніх і пізніх монет дозволяє зробити припущення, що політика Мітрідата в контексті становлення відносин з Римською республікою була націлена на створення образу сильного, непереможного правителя.

П'яту групу складають візуальні джерела, що представлені мініатюрами з ілюмінованих рукописів XIV – XVI ст., створеними за роботами середньовічних авторів та праць, написаних в часи Раннього Нового часу. У руслі такого дослідження виникає питання правомірності використання візуальних матеріалів, та сприйняття їх як джерел для роботи історика. Тому варто звернути увагу на віху «візуального повороту» у сучасній науці, яка бере свій початок ще з середини 1980х рр. з теорії «pictorial turn»¹³⁸ Вільяма Мітчелла, дослідника історії мистецтв Чиказького університету. В основі віхи «візуального повороту» лежить право на використання, в межах методології історичного пізнання, візуальних зображень саме як джерел, встановлення зв'язків між текстом і зображенням у роботі історика й особливостях інтерпретації візуальних образів¹³⁹. У сучасній науці візуальні джерела постають не просто ілюстраціями, а невід'ємною складовою аргументації історика, часто на рівні з писемними джерелами¹⁴⁰.

У даному дослідженні роботи з текстами і мініатюрами, що рецепіюють античну дійсність, не можна вважати фактологічними та інформативно

¹³⁷ Price M. J. Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea... P. 3–6.

¹³⁸ Перші тези стосовно зміни парадигми пізнання від «лінгвістичного повороту» («linguistic turn») до «візуального повороту» («pictorial turn») прослідковувались у роботі Mitchell W. J. T. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago : University of Chicago Press, 1986. 236 p.. Наукове обґрунтування нових підходів до інтерпретації візуальних джерел було оформлене у праці Mitchell W. J. T. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 462 p. та новій роботі Mitchell W. J. T. *Image Science: Iconology, Visual Culture, and Media Aesthetics*. Chicago: University of Chicago Press, 2015. 264 p.

¹³⁹ Соколов А. Б. Текст, образ, інтерпретація: візуальний поворот в сучасній західній історіографії. *Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия* : сб. ст. / редкол. И. В. Нарский и др. Челябинск : Каменный пояс, 2008. С. 11.

¹⁴⁰ Там же. С. 10.

відповідними для вивчення історії античності, але вони дозволяють порівняти трансформацію поглядів на діяльність царя та його оточення через паралельне зіставлення текстуального викладу від античних часів до XVI ст. з мініатюрами до пізніших рукописів досліджуваних текстів.

Розглянуті вище роботи третьої групи писемних джерел містять ілюстрації, які виступають візуальними джерелами. Для досліджень істориків ці роботи (як і самі тексти, переклади, так і зображення до них) є надзвичайно важливими джерелами, оскільки дають можливість уявити, якими бачили люди в епоху Раннього Нового часу античне суспільство та його моральні цінності. Дослідження рецепції історії про найвідомішого понтійського царя та його оточення теологами, письменниками та відповідно ілюстраторами дозволить зрозуміти шляхи та способи сприйняття античності від пізнього Середньовіччя і до початку XVI ст. У рукописних перекладах робіт Августина Блаженного, Вінсента із Бове, Джованні Колонна, Бенвенуто Рамбальді, Джованні Боккаччо та Антуана Дюфура є ілюстрації, що зображують деякі аспекти війни з Римом Мітрідата VI, членів його родини та смерті царя.

Рукописи (частина з яких ілюміновані) зберігаються у Національній бібліотеці Франції та бібліотеці Арсеналу як її складової (Париж, Франція), Британській бібліотеці (Лондон, Велика Британія), Королівській бібліотеці Нідерландів (Гаага, Нідерланди), бібліотеці Святої Женев'єви (Париж, Франція), Женевській бібліотеці (Женева, Швейцарія), Нью-Йоркській публічній бібліотеці (Нью-Йорк, США), Королівській бібліотеці Бельгії (Брюссель, Бельгія), Музеї Меєрманно (Гаага, Нідерланди), музеї Добре (Нант, Франція), музеї Пола Гетті (Лос-Анджелес, США), бібліотеці Шантійї (Шантійї, Франція), бібліотеці Моргана (Нью-Йорк, США). Багато манускриптів, які збережені частково або не оздоблені ілюмінаціями, знаходяться в інших архівах і бібліотеках світу.

Отже, джерельна база з даної теми є широкою і різноманітною, включає в себе писемні, епіграфічні та археологічні, нумізматичні та візуальні джерела. Писемні джерела поділяються у свою чергу на роботи сучасників Мітрідата VI,

праці наступних поколінь античних істориків, середньовічні твори та роботи, написані у часи Раннього Нового часу. Інші групи джерел доповнюють та розширюють свідчення писемних, оскільки вони не можуть повністю дозволити дослідити цілісну картину становлення Мітрідата як особистості та політика, його підготовку до воєн із Римом та оточення. До того ж джерела, створені сучасниками підпорядковані політичним ідеям Римської республіки. Роботи наступних поколінь написані на основі попередніх праць античних авторів, та від деяких з цих творів збереглися лише згадки, цитати і фрагменти, тому неможливо до кінця визначити позицію автора й мотиви написання. Тому використання інших джерел та їх співставлення дозволяє доповнювати коло отриманої інформації, зосереджуючись на релевантних для нашого дослідження даних і формувати цілісне уявлення про увесь період правління Мітрідата VI.

Тож, як джерельна база, так й історіографія про Мітрідата VI є досить репрезентативними, але не в повній мірі розкривають питання взаємовідносин понтійського царя з його оточенням. До того ж значна кількість джерел, зокрема античних, вже достатньо вивчені попередніми поколіннями дослідників, але деякі твердження науковців потребують додаткової верифікації, враховуючи постійний розвиток досліджень історії як Понтійського царства, так і Римської республіки. Такому прогресу також сприяє включення в науковий обіг нових джерел і методів історичних досліджень.

РОЗДІЛ 2. ПРАВЛІННЯ МІТРИДАТА VI ТА ФОРМУВАННЯ КОЛА ЙОГО СОЮЗНИКІВ

2.1. Успадкування влади та початок царювання

Дослідження процесу успадкування влади Мітрідатом VI є надзвичайно важливим для вивчення його подальшого зовнішньополітичного курсу. З перших років правління його політика була спрямована на зміцнення своєї держави та завоювання нових земель. І щоб заручитись якомога ширшою підтримкою, Мітрідат користувався різноманітними пропагандистськими прийомами. Вони були спрямовані на утвердження влади царя серед грецького населення Малої Азії, Егеїди та узбережжя Понту. Важливе місце посідало поширення генеалогічної традиції роду понтійських царів. Ця традиція використовувалася царською пропагандою після сходження на престол.

Утвердження на правлінні у Понтійському царстві Мітрідата VI овіяне питаннями, які і досі лишаються для дослідників відкритими та дискусійними. Певними аспектами щодо обґрунтування Мітрідатових претензій на царювання та подальші завоювання виступало його походження та усієї пануючої у Понті династії, та попередні відносини членів роду з Римською республікою. Відкритим лишається питання про походження династії царів, наприклад, Молев Є. О. аналізує, що Мітрідатиди були нащадками Ахеменідів¹⁴¹. Дослідник доводить, що царі Понту були нащадками персів, беручи до уваги дані Аппіана (App. Mithr. 9). Обґрунтовуючи подальше захоплення земель Мітрідатидами навколо Понту Евксинського (на даних Аппіана і Страбона), дослідник вважає ці дії виключно спрямованими на відновлення влади над Малою Азією. Адже нащадки Ахеменідів прагнули відновити свою владу над колишніми територіями¹⁴². Саприкін С. Ю. також прихильник того, що понтійська династія

¹⁴¹ Молев Е. А. Властитель Понта ... С. 9–22.

¹⁴² Молев Є. О. також описав захоплення понтійських земель ще Мітрідатом II (250 – бл. 210 рр. до Р. Х.); Мітрідатом III (бл. 210 – 190 рр. до Р. Х.), про спроби захопленням яким Синопі писав ще Полібій (Plb. 4. 56); Фарнаком I (бл. 185 –

мала ахеменідське походження, але на доведення цього наводить твердження лише про селевкідське походження Лаодіки – матері Мітрідата Евпатора (Plb. 5. 43, 45)¹⁴³. Її можна вважати дочкою сирійського царя Антіоха IV Епіфана (215 – 164 рр. до Р. Х.), хоча це твердження дослідник не вважає повністю достовірним¹⁴⁴.

Тож дослідження питання родоводу царів Понту вже закладене в історичній науці. Його трактування варіюється від тверджень про прояви марнославства та честолюбства Мітрідата VI до ідей про втілення, пов'язаних із цим родоводом реальних політичних кроків. Відомо, що однією зі сфер впливу царя стала Каппадокія і, на нашу думку, саме виведення родів понтійських і каппадокійських царів від єдиного спільного нащадку стало причиною прагнення Мітрідата VI до встановлення політичного контролю та завоювань у Малій Азії.

Спершу варто звернутись до витоків, які стосуються топоніма «Понт» і дозволяють окреслювати спільні сфери впливу Понтійського царства і Каппадокії. Слово «Понт» прийнято використовувати для визначення родового ядра території, котра була під управлінням Мітрідата Евпатора, але для окреслення володінь його пращурів доречно також вживати назву Πόντος Καππαδοκία (Понтійська Каппадокія). Даний топонім зустрічається у Страбона, де одну з частин Каппадокії названо Понтом або ж Понтійською Каппадокією (Strab. 12. 1. 4). Луї Баллестерос, наприклад, вважає, що першопочаткову територію понтійських царів слід називати лише Понтійською Каппадокією, адже термін «Понт» поширився виключно після завоювань Мірідатом VI більшої частини узбережжя Понту Евксинського. Але за

159 рр. до Р. Х.); Мітрідатом IV (159 – 150 рр. до Р. Х.) та Мітрідатом V (150 – 121 рр. до Р. Х.) (Молев Е. А. Властитель Понта ... С. 9–22).

¹⁴³ А. Шервін-Вайт називає матір'ю Мітрідата Евпатора та його брата Христа Нісу, а не Лаодіку (Sherwin-White A. N. Roman Foreign Policy in the East ... P. 96).

¹⁴⁴ С. Саприкіним було попередньо розглянуто багато версій в історіографії про родовід понтійських царів, але більшість дослідників схиляються до перського походження роду Мітрідатидів. Саме ця теза ним і підтверджена. Детальніше див.: Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 121–125.

даними джерел бачимо, що дослідник проігнорував назву Понт у Страбона¹⁴⁵, якою також називали цю територію ще з IV ст. до Р.Х. (Strab. 12. 1. 4). Полібій також уособлює Понтійське царство з Каппадокією, коли пише про послів Мітрідата V, які прибули з Каппадокії до Антіоха Епіфана за Лаодікою (Plb. 5. 43). Як бачимо, за відомостями Страбона і Полібія, цар Понту міг сприймати землі сусідньої Каппадокії як територію власної держави. Тому не дивно, що Мітрідат VI усіма силами намагався утримувати контроль над Каппадкією, яку за правом вважав першопочатковою територією його династії.

Саме ж виникнення Понтійського царства та хронологічні межі цього процесу, як і дані про перших очільників і царів цієї території, становлять широке дискусійне поле для дослідників ще з XIX ст. Тим паче, династична традиція могла бути дещо модифікована ще за правління Мітрідата VI в межах його пропагандистської політики. На меті цієї політики стояло позиціонування Понтійського царства як єдиного осередку на Сході для протистояння римській експансії. Для цього поширювалися ідеї, згідно з якими влада Мітрідата у Понтійському царстві мала сприйматися як типова східна монархія. Тому виведення родоводу від Ахеменідів якнайкраще підходило для утвердження цього образу.

У ключі перського походження царського понтійського роду перші відомості наведені у Полібія. Він зазначав, що цар Мітрідат (без точних вказівок, який саме Мітрідат, але за хронологією це міг бути Мітрідат III¹⁴⁶) вів родовід від одного з персів. Владу над землями, що межували з Понтом, він отримав у спадок від предків, яким воно вперше було дароване Дарієм, який вбив жерця (Plb. 5. 43. 2)¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Ballesteros Pastor L. Del reino Mitridátida al reino del Ponto. Orígenes de un término geográfico y un concepto político. *Orbis terrarum: Internationale Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt*. 2003 – 2007. № 9. P. 6.

¹⁴⁶ Hazel J. *Who's Who in the Greek World*. London : Routledge, 2013. P. 185; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство... С. 17). Інших відомостей про цього правителя лишилось дуже мало.

¹⁴⁷ Plb. 5. 43. 2: «ὁ δὲ Μιθριδάτης εὐχέτο μὲν ἀπόγονος εἶναι τῶν ἑπτὰ Περσῶν ἐνὸς τῶν ἐπανελομένων τὸν μάγον, διατετηρήκει δὲ τὴν δυναστείαν ἀπὸ προγόνων τὴν ἐξ ἀρχῆς αὐτοῖς διαδοθεῖσαν ὑπὸ Δαρείου παρὰ τὸν Εὐξείνιον πόντον». У перекладі: «Мітрідат

Очевидно, що Полібій мав на увазі Дарія I (522 – 486 рр. до Р. Х.), бо саме він прийшов до влади, вбивши попереднього перського царя Гаумату, який був мідійським жерцем¹⁴⁸.

Також відомості про пращурів понтійських царів наводить і Діодор¹⁴⁹. У подіях повстання сатрапів 362 р. до Р. Х.¹⁵⁰ проти царя Артаксеркса¹⁵¹ очільником повстанців був сатрап Фрігії Аріобарзан, який після смерті Мітрідата заволодів його царством (Diod. XV. 90. 3). Після смерті Аріобарзана у 340 р. до Р. Х.¹⁵² його замінив Мітрідат¹⁵³, який розширив свої володіння і правив Каппадокією і Пафлагонією протягом тридцяти шести років (Diod. XX. 111. 4). Отже, можна стверджувати, що Мітрідат VI, користуючись цією історією Діодора, прагнув володіти землями Каппадокії і Пафлагонії.

стверджував, що нащадок одного з тих семи персів, які вбили Мага, і він зберіг у своїй родині царство Понт від початку дароване Дарієм».

¹⁴⁸ У перекладах Полібія (Plb. 5. 43. 2) його називають «магом»: «the Magus» (Polybius. The Histories : Volume III, Books 5 – 8 / transl. by W. R. Paton, revis. by F. W. Walbank, C. Habicht. Cambridge : Harvard University Press, 2011. Vol. 138. P. 105).

¹⁴⁹ До інформації Діодора найбільше схиляється Адрієн Мейор: Mayor A. The Poison King... P. 41.

¹⁵⁰ У Діодора зазначено рік консульства Квінта Сервілія Агали (Quintus Servilius Ahala) та Луція Генуція Авентінса (Lucius Genucius Aventinensis) (Diod. XV. 90. 1), тому можна визначити, що це був 362 р. до Р. Х. (за Broughton R., Patterson M. The magistrates of the Roman Republic. New York : American Philological Association, 1951. № 15. Vol. 1 (509 B.C.–100 B.C.). P. 117).

¹⁵¹ За наведеним вище датуванням можна визначити, що це був цар із династії Ахеменідів Артаксеркс II (404 – 359 рр. до Р. Х.).

¹⁵² Діодор називає рік консульства Тита Манлія Торквата (Titus Manlius Torquatus) та Публія Деція Муса (Publius Decius Mus) (Diod. XVI. 89. 1), тому за списком консулів це – 340 р. до Р. Х. (за Broughton R., Patterson M. The magistrates of the Roman Republic ... P. 135).

¹⁵³ Мається на увазі Мітрідат II (з Кіосу (сучасний район Гемлик провінції Бурса у Туреччині)), що правив у 337 – 302 рр. до Р. Х. Вважається одним із перших правителів Понтійського царства.

З іншого боку історію походження передає Аппіан, який відзначає, що після того, як Антигон¹⁵⁴ заволодів Сирією у 315 р.¹⁵⁵, серед наближених до нього осіб був Мітрідат, перс царського роду. Цей Мітрідат захопив Каппадокію і узбережжя Понту (App. Mithr. 9). І відповідно далі Аппіан характеризує Мітрідата VI Евпатора як представника шістнадцятого покоління нащадків Дарія I і восьмого покоління Мітрідата I Ктіста (App. Mithr. 112)¹⁵⁶. Виходячи з датування, Мітрідат I Ктіст¹⁵⁷ (302 – 266 рр. до Р. Х.) – перший цар Понтійського царства, адже саме за його правління було захоплено Каппадокію та сусідні території (за Аппіаном).

Плутарх також подає інформацію про походження династії з роду Ахеменідів у біографії Деметрія I Поліоркета (336 – 283 рр. до Р. Х.), який був правителем Македонії у 294 – 288 рр. до Р. Х. та сином Антигона I Одноокого. У його трактуванні, при дворі Антигона служив син Аріобарзана Мітрідат (це міг бути Мітрідат I Ктіст, але точно не відомо ім'я його батька)¹⁵⁸, ровесник і близький друг Деметрія. Згодом Мітрідат утік до Каппадокії, де і заснував династію понтійських царів, яка припинила своє існування і була повалена римлянами приблизно на восьмому поколінні від нього (Plut. Dem. 4).

Таким чином, за вказівками Аппіана і Плутарха можна визначити, що саме Мітрідат I Ктіст став засновником Понтійського царства у 302 р. до Р. Х. Ця дата

¹⁵⁴ Мається на увазі Антигон I Одноокий (382 – 301 рр. до Р. Х.) – полководець Александра Великого, а з 333 р. до Р. Х. – сатрап Фрігії.

¹⁵⁵ Детальніше про плани захоплення Сирії див.: Austin M. M. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*. New York : Cambridge University Press, 2006. P. 84 – 85.

¹⁵⁶ Детально розглянуто генеалогічну традицію тут: Reinach T. *Mithridate Eupator, roi de Pont...* P. 1–9; Сапрыкин С. Ю. *Понтійское царство ...* С. 17–19.

¹⁵⁷ У перекладі з давньогрецької «Κτίστης» – «засновник» (*A Greek-English Lexicon / ed.: H.G. Liddell, R. A. Scott. New York : Clarendon Press, 1901. 8 ed. P. 1002*).

¹⁵⁸ Деякі дані про становище Мітрідата I при дворі Антигона див. тут: Champion J. *Antigonus the One-Eyed: Greatest of the Successors*. Barnsley : Pen and Sword, 2014. P. 102–110. Проблемний у доведенні лишається і той факт, що це міг би бути Мітрідат II з Кіосу (правив в Кіосі у 337 – 302 рр. до Р. Х.), адже він був сином Аріобарзана, але точний рік його народження невідомий. Також ускладнює процес ідентифікації осіб, нащадків Мітрідата Евпатора, часте повторювання імен з покоління в покоління.

про вбивство сатрапа з Кіосу є загально визнаною в науці, і далі керувати цими землями та Каппадокією почав син Аріобарзана Мітрідат I Ктіст (прямий нащадок династії Ахеменідів). Але прийняв царський титул Мітрідат I Ктіст у 281 р. до Р. Х., тому інколи 281 р. до Р. Х. вважається роком заснування Понтійського царства¹⁵⁹. Мітрідат VI Евпатор і був у восьмому поколінні нащадком Мітрідата, який заснував Понтійське царство¹⁶⁰. Це підтверджує, що Мітрідат I Ктіст передав царство дітям, які правили від першого до шостого Мітрідата (App. Mithr. 9, 112; Plut. Dem. 4)¹⁶¹.

Також серед оповіді Тацита про наступників Мітрідата VI на Боспорі¹⁶² є твердження про Мітрідата VIII¹⁶³. Він був нащадком великого Ахемена (Tac. Ann. XII. 18), що знову ж таки наближається до відомостей попередніх античних авторів. На таку спорідненість натякав і сам Мітрідат Евпатор. Цар стверджував, що по батьківській лінії він нащадок Кіра II Великого і Дарія I (Sall. Hist. II. 73), а по материнській – Александра Великого і Селевка I Нікатора (Just. XXXVIII. 7. 1).

В історіографії немає єдиної концепції стосовно вище проаналізованого нами питання. Різноманітні думки дослідників щодо точного походження царів Понту, що формувались у науковій літературі ще з початку XIX ст. і до останніх

¹⁵⁹ На підтримку цієї тези див.: Hind J. Mithridates / The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC ... P. 130–131; McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator ... P. 13–15.

¹⁶⁰ Детальніше про лінію родоводу понтійських царів див.: Truhart P. Regents Of Nations : Part 1 : Antiquity Worldwide. London : G. Saur, 1999. P. 72–85.

¹⁶¹ Ці свідчення розуміють так, що в Понті правили шість Мітрідатів і два царі, що мали інші імена (Аріобарзан I (266 – 250 рр. до Р. Х.) та Фарнак I (190 – 159 рр. до Р. Х.).

¹⁶² Цар Боспору Перісад V під час повстання Савмака у 107 р. до Р. Х. втратив владу над царством (датування за: Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность / пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского ; отв. ред. М. А. Дандамаев. Москва : Наука, 1975. С. 198), тоді Боспорське царство перейшло під владу Мітрідата VI (детальніше про захоплення Боспору і правління наступників Мітрідата Евпатора див. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство ... С. 298–318).

¹⁶³ Цар Боспору у 39 – 44 рр.

десятиліть ХХ ст., розглянув Саприкін С. Ю.¹⁶⁴ Він же погоджується з античною традицією про перське походження царів Понту і не вважає її вигадкою останніх царів династії. Дослідник доводить, що вона точно відображала реальний стан речей і була покликана обґрунтувати право царів Понту на владу у своєму царстві і на панування над сусідніми територіями. Незважаючи на те, що генеалогія Мітрідатидів складалася в II – I ст. до Р. Х. і має деякі неточності, її виведення від Ахеменідів не могло бути вигадане, бо населення Малої Азії добре знало перських царів та їхніх сатрапів і навряд чи повірило б у вигадки царської пропаганди. Відомості Полібія, Діодора, Аппіана і Плутарха подібні, але неоднозначні. До того ж, можливо, що античні автори мали доступ до різних частин роботи Ієроніма із Кардії¹⁶⁵ та переписали інформацію крізь призму власної інтерпретації. Також неможливо точно визначити основоположника Понтійського царства через відсутність точної дати народження Мітрідата II з Кіоса, який міг бути сучасником Деметрія. Тому питання про те, хто втік у Каппадокію (Мітрідат II з Кіоса чи Мітрідат I Ктіст) та став першим представником династії царів Понту, лишається відкритим, адже точних та повних свідчень про цих правителів не збереглося¹⁶⁶.

Іншими вченими прийнято вважати, що пропагандисти при царському дворі вигадали і обґрунтували цей благородний родовід для Мітрідата. Саме таку думку доводить Б. Макґінг¹⁶⁷ та підтримує Д. Ерджіяз¹⁶⁸ і Л. Баллестерос Пастор¹⁶⁹. Оскільки попередні покоління македонської та перської родин заплуталися, то і ускладнилася стародавня практика повторного використання одного королівського

¹⁶⁴ Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 20–38.

¹⁶⁵ Ієронім із Кардії (340 – 250 рр. до Р.Х.) – давньогрецький історик, робота якого називалась «Історією діадохів» за Діодором (Diod. XVIII. 42. 1) не збереглася до нашого часу, але слугувала основним джерелом для Діодора, Аппіана і Плутарха (Rosen K. Political documents in Hieronymus of Cardia (323 – 302 B.C.). *Acta Classica*. 1967. Vol. 10. № 1. P. 41 – 42). За твердженням Саприкіна С. Ю. всі вищезазначені автори спирались на одне джерело – Ієроніма з Кардії, який особисто знав Мітрідата з Кіоса (Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 19–20).

¹⁶⁶ Там же. С. 27.

¹⁶⁷ McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator ... P. 14–15.

¹⁶⁸ Erciyas D. B. Wealth, Aristocracy And Royal Propaganda ... P. 92–93.

¹⁶⁹ Ballesteros Pastor L. Mitrídates Eupátor, rey del Ponto... P. 24.

імені протягом багатьох поколінь. Відповідно й однакові імена з різних родів просто могли сплутатись чи то довіреними особами понтійського царя, чи античними істориками. Але претензії Мітрідата до царських родів були не просто вигадкою, адже Дарій одержав територію, яка стала потужною сатрапією з центром у місті Синопі, тобто столиці Понтійського царства Мітрідата¹⁷⁰. А мати царя – Лаодіка – походила з роду Селевкідів, який об'єднував македонські та перські лінії. Спорідненість Мітрідата з такими правителями дослідники вважають правдоподібною, але не доводять і не спростовують цю тезу. Б. Макгінг вказує, що така генеалогія – офіційна версія, створена заради обґрунтування панування Мітрідатидів у Каппадокії¹⁷¹. А. Мейор вважає перський родовід теж легендарною традицією і не розглядає цього питання надалі у своїх роботах¹⁷².

Отже, у нашому дослідженні враховано всі наведені вище свідчення, і, на нашу думку, можна стверджувати, що Мітрідат VI був пов'язаний з родом Ахеменідів. Оскільки дані античних авторів перегукуються, а його мати була дочкою Антіоха IV Епіфана.

Проаналізувавши наведену інформацію, наголошуємо, що претензії Мітрідата VI на законність своєї влади спиралися і на володіння його недавніх попередників, і на більш далеких нащадків. Показово, що династична традиція сягала своїм корінням до більш віддалених македонських, селевкідських і перських правителів – Александра, Селевка I, Кіра II і Дарія I. Тобто тих, хто створив і розширив імперії, а не просто успадкував їх. Акцент Мітрідата і на перському, і на македонському корінні був складовою моделювання його царської влади, що сприймалася як уособлення двох могутніх держав. Тому із даних Юстина, який передав слова Мітрідата, можна прослідкувати, що лише така держава як Понтійське царство могла достойно протистояти Римові.

¹⁷⁰ Ibid. P. 93.

¹⁷¹ Сорока А. О. Походження та встановлення влади Мітрідата VI Евпатора у Понтійському царстві. *Теорія і практика сучасної науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 р. Херсон, 2017. Ч. 1. С. 219–221.

¹⁷² Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates ... P. 10.

Досліджуючи пропагандистську політику Понту (за інформацією Юстина і Саллюстія (Sall. Hist. II. 73; Just. XXXVIII. 7. 1)), що була складовою підготовки до війни з Римом, зазначаємо, що саме осередок македонської держави за 80 років до війни з Мітрідатом VI був завойований римлянами. Нащадки династії Антигонідів¹⁷³ були остаточно розбиті 168 р. до Р. Х. у битві при Підні (Plb. 29. 16; Plut. Aem. Paul 17 – 22). Пергамське царство на чолі з Атталідами також перейшло до Риму¹⁷⁴ і 133 р. до Р. Х. було засновано провінцію Азія (Plb. 30. 1 – 3). Також нестабільність у Селевкідів і Птолемеїв послугоували до активізації Мітрідатової політики, що спрямовувалася на захист елліністичного світу – грецького та східного – від захоплення Римом.

Для територій, на які з часом поширювався вплив Мітрідата, монархія була звичною і прийнятною формою правління. Очевидно, що понтійський цар прагнув її не просто зберегти, а й розширити. За інформацією Діона Кассія, коли військо Мітрідата входило у Вірменію, народ радісно сприймав його, оскільки він був законним монархом. Натомість римлян – чужинців – населення зневажало (Cass. Dio 36. 9. 2).

Таким чином, дотримуючись встановленого пропагандистського курсу, Мітрідат намагався наповнити культурним і релігійним сенсом своє панування не лише у Понті, а й на територіях, що входили в коло зовнішньополітичних інтересів Понтійського царства. Відповідно до цього, при царському дворі проводилася політика включення перських і грецьких традицій в усі сфери як придворного життя, так і внутрішніх та зовнішніх взаємовідносин.

Розуміння Мітрідатом цих традицій формулювалося під впливом грецьких авторів, таких як Геродот і Ксенофонт. В результаті ознайомлення з їхньою

¹⁷³ Македонська династія, що була започаткована Антигоном I Однооком у 306 р. до Р. Х. Детальніше про династію і битву при Підні див.: Hammond N. A History of Macedonia: 336-167 B.C. Clarendon Press, 1988. 654 p.; Anson E. Alexander's Heirs: The Age of the Successors. London, 2014. 248 p.

¹⁷⁴ Детальніше див.: Климов О. Ю. Пергамское царство: проблемы политической истории и – государственного устройства. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2010. С. 117–125.

спадщиною, перська історія і культура сприймалися крізь призму грецького бачення. Влучно підмітила італійська дослідниця Моніка Де Агостіні, що для анатолійських царств, таких як Понт, Коммагена, Каппадокія, знання про їхніх предків Ахеменідів було обмежене грецькою інтерпретацією і модифікацією. Але інакше усвідомлення перських традицій панувало в Парфії. Аршакіди контролювали серце Перської імперії (Вавилон, Сузи, Персеполіс) і не мали такого ж доступу до грецьких текстів¹⁷⁵.

Розглянемо вплив таких традицій ще з дитячих років Мітрідата VI та прослідкуємо їх застосування на ранньому етапі правління до війни з Римом. Для цього проаналізуємо народження, молоді роки, прихід до влади та початок правління Мітрідата VI – маловивчений період історії Понтійського царства. Джерельних даних надзвичайно мало, а наявні відомості овіяні напівлегендарним подробицями. Античні автори, перш за все, звертали увагу на найяскравішу сторінку правління Мітрідата Евпатора – війни, тому початкові роки надзвичайно проблемні у дослідженні. Також за межі царського двору могла вийти не вся інформація про раннє виховання та дитинство нащадків Мітрідата V.

Народився Мітрідат Евпатор у Синопі¹⁷⁶ у 132 р. до Р. Х. Після смерті тодішнього царя Понту Мітрідата V Евергета регентом стала його мати. За повідомленням Страбона, батько Мітрідата – Мітрідат Евергет¹⁷⁷ – був убитий в

¹⁷⁵ D'Agostini M. The Multicultural Ties of the Mithridatids: Sources, Tradition and Promotional Image of the Dynasty of Pontus in 4th-3rd centuries B.C. *Aevum*, 2016. P. 85.

¹⁷⁶ У 183 р. до Р. Х. понтійський цар Фарнак I (190 – 159 pp. до Р. Х.) захопив це місто і воно фактично було проголошене столицею Понтійського царства (Polyb. XXIII. 9. 1).

¹⁷⁷ Мітрідат V Евергет (150 – 121 pp. до Р. Х.) – сьомий цар Понту, відомий як прибічник проримської політики (App. Mithr. 10) та прихильного ставлення до греків («філеллін»): Hazel J. Who's who in the Roman World. London : Psychology Press, 2002. P. 218; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 93–97.

Синопі придворними чи колишніми прибічниками¹⁷⁸ («друзі царя»¹⁷⁹) (Strab. X. 4. 10), які задумали проти нього змову (Strab. X. 4. 10). Варто наголосити, що Страбон народився в Амасії, яка у 281 – 183 рр. до Р. Х. була столицею Понтійського царства. Його мати була родичкою прибічника царя Дорілая (Strab. X. 4. 10), тому цікавість Страбона до Понтійського царства за Мітрідата VI могла бути надзвичайно високою¹⁸⁰. Ймовірно, що це вбивство було продиктоване інтересами римської політики на Сході¹⁸¹, адже у 133 р. до Р. Х. Фрігія відійшла під управління Риму, а Мітрідат Еввергет отримав над нею частковий контроль, оскільки володів сусідніми територіями Пафлагонії та Галатії. До вбивства також могла бути

¹⁷⁸ Придворних, військових, радників в елліністичних державах в історіографії прийнято називати «друзі царя» (Strootman R. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE* : Doctoral thesis / Universiteit Utrecht, 1968. P. 119). Підтримують тезу про наявність інституту друзів царя в оточенні Мітрідата Евпатора і Т. Рейнак, Б. Макгінг, С. Саприкін, Є. Молев.

¹⁷⁹ У перекладі «φίλων» – дорогими, любими (тут і далі переклад наш – А. Г.). У перекладі з грецької можна сформулювати й інші назви цього інституту, але назва «друзі царя» у наш час є загальноприйнятою. У англomовному перекладі 1903 р. (Strabo. *The Geography of Strabo* / transl. by H. C. Hamilton, W. Falconer. London : George Bell & Sons, 1903. P. 315) перекладено як «courtiers» (прибічники), а у перекладі 1924 р. (Strabo. *Geography* : Volume V, Books 10 – 12 / transl. by H. L. Jones. Cambridge : Harvard University Press, 1928. Vol. 211. P. 137) звучить як «closest associates» (найближчі соратники). У російському варіанті – «изменнически убит в Синопе «друзьями»» (Страбон. *География* / общ. ред. С. Л. Утченко ; пер., стат. и комм. Г. А. Стратановского ; ред. пер. проф. О. О. Крюгер. Москва : Ладомир, 1994. С. 454).

¹⁸⁰ Детальну біографію Страбона, впливи місця народження на специфіку його історіописання див. у Dueck D. *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome*. New York : Routledge, 2000. P. 18–36; Kuin I. *Rewriting Family History: Strabo and the Mithridatic Wars*. *Phoenix*. 2017. P. 102–118. P. 107–112.

¹⁸¹ Див.: Thonemann P. *Roman Phrygia: Culture and Society*. *Greek Culture in the Roman World*. New York : Cambridge University Press, 2013. P. 5. Інші дослідники вважають, що Фрагія була передана під контроль Мітрідата V у 129 р.: Сапрыкин С. Ю. *Понтийское царство ...* С. 98. Для відновлення повної влади над Фрігією та ще й захоплення Понтійського царства Римові необхідно було позбутися влади царя і заручитися підтримкою надійних осіб при його дворі.

причетна дружина¹⁸² Мітрідата V. За Страбоном, Мітрідата V Евергета отруїли близько 120 р. до Р. Х., коли сину Мітрідату було 11 років, він успадкував владу у царстві (Strab. X. 4. 10).

В Синопі побоювалися, що римляни стояли за вбивством царя Мітрідата Евергета. І не виключено, що до смерті царя могла бути причетною і його дружина Лаодіка. На думку А. Мейор, Мітрідат Евпатор знав про змову та мав на неї неабиякий вплив (ще з дитинства цікавився отруйними властивостями речовин рослинного і тваринного походження і отруїв батька)¹⁸³. На нашу думку, хибно вважати, що Мітрідат Евпатор був винуватцем змови. Не визначено, чи його одразу обрали наступним царем, але через свій вік він не міг ще одноосібно правити. За джерелом: «διεδέξατο τὴν βασιλείαν Μιθριδάτης ὁ προσαγορευθεὶς Εὐπάτωρ» (отримав царство Мітрідат, названий Евпатор) (Strab. X. 4. 10). За різними варіаціями перекладу, єдиного твердження стосовно успадкування немає¹⁸⁴. Але згідно із заповітом Мітрідата V Евергета, влада в перейшла у спадок до Мітрідата Евпатора як старшого сина. У зв'язку з тим, що він не досяг повноліття, його мати (вдова Мітрідата Евергета, Лаодіка, селевкідського походження (Just. XXXVIII. 7. 1)) взяла на себе регентство (Just. XXXVII. 1. 6). Те, що на чолі правління стала жінка, не суперечить практиці успадкування трону в Понтійському царстві за відсутності повнолітнього царя¹⁸⁵.

¹⁸² Дослідники вважають, що Лаодіка була причетною до смерті царя: The Cambridge Ancient History. The Hellenistic World / ed. by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. Vol. 7. Part 1. P. 491; Grainger J. D. A Seleukid Prosopography and Gazetteer. Leiden : Brill, 1997. P. 50. За іншим твердженням, матір'ю Мітрідата і його брата Хреста була Ніса, не спровокована змовою: Sherwin-White A. N. Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D.... P. 96.

¹⁸³ Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates ... P. 37–38.

¹⁸⁴ У перекладі Strabo. The Geography of Strabo... P. 315 зазначено «succeeded to the throne» – вступив на престол (успадкував престол). У перекладі Strabo. Geography : Volume V, Books 10 – 12... P. 137 зазначено як «succeeded to the rule» – успадкував управління.

¹⁸⁵ Hind J. Mithridates / The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC... P. 133.

За свідченням Страбона (Strab. X. 4. 10), Дорілай, наближений до Євергета державний і військовий діяч, дізнавшись про загибель царя, залишився в Кноссі¹⁸⁶, бо влада перейшла до рук його політичних супротивників на чолі з колишньою дружиною царя. Його відмову повернутися можна пояснити тим, що Лаодіка точно не підтримувала антиримську політику. Але після утвердження Мітрідата Евпатора на престолі, він наблизив до себе родину Дорілая (Strab. X. 4. 10). Дорілай же був одним із найближчих друзів царя ще з дитинства і пізніше став його прибічником та політичним соратником при понтійському дворі.

Продовження політики Мітрідата Євергета викликало невдоволення його противників, серед яких важливу роль відігравала і його вдова¹⁸⁷. Після смерті Мітрідата V політичний курс Понту було спрямовано на поступки Римові. Велика Фрігія перейшла під повний контроль Риму¹⁸⁸. Лаодіка, формально перебуваючи на престолі, відмовилась від політичного впливу Понту в Каппадокії, Пафлагонії та Галатії¹⁸⁹. А. Мейор навіть припускає, що Понтійське царство, хоча і втратило контроль над територіями, проте процвітало під егідою Риму. Дослідниця стверджує, що Лаодіка навіть збудувала собі нову резиденцію – Лаодікею¹⁹⁰. Це твердження, у свою чергу, ми піддаємо критиці, адже місто Лаодікея було збудоване ще у III ст. до Р. Х. Антіохом II на честь своєї дружини (Strab. XIII. 4. 15; XIV. 2. 29; App. Mithr. 20). Лаодіка могла виключно перенести туди свою резиденцію.

Попри все, Понтійське царство було позбавлене правителя. На той час Мітрідат лише виховувався при дворі. Помпей Трог (Юстин) повідомляє про

¹⁸⁶ Саме там, на Криті, в інших частинах Греції та Фракії він вербував найманців для понтійського війська (Strab. X. 4. 10).

¹⁸⁷ Цієї думки дотримується Саприкін С. Ю., який вважає, що за вбивством Мітрідата Євергета стояла Лаодіка: Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 28–31.

¹⁸⁸ За регенства матері Мітрідата Евпатора, Велика Фрігія була повернута до Риму (Hind J. Mithridates / The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC... P. 133).

¹⁸⁹ Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы ... С. 36.

¹⁹⁰ Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates ... P. 53–54.

виховання Мітрідата. Коли той був дитиною, хлопчика саджали на дикого коня і змушували метати списа (Just. XXXVII. 2. 5 – 6). Потім намагалися й отруїти, але безрезультатно, бо Мітрідат постійно приймав протиотрути і загартовував свій організм (Just. XXXVII. 2. 5 – 6; App. Mithr. 111).

Юстин же наголошує, що за допомогою таких занять і вправ Мітрідата просто хотіли позбавити життя, але аж ніяк не виховувати. Історія з вихованням, на думку А. Мейор, відображає спробу зіставити Мітрідата Евпатора з Александром Македонським і Буцефалом¹⁹¹. Ідею про негативне сприйняття цього виховання підтримує і Б. Макгінг¹⁹², і С. Саприкін¹⁹³, але варто наголосити, що верхова їзда та метання списа були складовою звичайного виховання при перському дворі¹⁹⁴. Наприклад, Ксенофонт і Геродот описують полювання, яке прищепило Кірові силу, лідерство і військову майстерність (Xen. Cyrop. I. II. 10 II; Herod. I. 95; 107 – 121). Тому ми не будемо буквально сприймати свідчення Юстина, оскільки вони навіть не підтверджуються іншими джерелами. Ідею про наруги над царем у дитинстві могли поширювати з тих же пропагандистських мотивів, щоб представити, зрештою, законного і повноправного царя підданам Понту у переможному світлі над суперниками.

На нашу думку, продовженням пропагандистської політики Мітрідата стосовно складного шляху до влади була поширювана інформація про вимушену втечу зі столиці Понту. Протягом семи років, за повідомленням Юстина, він жив серед дикої природи і жодного разу не з'явився на людях (Just. XXXVII. 2. 7 – 9). Ніби побоюючись смерті, спланованої Лаодікою, молодий цар був змушений

¹⁹¹ Mayor A. *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates ...* P. 57–59.

¹⁹² McGing B. *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator...* P. 75.

¹⁹³ Саприкин С. Ю. *Понтийское царство...* С. 123.

¹⁹⁴ Детальніше див.: Dusinger E. R. M. *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. New York, 2013. P. 246–247, 270–271; Ибрагимов К. А. *Идеология иранского общества эпохи ахеменидской державы. Пространство и время*. 2014. Т. 5. Вып. 1. Ч. 2. С. 19–21.

тікати¹⁹⁵ і захищатись від зрадницького угруповання проти приборчників померлого батька в Синопі і набиратись досвіду і сил, аби відібрати владу в матері. Наголосимо, що інформацію про семирічну непричетність царя до управління державою наводить лише Юстин (Just. XXXVII. 2. 7 – 9), тому немає змоги верифікувати дану інформацію. Версію про те, що цар не перебував у столиці протягом семи років більшість дослідників вважають вигадкою античних авторів¹⁹⁶. Але інші, наприклад Т. Рейнак¹⁹⁷, могли плутати датування правління, адже в джерелах точно не висвітлені роки відсутності царя.

Якщо довіряти версії про відсутність або вигнання царя¹⁹⁸, то за цей час він розробив план приходу до влади¹⁹⁹. Можна припустити, що цар Малої Вірменії Антипатр деякий час приймав Мітрідата²⁰⁰ і, зрештою, передав свої землі

¹⁹⁵ А. Мейор першою серед дослідників зробила припущення, що такий термін міг бути символічним числом без жодних інших припущень (Mayor A. *The Poison King: the life and legend of Mithradates ...* P. 76).

¹⁹⁶ Hind J. *Mithridates / The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC...* P. 133; Сапрыкин С. Ю. *Понтийское царство ...* С. 123–127.

¹⁹⁷ Reinach T. *Mithridate Eupator, roi de Pont...* P. 45–46.

¹⁹⁸ Наприклад, Є. Молев довіряє розповіді про вигнання молодого царя. Стверджує, що Мітрідат через 23 роки після початку царювання вступив у війну з Римом, а раніше був змушений рятуватися від зневаги матері в горах протягом семи років. Відповідно до цього одноосібне правління Мітрідата Евпатора, який зі вступом на престол розправився з матір'ю, а потім і братом (App. Mithr. 112), має бути датоване 113/112 рр. до Р. Х. Повернення Мітрідата в Синопу могло статися близько 113 р. до Р. Х. Деталі цієї події невідомі, що знову ж таки підтверджується обмеженістю джерельних даних. Мати Мітрідата була заслана у в'язницю, де згодом померла. Істинну причину її смерті джерела не повідомляють (Молев Е. А. *Властитель Понта ...* С. 24–25).

¹⁹⁹ Див.: Молев Е. А. *Эллины и варвары ...* С. 177; Молев Е. А. *Властитель Понта ...* С. 25. Для дослідника визначальним є фактор «філеллінської» політики царя, яка проявлялася перш за все в економічному плані, оскільки він наголошує, що населення грецьких південнопонтійських міст вітало повернення молодого царя, в якому вбачало захисника від римських торговців і лихварів, які вже починали приборкати до своїх рук всю торгівлю на Сході. Тяжке становище міст, підвладних Римові, було наочним прикладом того, що могли очікувати грецькі міста Понту в разі підпорядкування Риму.

²⁰⁰ Детальніше див.: 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

Понтійському цареві (Strab. XII. 3. 28). У результаті цієї підтримки Антипатра Мала Вірменія зберігала особливе становище у складі Понтійського царства протягом усього правління Мітрідата Евпатора. На відміну від інших захоплених ним у різний час районів, якими управляли намісники з числа «друзів царя»²⁰¹, Малою Вірменією перед першою війною проти Риму правив син Мітрідата – Аркафій (App. Mithr. 17). Воїни з Малої Вірменії на першому етапі діяльності Мітрідата брали активну участь у його походах (App. Mithr. 17). У кінці II ст. до Р. Х. вони склали гарнізон Ольвії²⁰², якою правили нащадки понтійських царів.

Додаткову інформацію про те, чи дійсно цар Понту протягом тривалого часу не перебував у державі, можуть дати дослідження монет. За нумізматичними матеріалами прослідковано, що монети із зображенням юного Мітрідата Евпатора карбувалися в Понті і в період можливої відсутності у столиці²⁰³. Також свідчення Юстина не підкріплюються інформацією з інших джерел, тому вважати їх повністю достовірними не можна²⁰⁴.

Якщо порівняти монети раннього періоду царювання (коли Мітрідат лише вступив на престол) та часу, коли відбувались війни з Римом, то карбування істотно

²⁰¹ За попередньо визначеним формулюванням Страбона про прибічників та придворних (див. вище).

²⁰² Цієї думки дотримується Є. Молев: Molev E. Bosphoros under the Rule of Mithridates VI Eupator. Mithridates VI and the Pontic Kingdom. *Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 321. Але дані про Аркафія як сина Мітрідата дійшли до нас лише у згадках Аппіана, тому точно стверджувати, хто правив Малою Вірменією та чи був це дійсно син Мітрідата, ми не можемо.

²⁰³ Карбування монет, які датуються періодом відсутності царя у Понті, розглянув С. Ю. Саприкін (Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 106–121) та довів (за випуском монет), що Мітрідата близько семи років, можливо, не було у царстві (за аналізом зображення шапки Персея на монетах, що символізує невидимість, тобто відсутність молодого правителя). Але наявність монет періоду 120 – 110 рр. до Р. Х. із монограмою Мітрідата дає можливість стверджувати, що цар контролював карбування монет, а значить був присутній у царстві.

²⁰⁴ Аналіз достовірності джерельної інформації і традицій написання Помпея Трога в інтерпретації Юстина див. тут: Yardley J. C. *Justin and Pompeius Trogus : A Study of the Language of Justin's Epitome of Trogus*. Toronto : University of Toronto Press, 2003. P. 92–93.

відрізнялось²⁰⁵. Наприклад, на тетрадрахмі²⁰⁶ (див. додаток В.1)²⁰⁷ датованій 89/88 р. до Р. Х. (рік вторгнення війська Мітрідата до Малої Азії) прослідковується ідеалізоване зображення царя. Аналогічне зображення і на статирі (див. додаток В.2)²⁰⁸, датованому 89/88 р. до Р. Х. На той час цареві було близько 45 років, але зображений він поголеним, молодим з впевненим поглядом догори. Аналізуючи подібні монети, дослідники це пов'язують із наслідуванням Александра Великого²⁰⁹. До того ж Мітрідат, позиціонуючи себе як «філеллін», намагався так вплинути на греків у Малій Азії, в очах яких він хотів виглядати як завойовник – новий Александр. На монеті (див. додаток В.3)²¹⁰, що датується 105/106 р. до Р. Х., цар зображений дещо не в такому ідеалізованому світлі, як на попередніх монетах. Тоді ним ще не було здійснено багатьох завоювань і лише починався період повноправного правління у Понтійському царстві.

На той час ще не було сформовано повноцінного образу могутнього правителя, що мав намір воювати з Римом. А політична стратегія поступової боротьби та відбирання римських земель ще не стала повномасштабною. Але на реверсі обох монет зображена лань, як атрибут богині Артеміді²¹¹. Можливо, цей символ був використаний для того, щоб звернути увагу населення Малої Азії, особливо Ефесу, де знаходився храм на її честь. Таким чином Мітрідат намагався

²⁰⁵ Price M. J. Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea. *The Numismatic Chronicle*. 1968. Vol. 8. P. 1 – 9.

²⁰⁶ Срібна монета вагою від 15,5 до 17 г, що дорівнювала 4 драхмам (давньогрецька монетна міра, що дорівнювала злитковій срібла вагою в 1/60 міни (вага 1 міни – близько 420 – 436,6 г)).

²⁰⁷ Monnaie : Tétradrachme, Argent, Incertain, Pont, Mithridate VI Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, Fonds général 39.

²⁰⁸ Monnaie : Statère, Or, Incertain, Pont, Mithridate VI Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, Fonds général 15.

²⁰⁹ Price M. J. Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea... P. 5.

²¹⁰ Monnaie : Tétradrachme, Argent, Incertain, Pont, Mithridate Vi Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, 1966.453.2476.

²¹¹ Про зображення Артеміді детальніше див.: LiDonnici L. R. The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration. *The Harvard Theological Review*. 1992. Vol. 85, № 4. P. 389–415.

звернутися до греків малоазійського узбережжя, як їхній захисник. Зірку і півмісяць можна трактувати як символи поклоніння Мітрі²¹² за перською традицією²¹³. Вінок з плюща зображувався як символ Діоніса²¹⁴, якого Мітрідат вважав своїм божеством-покровителем.

Іншим аспектом політичної стратегії царя з пропагандистською складовою про виправдання війни з Римом та налаштування на її переможний для Понту кінець стало поширення легенд про народження царя. Знову ж таки, за даними Юстина, у дитинстві в колыску Мітрідатові вдарила блискавка, запалила пелюшки і залишила на тілі рубці. У рік народження і в рік приходу до влади в небі протягом сімдесяти днів світила комета, яка займала четверту частину неба і затьмарювала сонце своїм блиском. Між її сходом і заходом проходило близько чотирьох годин (Just. XXXVII. 2. 1 – 3). На думку дослідників, ці розповіді мають напівлегендарний характер²¹⁵ з метою створити образ богообраного і обожнюваного правителя. У представленні символу зірки в джерелі можна прослідкувати іранську традицію про асоціацію царської влади з небесними світилами та космічною силою²¹⁶.

²¹² Мітра – божество угоди, клятви в індоіранській релігії. Верховним божеством було за часі перших Ахеменідів (Кір II). Найбільшого значення іранський культ Мітри набув у елліністичну епоху, але ототожнювався із якимось анатолійським божеством. Детальніше про культ Мітри та релігію Ахеменідів див.: Вольф М. Н. Ранняя греческая философия и Древний Иран. Санкт-Петербург, Алетейя, 2007. 224 с.

²¹³ McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator ... P. 97; Erciyas D. B. Wealth, Aristocracy And Royal Propaganda ... P. 131.

²¹⁴ Seaford R. Dionysos: Gods and Heroes of the Ancient World. Abingdon : Routledge, 2006. P. 128–129; Pataci S., Laflı E. Archaeology of the Southern Black Sea Area during the Period of Mithridates VI Eupator. *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*. Oxford, 2015. P. 316–317.

²¹⁵ За твердженням С. Саприкіна, поява комет підтверджується астрономічними спостереженнями. Дослідник аналізує, що до нашого часу дійшли мідні монети, котрі відносять до понтійських: шестипроменева зірка, півмісяць-комета, від якої тягнеться хвіст, що перекидає шестипроменеву зірку-Сонце . Оскільки монети вважають дійсними, то вони можуть підтверджувати згадане небесне явище і датуватися відповідно початковими роками правління молодого Мітрідата VI (Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство ... С. 121).

²¹⁶ Briant P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Paris, 2002. P. 243–245; Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates... P. 57–59;

Це яскраві приклади перської царської ідеології, особливо у випадку з кометою. За іранською традицією, цар не вважався власне самим божественним, але часто мав божественну сутність, пов'язану з сонцем або місяцем, і особливо з вогнем. Побутувала думка, що він «спустився» з неба, як блискавка²¹⁷. Легенди про народження були близькими до ідеології малоазійських держав, де знали про постать Александра Македонського. Бо саме за аналогією до історії з блискавкою (Plut. Alex. 2. 2), Мітрідат уособлював себе з Александром. Вважалося, що зороастрийське божество Мітра народилося в печері із зірки, що сходила. А багато пророцтв передбачали повернення Мітри у людській подобі. І саме цар таким чином вважався чудотворно народженим. Також історія з народженням Діоніса пов'язана з вогнем²¹⁸. Ці зв'язки між Мітрідатом і двома богами прослідковуються через ім'я царя, який називав себе ще й Діонісом. Символ комети в рік народження Мітрідата трактувався як знак того, що період його правління буде своєрідним «відродженням» Понту.

Пропагандистська ідеологія перської спрямованості була особливо ефективною серед східних підданих та союзників Понту, а саме Парфії. Держава Аршакідів була наступницею іранських традицій, і в зовнішній політиці Мітрідат схилився до союзних з нею відносин²¹⁹. У контексті встановлення контролю Понту над Боспорським царством, Колхідою і частиною Анатолії, титул царя, який уособлював міць великих імперій своїх нащадків, цілком відповідав його прагненням бути не лише правителем Понту, а й інших царств.

У нашому ж дослідженні ми схилиємося до думки, що інформація у викладі Юстина і про елементи суворого виховання, і про вимушене вигнання, і про

Ramsey J. T. Mithridates, the Banner of Ch'ih-Yu, and the Comet Coin. *Harvard Studies in Classical Philology*. 1999. Vol. 99. P. 197–253.

²¹⁷ Детальніше див.: Choksy J. K. Sacral Kingship in Sasanian Iran. *Bulletin of the Asia Institute. New Series*. 1988. Vol. 2. P. 35–52; Olbrycht M. J. The Sacral Kingship of the Early Arsacids. Fire Cult and Kingly Glory. *Anabasis*. 2016. Vol. 7. P. 91–106.

²¹⁸ Widengren, G. The Sacral Kingship of Iran. *The Sacral Kingship*. 1959. Vol. 4. P. 248–249.

²¹⁹ Про відносини Понту з Парфією див.: 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

народження під знаком комети були вигаданими і пропагандистськими. А монети, викарбувані 105/106 р. до Р. Х., слугують підставою стверджувати, що Мітрідат перебував у Понтійському царстві на той час, але не був сильним повноправним правителем. І саме вже 116 р. до Р. Х., за фактом приєднання Римом Великої Фрігії до провінції Азія²²⁰ можна визначити, як перший рік царювання Мітрідата²²¹. Зі сходженням на престол Мітрідат VI одружився на своїй молодшій сестрі Лаодіці (Just. XXXVII. 3. 1). На той час йому було менше 20 років, проте він одразу розгорнув широку завойовницьку політику (Just. XXXVII. 3. 1 – 5).

Отже, народження, дитинство, юність та початок правління Мітрідата овіяні легендами та незначними згадками у джерелах, що ускладнює процес дослідження даного питання. Але враховуючи наявні джерельні дані, можемо стверджувати, що становлення і формування зовнішньополітичної стратегії царя розпочалося одразу з утвердженням царя на понтійському престолі. З моменту повного приходу до влади (близько 116 р. до Р. Х.) Мітрідат VI зосередив свою увагу на відвоюванні навколишніх земель із Понтійським царством. Шляхом поширювання пропагандистських ідей, він розпочав агресивну зовнішню політику, що знаменувала початок підготовки до війни з Римом. Також Мітрідат диктував жорстку і впевнену зовнішню політику через родовід. Для обґрунтування політичної стратегії боротьби з Римом Мітрідат VI використовував сформовану ще до його народження генеалогічну традицію виведення власного роду з Ахеменідів, яка підтверджується для нас античними джерелами. Також виведення родоводу понтійських царів ще й від македонян і селевкідів, підкріплене Мітрідатовою

²²⁰ Про характер зовнішньої політики Риму у 219 – 70 pp. до Р. Х. див.: Harris W. V. *War and Imperialism in Republican Rome, 327 – 70 B.C.* New York : Oxford University Press, 1985. P. 200–254.

²²¹ Такої думки дотримується Дж. Хінд, спираючись на відомості Юстина та подібні дані Аппіана: Hind J. *Mithridates / The Cambridge Ancient History ...* P. 133. С. Саприкін вважає, що спочатку Мітрідат царював разом зі своїм братом Мітрідатом Хрестом (із 113 р. до Р. Х.), але близько 116 р. до Р. Х., брат та мати були страчені, мабуть, за участь у змові проти царя або було створено такий привід. І перший рік одноосібного правління Мітрідата VI припадає на 117 р. до Р. Х., коли він вбив членів своєї родини (Саприкин С. Ю. *Понтийское царство ...* С. 126).

пропагандою на противагу Риму, створювало в очах населення Малої Азії образ беззаперечного правителя на цих землях. Це дозволило йому в подальшому заручитись підтримкою населення Малої Азії та прибережних територій Понту Евксинського. Спираючись на це, Мітрідат у майбутніх завоюваннях лавіював між філеллінською спрямованістю (мати царя мала селевкідське походження, та й батько дотримувався такої політики), ніби захищаючи грецьке населення провінції Азія від територіальних претензій Риму, та перською політикою захоплення сусідніх територій Малої Азії як споконвічних володінь своїх предків.

2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст

Сформована пропагандистська традиція на початках Мітрідатового правління уможливлювала розгортання активної внутрішньої та зовнішньої політики. Головною ж віхою у царюванні та, власне, зовнішній політиці Мітрідата VI Евпатора стали війни з Римською республікою, підготовкою до яких і займався цар після сходження на престол.

Мітрідат VI воював із Римом із перервами близько 26 років (із 89 по 63 р. до Р.Х.)²²². Для ствердження цього, звернемося до даних античних авторів. За Флавієм Євтропієм війни з Римом тривали саме 26 р. (Eutrop. V. 4.1; VI. 16). Лише пізньоримські автори, такі як Аппіан (App. Mithr. 112), Луцій Анней Флор (Flor. I. XL) називали цифри в 40 років та Юстин (Just. XXXVII. 1. 7) – в 46 років. Різницю у датуванні можна пояснити тим, що за початок війни Аппіан та Луцій Анней Флор вважали вторгнення у Каппадокію у 103 р. до Р. Х., а Юстин – союз із Віфінією 109 р. до Р. Х. Хоча у Аппіана є вказівка і на 88 р. до Р. Х.: «ὅτε πρῶτον ἦσαν ἐς ἀλλήλους Ῥωμαῖοί τε καὶ Μιθριδάτης, ἀμφὶ τὰς ἑκατὸν καὶ ἑβδομήκοντα τρεῖς Ὀλυμπιάδας» («першим вступили один з одним римляни і Мітрідат у конфлікт у 173 Олімпіаду») (App. Mithr. 17). Якщо враховувати час підготовки до війни, то

²²² Визначення тривалості Мітрідатових війн є дискусійним питанням в залежності від сприйняття їхньої відправної точки. Про інтерпретацію Августином тривалості війни детальніше див. 4.1. Образ царя і його оточення в епоху Середньовіччя.

доцільно називати період близько 40 – 46 років, що і відповідає даним джерел, але тривалість власне відкритого військового протистояння у 40 років є дещо перебільшеним, адже повномасштабна війна продовжувалась 26 років (із 89 по 63 рр. до Р. Х.). Така довготривала військова кампанія підтримувалась на створеній зовнішньополітичній системі, яка була спрямована на укладання союзів і посилення провідної ролі Понту щодо сусідніх територій. У підготовці до війни з Римом головними завданнями Мітрідата стали оптимізація військово-економічної бази на території Понтійського царства, підкорення нових і повернення колишніх територій шляхом приєднання нових земель чи надання їм автономії та пошук надійних союзників. Під колишніми територіями ми маємо на увазі Велику Фрігію, яку римський Сенат відібрав з-під понтійського управління у 116 р. до Р. Х. А цю територію царі Понту повністю вважали своєю, бо ще Мітрідат II (бл. 250 – 210 рр. до Р.Х.) отримав її від Селевка II Каллініка (246 – 225 рр. до Р.Х.) з нагоди одруження з його сестрою Лаодікою (Just. XXXVIII. 5. 3)²²³.

Власне Понтійське царство в етнічній і культурній сфері було надзвичайно строкатим політичним утворенням. В силу історії своєї держави як елліністичної монархії та географічного положення, Понт став точкою перетину античної грецької цивілізації і східної культури, де грецька мова була офіційною і зводились грецькі храми, тому неправомірно характеризувати це державне утворення як варварське²²⁴, можна лише спробувати його досягнути як поліетнічне царство.

Територія Понтійського царства (південне узбережжя Понту Евксинського) за Мітрідата VI простягалась від річки Галіс²²⁵ на схід до земель тібаранів і Вірменії, на захід від річки – до Амастрії і деяких частин Пафлагонії²²⁶. Племена

²²³ Детальніше про Фрігію див.: Thonemann P. *Roman Phrygia: Culture and Society. Greek Culture in the Roman World*. New York : Cambridge University Press, 2013. 326 p.

²²⁴ Теза про варварський устрій бере свій початок ще з роботи Т. Рейнака: Reinach T. *Mithridate Eurator, roi de Pont ...* P. 299–300.

²²⁵ Річка на території Туреччини (сучасна назва Кизил-Ірмак). У джерелах назва Галіс: «εἶχε δὲ τὴν ἀφορίζομένην τῷ Ἄλυϊ» (володів у кордонах Галіса) (Strab. 12. 3. 1).

²²⁶ Територію Понтійського царства та сусідніх земель див. у додатках Б.1, Б.2, Б.3. Мапу Римської республіки у кордонах 60 р. до Р.Х. див. у додатку Б.4.

тібаранів проживали у південно-східному Причорномор'ї, згадки про які вперше з'являються в праці «Хорографія» («De Chorographia») римського географа Помпонія Мели під назвою «tabereni» (Pomp. Mela I. XIX. 95). У Страбона ці племена позначені як Τιβαρανῶν (Strab. 12. 3. 1). Мітрідат Евпатор розширив (у Страбона «προβεκτήσατο», що у перекладі – отримав)²²⁷ царство на заході до міста Гераклеї та на сході до Колхиди і Малої Вірменії (Strab. XII. 3. 1), бо саме землями в таких межах заволодів Гней Помпей після перемоги над Понтом. Узагальнено територію царства представив Цицерон у другій промові про земельний закон, де відзначив, що Мітрідат володів землями (*regius ager*)²²⁸ у Пафлагонії, Понті та Каппадокії (Cic. Agr. 2. XIX. 51). Цицерон під *regius ager* мав на увазі землі, які належали до сфери управління царя, але були ще окремі храмові землі і святилища у межах зазначених територій. Маємо на увазі χώρα ιερά, особливо у центральній частині Малої Азії, де найбільшим святилищем була Комана Понтійська²²⁹ (Strab. 12. 3. 34).

Перед першою війною з Римом, посол Понту Пелопід повідомляв про межі Мітрідатового царства й усі народи і сусідні держави, що були готові воювати на боці царя: колхи, елліни на узбережжі Понту, скіфи, таври, бастрени, фракійці, сармати і всі, хто жив вздовж річок Танаїс (Дон), Істр (Дунай) і навколо Меотійського озера (Азовське море) (App. Mith. 15). В узагальненні Флавія Євтропія, перед конфліктом з Віфінією Мітрідат володів Малою Вірменією й усім Понтійським морем з Босфором (Eutr. 5. 1. 5).

²²⁷ A Greek-English Lexicon / ed.: H. G. Liddell, R. A. Scott. New York : Clarendon Press, 1901. 8 ed. P. 1315.

²²⁸ В оригіналі словосполучення вжито в акузативі: *regios agros* (Cic. Agr. 2. XIX. 51).

²²⁹ Детальніше про святилище див.: Erciyas D. B. Komana Pontike: A City or a Sanctuary? *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 289–312; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство... С. 248–264; Ballesteros Pastor L. Comana Pontica in Hellenistic Times. A Cultural Crossroads / L. Ballesteros Pastor. *Between Tarhuntas and Zeus Polieus. Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia. Colloquia Antiqua 17* / ed. M.-P. de Hoz, J. P. Sánchez Hernández, C. Molina Valero. Leuven, 2016. P. 47–73.

Політична ситуація на периферії римського світу наприкінці II ст. до Р. Х. була такою, що саме у Понті склалися умови для консолідації грецького населення. Великі елліністичні держави – Селевкідів²³⁰ і Птолемеїв²³¹ – значно ослабли внаслідок внутрішніх чвар. У 116 р. до Р. Х. у державі Селевкідів розпочалась боротьба за владу між братами Антіохом VIII та Антіохом IX. Антіох VIII у 115 р. до Р. Х. зазнав поразки, відступивши з південної Сирії. 112 р. до Р. Х. Антіох VIII (його підтримував цар Птолемей X) завдав поразки Антіохові IX (заручився підтримкою Птолемея IX) й відвоював столицю Антіохію. 110 р. до Р. Х. брати уклали угоду, за якою держава була поділена між ними (Антіох VIII отримав Сирію та Кілікію, а брат – Келесирію та Фінікію). А Птолемей IX та Птолемей X сперечались за владу між собою, адже були співправителями разом з матір'ю Клеопатрою III.

Панування римлян у провінції Азія, діяльність римських лихварів²³² призвели до посилення антиримських настроїв у цьому регіоні. До того ж внутрішні конфлікти у Республіці Мітрідат міг «обіграти» на власну користь. Відомо, що у 91 – 88 рр. до Р. Х. Рим був заклопотаний Созницькою війною²³³ (App. Mithr. 22) і саме тоді було здійснено перші напади в бік Республіки, про що Сулла дорікав цареві по закінченню першої війни. Адже за той час Мітрідат втрутився у Каппадокію, Віфінію, Галатію і Пафлагонію (App. Mithr. 58). Розгортанню завоювань понтійського царя сприяли внутрішні трансформації у Римі, який став на шлях внутрішніх трансформацій, що супроводжувалися посиленням впливу

²³⁰ Детальніше про тогочасну боротьбу за владу між Селевкідами див.: The Cambridge Ancient History. Rome and the Mediterranean to 133 BC / ed. by A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. Vol. 8. P. 324–382.

²³¹ Детальніше див.: Bevan E. R. A History of Hellenistic Egypt Under the Ptolemaic Dynasty. Chicago : Ares Publishers, 1985. P. 386–390.

²³² Marek C., Frei P. In the Land of a Thousand Gods: A History of Asia Minor in the Ancient World. Princeton : Princeton University Press, 2016. P. 252–256.

²³³ Детальніше про війну італіків проти Риму за рівні громадянські права див.: Dart C. J. The Social War, 91 to 88 BCE: A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic. Farnham : Ashgate, 2014. 264 p.

успішних полководців (Гай Марій, Гней Помпей, Луцій Корнелій Сулла, Юлій Цезар), громадянськими смутами (Союзницька війна), пошуками нових форм управління (диктатура Сулли, Перший тріумвірат і диктатура Гая Юлія Цезаря), які зрештою вже після смерті Мітрідата завершилися заснуванням Принципату як першої форми Римської імперії.

Також Мітрідат скористався конфліктом між Гаєм Марієм і Корнелієм Суллою, які не могли поділити першість за успішне закінчення Югуртинської війни (111 – 106 рр. до Р.Х.)²³⁴ (Plut. Sulla 3 – 4; Plut. Mar. 32 – 33). Особливий інтерес для Мітрідата становила війна Риму з королем Югуртою з Нумідії, яка розпочалася з невдоволення останнього щодо поділу земель після смерті його брата Міціпси. У зіткненні з братом Адгербалом він захопив столицю Цирту і у відповідь Рим оголосив йому війну. Мітрідат, безсумнівно, спостерігав за ходом Югуртинської війни і робив висновки для подальшого протистояння з Римом. Військова кампанія Риму проти Югурти дала практичні військові уроки для Мітрідата (декілька разів Югурта був у пастці римлян, але вислизав з неї і набирав нових воїнів-кочівників).

При зустрічі з Гаєм Марієм близько 99 р. до Р.Х. цар Понту отримав слухне зауваження від полководця: «О, цар, намагайся бути сильнішим за римлян або припинивши мовчи» (‘ἢ μεῖζον, ὢ βασιλεῦ, πειρῶ δύνασθαι Ῥωμαίων, ἢ ποίει σιωπῆ τὸ προστασόμενον,’) (Plut. Mar. 31. 3). Гай Марій плекав честолюбні плани щодо майбутніх тріумфів, але ми не можемо точно стверджувати, чи суперечила інтересам Республіки відвертість римського полководця. Плутарх лише відзначає, що Гай Марій «збив з пантелику/збентежив²³⁵ Мітрідата» (συνταράξας καὶ Μιθριδάτην) (Plut. Mar. 31. 2). Точних даних стосовно розмови немає, та й наявні не

²³⁴ Найдетальніша інформація про Югуртинську війну дійшла до нас у одноіменній роботі Гая Саллюстія Кріспа.

²³⁵ Також συνταράσσω перекладається як турбувати, дезорієнтувати. Детальніше див.: A Greek-English Lexicon / ed.: H.G. Liddell, R. A. Scott. New York : Clarendon Press, 1901. 8 ed. P. 1499.

можемо вважати достовірними, враховуючи ставлення Плутарха до Марія та Сулли, де останнього автор завжди характеризував приязніше (Plut. Sulla 3 – 4).

Місія Гая Марія в Анатолії мала на меті збір інформації про конфлікт між Каппадокією, Понтом і Віфінією, або ж, як припускає Л. Баллестерос Пастор, візит римського полководця в Анатолію мав і особисті інтереси²³⁶. А. Мейор наголошує на емоційному факторові, в результаті якого розлючений на Суллу Марій міг розповісти Мітрідатові подробиці про Суллу, які не зіграли б на користь Риму²³⁷.

Раннє царювання Мітрідата було відзначене серією швидких і блискучих завоювань. Протягом перших десятиліть він залучив на свій бік важливих союзників. Одним із перших кроків було встановлення влади царя у Боспорському царстві та усьому Північному і Західному Причорномор'ї, що було неодноразово розглянуто переважно в російській історіографії, як радянській²³⁸, так і сучасній²³⁹.

Наступними підкореннями стали землі Пафлагонії і Галатії. Точне датування цієї військової кампанії лишається невідомим, а в коментарі Плутарха щодо намісництва Сулли у Кілікії (Plut. Sulla 5) зазначається, що після прибуття Сулли у Малу Азію, Мітрідат вже встиг завоювати немалу частку територій і розширив кордони своєї держави майже вдвічі. Отже, захоплення могло відбутись до 95 р. до Р. Х. Заручившись підтримкою правителя Віфінії Нікомеда III, здобути

²³⁶ Ballesteros Pastor L. The Meeting between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia. *CEDRUS. The Journal of the Mediterranean Civilizations Research Institute*. 2004. № 2. P. 228; Ballesteros Pastor L. Marius' Words to Mithridates Eupator (Plut. Mar. 31.3). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1999. Bd. 48. № 4. P. 506–508.

²³⁷ Mayor A. The Poison King... P. 113.

²³⁸ Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. *Вестник древней истории*. 1938. № 3. С. 49-71; Гайдукевич В. Ф. О скифском восстании на Боспоре в конце II в. до н. э. *Античное общество: труды конференции по изучению античности*. Москва : Наука, 1967. С. 17-22; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство... С. 127–166.

²³⁹ Березин А. А. Рим и Северное Причерноморье накануне «Митридатовых» войн. *Вестник Челябинского государственного университета: история*. 2011. № 34 (249). Вып. 48. С. 117–124.

Пафлагонію було поділено між царями. На місце пафлагонського царя Мітрідат посадив свого сина, змінивши йому ім'я на Пілемена (Just. XXXVII. 4. 3–9).

Колхіда і Мала Вірменія були захоплені Мітрідатом (Strab. XII. 3. 28; Memn. FGrH_434. 22. 3), отже ці землі слід вважати підконтрольними Понту, а не рівноправними союзними територіями²⁴⁰. І саме тут, подалі від зон впливу Риму, було побудовано 75 укріплень, де Мітрідат зберігав більшу частину своїх скарбів (Strab. XII. 3. 28).

На зовнішньополітичній арені першим важливим союзником для Мітрідата Евпатора та відправною точкою для пошуку подальших контактів, стало Парфянське царство²⁴¹. Розростання Понтійського царства, яке на сході межувало із Парфією, не могло лишитись поза увагою династії Аршакідів²⁴². В той же час у підготовці до війни з Римом, яка у будь-якому разі починалась би із заходу від Понту²⁴³, Мітрідат не лишив відкритим західний кордон свого царства.

Початок політичних контактів Мітрідата VI із представниками династії Аршакідів бере свій початок із кінця II ст. до Р.Х., бо під 102 р. до Р.Х. В епіграфічних джерелах є дані, за якими можна точно встановити, що на той час Понт і Парфія мали союзницькі відносини чи хоча б спільні плани у майбутній

²⁴⁰ Колхіда і Мала Вірменія перебували у прямій залежності від Понту: цар Малої Вірменії Антипатр звільнив/віддав/уступив (παράχωρήσαντος (Strab. XII. 3. 28)) (A Greek-English Lexicon... P. 1147) свої землі Мітрідатові.

²⁴¹ Ідея, поширена польським істориком Марекком Ольбріхтом (Olbrycht M. J. Subjects and Allies: the Black Sea Empire of Mithradates VI Eupator (120 – 63 BC). *Pontika 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times* : Proceedings of the International Conference, Kraków, 21 – 26 April 2008. Oxford : Archaeopress, 2011. P. 276), яка підтримується сучасними дослідниками (Mayor A. Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94 – 66 BCE. *Tarih ve Ermeniler* / ed. M. Metin et al. Ankara : Turk Tarih Kurumu, 2014. P. 103).

²⁴² Edwell P. The Euphrates as a boundary between Rome and Parthia in the late Republic and Early Empire. *Antichthon*. 2013. Vol. 47. P 192–193.

²⁴³ Війна розпочалася з вторгнення царя Віфінії Нікомеда IV, за яким стояли римляни, у Понт (App. Mithr. 13 – 20).

війні²⁴⁴. У союзі з Парфією Мітрідат Евпатор мав намір встановити відносини з Вірменією, яка була у сфері впливу та непрямій залежності від Аршакідів²⁴⁵. А саме цар Великої Вірменії Тигран II (95 – 55 рр. до Р.Х.) після поразки вірмен за царя Артавазда I (160 – 115 рр. до Р.Х.) від парфян із 120х рр. до Р. Х. жив у Парфії (Strab. 11. 14. 15; Just. XXXVIII. 3. 1, XLII. 2. 1–6). У 95 р. до Р.Х. за сприяння Мітрідата II став повноправним правителем, але був змушений віддати парфянам 70 долин у Вірменії, які пізніше зміг відвоювати (Strab. 11. 14. 15).

Коли боротьба з Римом за контроль над Каппадокією почала переростати у збройне протистояння, цар Понту зосередився на можливості укладення союзу із Великою Вірменією. Вже до першої війни з Римом Мітрідатові VI вдалося реалізувати свої наміри: «Тигран вірменський йому зять²⁴⁶ був, а Аршак парфянський – друг» (Τιγράνης δ' ὁ Ἀρμένιος αὐτῷ κηδεστὴς ἐστὶ, καὶ Ἀρσάκης ὁ Παρθυαῖος φίλος) (App. Mith. 15)²⁴⁷. У 165 – 55 рр. до Р.Х. у Парфянському царстві було декілька співправителів Мітрідата I і Мітрідата II (т.зв. темні віки парфянської історії)²⁴⁸, тому точно визначити кого саме із 15 відомих царів Аршакідів мав на увазі

²⁴⁴ Мається на увазі скульптурні медальйони парфянського царя Мітрідата II і ще одного представника Аршакідів на о. Делос (детальніше див. 3.2. Просопографія наближених до царя осіб).

²⁴⁵ Детальніше про політику Тиграна II див.: Manandyan H. Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources. Dearborn, Michigan : Mazda Publishers, 2007. 201 p.

²⁴⁶ Мітрідат віддав свою дочку Клеопатру за Тиграна (Just. XXXVIII. 3. 2). У перекладі російською мовою відзначено, що Тигран був йому тестем (Аппиан. Римская история / отв. ред. Е. С. Голубцова. Москва : Наука, 1998. С. 249). Таке формулювання можна точно вважати помилковим, бо слово *κηδεστής* перекладається і як зять, і як тесть (A Greek-English Lexicon / ed.: H.G. Liddell, R. A. Scott. New York : Clarendon Press, 1901. 8 ed. P. 802).

²⁴⁷ У Аппіана є ще одна згадка, де говориться про шлюбний союз між Мітрідатом і царем Вірменії (App. Mith. 13).

²⁴⁸ Імена співправителів вдалося встановити за нумізматичними джерелами (Assar G. R. F. A Revised Parthian Chronology of the Period 165 – 91 BC. Electrum: Studies in Ancient History / ed. by. E. Dabrowa. Krakow : Jagiellonian University Press. 2006. Vol. 11. P. 87–158; Assar G. R. F. A Revised Parthian Chronology of the Period 91 – 55 BC. Parthica: Incontri di Culture nel Mondo Antico / ed. by. A. Invernizzi. Pisa, Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali. 2006. Vol. 8. P. 55–104).

Аппіан видається малоюмовірним, навіть спираючись на дані нумізматики. Оскільки Тигран був зведений на престол завдяки парфянському цареві Мітрідатові II, то логічним видається і зближення Понту з Вірменією саме через Парфію, і до того ж, в її інтересах. Парфянський цар зблизив сусідні країни для ведення спільної військової кампанії проти Риму, не бажаючи самому безпосередньо втручатись у конфлікт. М. Ольбріхт класифікує Велику Вірменію як васала (vassal), звісно ж у переносному значенні, маючи на увазі лише підконтрольність Парфії. У зв'язку з такою характеристикою він приписує прийняття політичних рішень Парфією за Велику Вірменію²⁴⁹.

Одразу після укладання союзу з 95 р. до Р.Х. почались приготування до війни, про що свідчить різке збільшення карбування й обігу понтійських монет²⁵⁰. З початком військово-політичної кампанії у Каппадокії посол парфянського царя Аршака, Оробаз, спробував уперше встановити контакти з Римом через Луція Корнелія Сулли (Plut. Sulla 5). Результати переговорів залишились невідомими, але в результаті цар Парфії стратив Оробаза. Метою візиту парфянського посольства слід вважати розмежування сфер впливу, бо експедиція Сулли, хоч і з незначною кількістю військ (Plut. Sulla 5), наближалась до кордонів держави Аршакідів (стояла біля р. Євфрат).

У Мемнона повідомляється про союз Понту з парфянами, мідійцями, вірменами, фригійськими й іберійськими царями (Memn. FGrH_434. 22. 3–4), де провідне місце займали парфяни, оскільки під їхнім протекторатом знаходились інші землі²⁵¹. Також про можливе встановлення союзу між Понтом і Парфією повідомляє Гай Саллюстій Крісп у листі Мітрідата до парфянського царя Фраата III

²⁴⁹ Olbrycht M. Mithridates VI Eupator and Iran. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 168.

²⁵⁰ Callataÿ De F. L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies. Louvain-la-Neuve, 1997. P. 245–280.

²⁵¹ За аналізом поширення парфянських монет за Мітрідата II у Вірменії й Іберії: Moghadam R. P. Study of Structure and Visual Features of the Parthian and Sassanid Coins. *International Journal of Arts and Commerce*. 2015. Vol. 4. № 9. P. 143–147.

(73 – 69 pp. до Р.Х.) (Sal. Hist. Mithr. 23), у якому понтійський цар жаліється на невдачі у війні і недостатню підтримку Тиграна II. Хоча на момент написання листа (69 р. до Р.Х.) Гней Помпей уклав договір із Парфянським царством про нейтралітет у війні з Понтом (Dion. Cass. XXXVI. 45. 3–4))²⁵², що дає підстави стверджувати про підтримку Понту парфянами лише на початковому етапі військової кампанії з Римом.

У союзі Понту, Парфії та Вірменії надзвичайно важливим було питання Каппадокії та Віфінії, правителі яких дотримувались проримської політики. Очевидно, що правителі усіх трьох держав не могли лишити безконтрольними сусідні території і між 95 і 92 pp. до Р.Х.²⁵³ за сприяння Мітрідата VI Каппадокія на недовготривалий термін перейшла під контроль Понту. Приблизне датування наведених подій між 95 і 92 pp. до Р.Х. можна встановити лише за преторством Сулли. Відомо, що Сулла був претором за рік до Союзницької війни (91/90 – 88/87 pp. до Р.Х.) (Vel. Pat. II. 15), а через рік після претури його відправили намісником у Кілікію (Plut. Sulla 5).

Ще у 130 pp. до Р.Х. Мітрідат V Еввергет зробив спробу підпорядкувати Каппадокію Понту після смерті Аріарата V (163 – 130 pp. до Р.Х.), який загинув у придушенні повстання Арістоніка в Пергамському царстві (App. Mithr. 10). Повстання Арістоніка (Евмена III) проти римлян у 133 – 129 pp. до Р.Х. відбувалось з метою повернення Пергаму в управління законних царів. Розпочалось після проголошення т.зв. заповіту царя Аттала III (138 – 133 pp. до Р.Х.), в якому зазначалось, що Пергамське царство передавалось в управління Римській республіці (Just. XXXVI. 4. 1–12; Strab. XIV. 1. 38; Diod. XXXIV. 2. 26)²⁵⁴.

²⁵² Детальніше про угоду Помпея з Парфією див.: Дибвойз Н. К. Политическая история Парфии / под ред. В. П. Никонорова. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2008. С. 80–81.

²⁵³ Детальніше про датування див.: Смыков Е. В. Каппадокийская миссия Суллы: проблемы хронологии (историографический очерк). *Studia historica*. 2007. Vol. VII. С. 93–106.

²⁵⁴ Із нових досліджень про повстання Арістоніка див.: Kosmetatou E. The Attalids of Pergamon. *A Companion to the Hellenistic World* / ed. A. Erskine. Oxford : John Wiley & Sons, 2009. P. 159–174; Климов О. Ю. Пергамское царство: проблемы

Мітрідат V Евергет, допомагаючи римлянам у боротьбі з повстанням, отримав у якості нагороди Велику Фрігію (Just. XXXVII. 1. 2). Хоча за Аппіаном «нагорода» була отримана через хабар Манію Аквілію (App. Mith. 12, 57; Plut. Mar. 31; Gel. 11. 10), якого згодом римський сенат з Гаєм Марієм відправив на війну з Понтом (Plut. Mar. 31). Гай Гракх виступав проти Lex Asilia, згаданого лише в Авла Гелія (Gel. 11. 10)²⁵⁵, за яким цар Віфінії Нікомед III і Мітрідат V купили у Манія Аквілія Велику Фрігію. Очевидно, що в намірах Гая Гракха було отримання податків і безпосередній контроль над цією територією, а не через понтійського царя. Тим паче, утрата контролю над Фрігією була заслугою марнославства Манія Аквілія (Plut. Mar. 31).

Невдовзі вдова Аріарата V, Лаодіка, отруїла п'ятьох із шести синів, лишивши наступника Аріарата VI (130 – 116 pp. до Р.Х.) (Just. XXXVII. 1. 4–5), за якого Мітрідат V видав свою дочку Лаодіку (Just. XXXVIII. 1. 1). Важливо, що у Юстина відсутні як пояснення і мотиви вбивства нащадків, так і пряма оповідь про шлюб між Аріаратом VI і Лаодікою, тому про ініціатора вищенаведених подій можна лише здогадуватись. Звісно, що Понту був вигідний такий сценарій, до того ж античні автори натякали, що «наслідував Мітрідат [батькові], Діонісом і Евпатором званий» (καὶ διαδέχεται Μιθριδάτης υἱός, ὃ Διώνυσος καὶ εὐπάτωρ ἐπώνυμα ἦν) (App. Mith. 10). Відповідно, наслідуючи батька, Мітрідат Евпатор роздумував над вбивством синів своєї сестри Лаодіки (Just. XXXVIII. 1. 1).

Отруєння синів Аріарата V і аналогічний намір стосовно нащадків Аріарата VI можна з впевненістю назвати справою понтійських царів²⁵⁶. Виникає

политической истории и государственного устройства. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2010. С. 117–151.

²⁵⁵ Pastor L. V. Eupator's Unmarried Sisters. An Approach to the Dynastic Struggle in Pontus after the Death of Mithridates V Evergetes. *Anabasis: studia classica et orientalia*. 2013. № 4. P. 63.

²⁵⁶ У дослідженнях акцентується увага на завоюванні Каппадокиї без застосування військової сили, а не способами, завдяки яким вдалося отримати контроль над нею: McGing B. C. The foreign policy ... P. 38; Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство... С. 101; Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариаратидов. *Античный мир и археология*. 2009. Вып. 13. С. 111.

лише питання: чому пізніше цар Понту ініціював вбивство Аріарата VI через Гордія? На нашу думку, такий крок означав невдоволення впливом сестри та понтійських кіл при каппадокійському дворі та бажання розширити контроль над Каппадокією, «саджаючи» на престол свого племінника, а потім і сина. Стосовно особи Гордія джерела «мовчать», що не дозволяє судити про його соціальний статус²⁵⁷ і відношення до понтійських царів (Plut. Sulla 5; App. Mithr. 65), але відомо, що вбивця Аріарата VI походив із Каппадокії (Just. XXXVIII. 1. 6–7) і був призначений регентом при Аріаратові IX (Just. XXXVIII. 1. 10), отже був обізнаний у державних справах і мав впливове становище при каппадокійському дворі ще до співпраці з Мітрідатом VI.

Після вбивства Аріарата VI Каппадокією почав правити його син Аріарат VII (116 – 101 рр. до Р.Х.) під регенством матері (сестри Мітрідата) Лаодіки. Але і такий стан речей не задовольняв Понтійське царство, тому під час переговорів у 101/100 р. до Р.Х. Мітрідат особисто позбавив життя племінника²⁵⁸. Престол зайняв його син Аркафій, якому змінили ім'я на Аріарата Евсеба Філопатора (Аріарат IX) (101 – 96 р. до Р.Х.) згідно з традицією династії Аріаратидів²⁵⁹. Отже, остаточне встановлення домінування Понту над сусідньою Каппадокією варто відносити до 101 р. до Р.Х.

²⁵⁷ Його називають каппадокійським аристократом (Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариаратидов. Античный мир и археология. 2009. Вып. 13. С. 111; Dmitriev S. Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2006. Bd. 55. № 3. P. 290), хоча у пізнішій роботі О. Габелко уникнув використання такої характеристики і вжив прикметник «notorious» (сумнозвісний, загальновідомий): Gabelko O. Bithynia and Cappadocia: Royal Courts and Ruling Society in the Minor Hellenistic Monarchies. *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra* / ed. by A. Erskine, L. Jones, S. Wallace. Swansea : Classical Press of Wales, 2017. P. 330.

²⁵⁸ Надзвичайна жорстокість Мітрідата до Аріарата VII була описана Дж. Боккаччо і зображена ілюстраторами до перекладів його робіт (детальніше див.: 4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.).

²⁵⁹ Про Аріарата IX як одного із союзників Понту і прибічників Мітрідатової політики (за монументом на о. Делос) див.: 3.2. Просопографія наближених до царя осіб.

На деякий час каппадокійцям вдалося посадити на трон «свого» Аріарата VIII (Just. XXXVIII. 2. 1–2), який невдовзі помер і Каппадокія знову де-факто перейшла під вплив Понту. Справедливо можна вважати, що Аріарата VIII допомогли возвести на престол римляни. Джерела повідомляють, що каппадокійці викликали брата Аріарата VIII із Азії²⁶⁰, де він виховувався (Just. XXXVIII. 2. 1). Оскільки Азія була провінцією Риму, то вплив останнього був беззаперечним²⁶¹.

Після смерті Аріарата VIII, у конфлікті з царем Віфінії Нікомедом III на престол повернувся син Мітрідата Аріарат IX (Just. XXXVIII. 2. 3–5). Під питанням лишається смерть Аріарата VIII: джерела повідомляють про хворобу, але, на нашу думку, до неї був причетним понтійський цар, тим паче у Мітрідата були відповідні наміри (Just. XXXVIII. 1. 1)²⁶². Проти Понту «зіграла» і Лаодіка (сестра Мітрідата Евпатора): у шлюбі з Нікомедом III хотіла возвести на каппадокійський престол ще одного сина, якого Помпей Трог назвав чужинцем («*aliena*») (Just. XXXVIII. 2. 3–8), але римляни, розуміючи цю ворожнечу, у 96 р. до Р.Х. призначили правити свого представника Аріобарзана²⁶³ (Strab. XII. 2. 11; Just. XXXVIII. 2. 3–8).

²⁶⁰ Мається на увазі римська провінція Азія, що була утворена у 133 р. до Р.Х. на території Пергамського царства (див. вище про повстання Арістоніка).

²⁶¹ У дослідженнях лише акцентують увагу на зміні імені Аріарата VIII (Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии... С. 112) або взагалі не задаються питанням походження та правом на зайняття престолу (Dmitriev S. Cappadocian Dynastic Rearrangements... P. 285).

²⁶² У інтерпретації Дж. Боккаччо саме через наближеного до Мітрідата слугу було вбито двох синів Лаодіки (детальніше див. 4.2 Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.), що виглядає більш правдоподібним зважаючи на політику Понту.

²⁶³ Початок царювання Аріобарзана дослідники визначають як завершення правління каппадокійської династії Аріаратидів (Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии... С. 112). Але Габелко О. Л. ставить під питання законність правління Аріарата VIII й Аріарата IX як представників династії, оскільки у хроніці Георгія Сінкела названо лише 7 царів від Аріарата III (Там же ... С. 113–114; Gabelko O. L. The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor According to the Chronography of George Synkellos. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies. 9* / ed. by J. H. Munk. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 51), хоча до Аріарата IX включно їх було 8, тож могли не входити в офіційний список династії Ороферн (незаконно узурпував владу за Аріарата V), Аріарат VIII й Аріарат IX. В інших дослідженнях акцентують увагу на

Мітрідат змусив Тиграна вступити у війну з Аріобарзаном і останній при першій можливості втік до Риму (Just. XXXVIII. 3. 2–3; App. Mith. 10). І в цьому ж – захопленні Каппадокії – античні автори вбачають причину війни Понту з Римом (Memn. FGrH_434. 22. 1).

Відкрите військове протистояння з Римом почалось після поступового підкорення Мітрідатом малоазійського узбережжя Анатолії, фракійського узбережжя та островів Егейського моря²⁶⁴. Понтійський цар вдався до завоювання Анатолії, бо знав, що у цьому регіоні перебував лише один легіон. Серед населення малоазійських міст було розпочато пропагандистську політику щодо можливості звільнення від римлян та, перш за все, податків. За словами Цицерона, провінція Азія була надзвичайно багатою і дійсно потерпала від надмірних податків, вивезення врожаїв і худоби до Риму. Населення ж провінції перебувало у постійному страхі перед Республікою (Cic. Man. VI. 14). Найбільше постраждали родини торговців і публіканів²⁶⁵, які в очах простого люду завдавали їм найбільших збитків. Вирішенню цих проблем, на думку Понтійського царя, могло допомогти лише позбавлення провінції від римлян. Тому цар вдався до реалізації так званого Ефеського указу або ж Ефеської вечірні чи Азійської вечірні.

Навесні 88 р. до Р. Х. він вдався до жорстокого методу, який був схвально прийнятий грецьким населенням провінції Азія і змусив Рим продовжувати війну з Понтом з новою силою²⁶⁶. За даними античних авторів, в десятках міст по всій Анатолії протягом одного місяця налаштоване проти Риму населення підтримало Понтійського царя у пропагандистських обіцянках звільнити провінцію від римлян

емісії монет від імені Аріарата Евсеба Філопатора (Dmitriev S. Cappadocian Dynastic Rearrangements... P. 286–287) як повноправного правителя.

²⁶⁴ Про розгортання завоювань Мітрідата у 89 р. див.: Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont... P. 107–120; Hind J. Mithridates / The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic ... P. 140–148; Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы... С. 57–66.

²⁶⁵ Vishnia R. F. Roman Elections in the Age of Cicero: Society, Government, and Voting. New York, 2012. P. 53.

²⁶⁶ Про сприйняття Ефеського указу наступними поколіннями див.: 4.1. Образ царя і його оточення в епоху Середньовіччя.

і перейти під управління Мітрідата. Люди заприсяглися вбити всіх римських чоловіків, жінок, дітей і рабів італійського походження. Це був таємний наказ Мітрідата – Ефеський указ – відданий місцевому населенню в провінції Азія через довірених осіб царя (Vel. Pat. II. 18; Cic. De Imp. Gn. Pomp. 5. 11)²⁶⁷. Той, хто намагався попередити або захистити римлян, або поховати їхні тіла, мав бути жорстоко покараний. Раби, які приєднувалися до вбивства своїх господарів, були винагороджені, а ті, хто вбивав римських лихварів, позбавлялися боргів (App. Mithr. 22 – 23, 54). На думку античних авторів, не менше ніж 80 тисяч, а може і більше ніж 150 тисяч римських жителів Анатолії і островів Егейського моря були вбиті того дня. Ці приголомшливі цифри можуть бути перебільшеними, але не нереальними.

Докладна інформація про криваві напади була зафіксована римським істориком Аппіаном, чії дані базуються на промові Корнелія Сулли (App. Mithr. 61 – 63). Дискусійним залишається питання про точну кількість жертв, бо в повідомленнях авторів є багато суперечностей. Плутарх повідомив про 150 тисяч (Plut. Sulla 24), а Мемнон – по 80 (Memn. XV. 31. 3). Але, незважаючи на таку кардинальну різницю, значущість різанини не викликає сумнівів: А. Мейор погоджується з джерелами, що практично всі римські й італійські жителі провінції Азія були знищені²⁶⁸. В. Талах, навпаки, наголошує на тому, що Мітрідат VI протягом свого царювання досить приязно ставився до тих римлян та італіків, які були згодні з ним співпрацювати. А за період панування в Азії, він з почестями приймав консула 105 р. до Р. Х. Публія Рутілія Руфа, який жив у вигнанні у Смірні. Тому перед дослідниками постає питання: чи дійсно царська воля була причиною масового знищення римлян в Азії²⁶⁹. На нашу думку, число жертв може бути і перебільшеною, але такі рішення могли прийматися лише царем. Особливо, якщо

²⁶⁷ Веллей Патеркул та Цицерон передають жах, невдоволення та бажання помсти за навмисно сплановану трагедію.

²⁶⁸ Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates ... P. 38.

²⁶⁹ Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы ... С. 73–74.

згадати, як Мітрідат розправився із власною родиною, то навіть така велика кількість жертв не є дивною²⁷⁰.

Детальні свідчення про Ефеський указ подає Аппіан: «Жителів Ефеса, які бігли до храму Артеміді і обіймали зображення богині, вбивали, відриваючи від статуй. Жителі Пергама, що бігли до храму Асклепія і не бажали звідти йти, вбивали стрілами, коли вони сиділи, обійнявши статуї богів. Адраміттійці, вийшовши в море, вбивали тих, хто збиралися пливти, і топили в морі маленьких дітей. Жителі Кавн, після війни з Антіохом, що стали підданими і данниками родосців і незадовго до цього від римлян отримали свободу, відтягаючи від статуї Гестії тих римлян, які бігли до храму Гестії, спочатку вбивали дітей на очах матерів, а потім і їх самих, і слідом за ними і чоловіків. Жителі Трал, не бажаючи стати виконавцями такого злочину, найняли для виконання цієї справи пафлагонця Феофіла <...> зібравши всіх римлян разом у храм, став їх там вбивати і у деяких, які обіймали статуї богів, відрубав руки <...> було ясно, що Азія не внаслідок страху перед Мітрідатом, а швидше внаслідок ненависті до римлян здійснювала проти них такі жахливі вчинки» (App. Mithr. 23). Незважаючи на те, що храми були священні, недоторкані і слугували притулком від війни і насильства, вбивці не виявили шани. Серед грецького населення всі розуміли, що вбивство в священному місці – табу, але звичайні місцеві жителі різних станів і етнічних груп взяли участь в кампанії зі знищення римлян. Убивцями були анатолійці, греки й євреї, яким тяжко вдавалося сплачувати податки Римові²⁷¹.

Плутарх у біографії Помпея подає свідчення про те, що Публій Рутилій Руф був причетний до планування масового вбивства римлян у 88 р. до Р.Х. (Plut. Pomp. 37) та схилив царя Понту на такий крок. Відомостей про життя колишнього консула 105 р. до Р. Х. Публія Рутілія Руфа (158 – 78 рр. до Р. Х.) після вигнання з Риму

²⁷⁰ Про смерть Мітрідатових сестер і дружини у сприйнятті Дж. Боккаччо див.: 4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.

²⁷¹ Ballesteros Pastor L. Mithridates, God-King? Iranian Kingship in a Greek Context / L. Ballesteros Pastor. *Divinizzazione, culto del sovrano e apoteosi. Tra Antichità e Medioevo* / ed. T. Gnoli, F. Muccioli. Bologna, 2014. P. 179–192.

залишилось мало. Відомо, що він уникнув смерті під час різанини, бо переодягнувся в грецький одяг. Він був відправлений легатом у провінцію Азія у 95 р. до Р.Х. і, зловживаючи своїм службовим становищем, грабував провінцію, (хоча мав протидіяти у цьому вершникам), пізніше був вигнаний з Республіки. У 92 р. до Р. Х. він оселився в Смірні, на півночі від Ефеса²⁷².

Цікавими є думки дослідників стосовно оцінки цих подій. А. Мейор називає цю трагедію геноцидом, бо Мітрідат мав намір винищити римлян, що жили в Анатолії за мовною та етнічною ознакою. Також, за твердженням А. Мейор, це був терористичний акт²⁷³, бо Мітрідат застосовував насильство проти невинних людей заради політичних цілей. Це був виважений політичний хід Мітрідата, щоб змусити Рим змінити свою зовнішню політику і відмовитися від Азії²⁷⁴.

Після реалізації указу армія Мітрідата увійшла до Греції, ніби звільняючи її від римського панування. Цицерон у промові на захист Луція Валерія Флакка продемонстрував таке ставлення до Риму Мітрідата: «... жорстоко вбив усіх римських громадян одночасно в стількох містах ... знищив саму пам'ять про Рим і будь-які сліди нашої державності не тільки в тих місцевостях, де жили греки, а навіть і в записах. Мітрідата вони [греки] називали богом, батьком, спасителем Азії...» (Cic. Pro Flacco XXV. 60).

Особисті і політичні мотиви різанини для Мітрідата були складними. Мітрідат точно мав знати про подібну різанину римлян в Нумідії під час Югуртинської війни. У 108 р. до Р. Х. навмисно було вбито представників знаті і простих людей, римських солдат і їхні сім'ї. Події 108 р. до Р. Х. могли бути прикладом для Ефеського указу 88 р. до Р. Х.. Мітрідат розумів, що Рим має помститися за його вчинок, але криза у Республіці мала завадити повноцінній війні у Малій Азії.

²⁷² A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology / ed. by W. Smith. Boston : Little, Brown and co., 1867. P. 681 – 682.

²⁷³ Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates ... P. 39–48.

²⁷⁴ Ñaco Del Hoyo T. The Impact of the Roman Intervention in Greece and Asia Minor Upon Civilians (88-63 B.C.). *Transforming Historical Landscapes In The Ancient Empires*. 2009. P. 34.

На нашу думку, Ефеський указ продемонстрував вдало впроваджену пропагандистську політику царя. Наприклад, у Плутарха є сюжет про ставлення до царя в Пергамі. На знак його шанування люди підіймали над царем статую Ніки (богині перемоги) із вінцем у руці, але вона розбилась, і люди трактували це як доленосну прикмету (Plut. Sulla 11. 2). Таким чином, ми бачимо возвеличення царя, про яке згадував Цицерон. Тож в очах греків Мітрідат був рятівником від Риму і правителем, поставленим на царювання вищими силами, про що наголошувалось у його пропагандистській традиції.

Отже, підсумовуючи, можемо стверджувати, що з кінця II ст. до Р.Х. Мітрідат Евпатор зайнявся пошуком союзників і підготовкою до війни з Римом. Близько 102 р. до Р.Х. були встановлені союзницькі відносини з Парфянським царством, а у 95 р. до Р.Х. – з Великою Вірменією. Також понтійський цар міг спиратись на завойовані землі Мілої Вірменії і Колхіди та численні племена, що населяли узбережжя Понту. Проаналізувавши династичну боротьбу за каппадокійський престол, визначаємо, що ще задовго до Мітрідата VI Понтійське царство претендувало на цю територію. І саме ворожнеча за Каппадокію стала однією з передумов до розгортання війни з Римом. А Ефеський указ, що був виданий Мітрідатом на другому році війни з Римом, став каталізатором невідвортної ескалації конфлікту.

Загалом же початкове правління та підготовка до війни Мітрідата VI ознаменувалися дипломатичними заходами та пропагандистською політикою царя, спрямованими на розширення території Понтійського царства. Використовуючи пророцтва, цар уособлював себе з рятівником від Римського панування. Ці кроки створювали сприятливе підґрунтя для підтримки його військової кампанії і формували офіційну пропаганду. У той же час цар вдавався і до прямих дипломатичних ходів щодо залучення союзників.

РОЗДІЛ 3. МІТРИДАТ VI ЕВПАТОР І ЙОГО ОТОЧЕННЯ

3.1. Сімейне коло Мітрідата VI

Оточення Мітрідата VI, власне його просопографічний портрет, мало важливий вплив не лише на здійснювану царем політику, а й на його особистість загалом. Це оточення складалось не лише з союзників, сусідніх земель, радників чи довірених осіб, а й членів родини. Шлюбні союзи, укладені царем не лише через його дітей, а й з власною сестрою, були важливими факторами формування зовнішньої політики Мітрідата та заслуговують всебічного вивчення. Дослідження стосунків між царем і членами його родини та подальший аналіз формування кола союзників і прибічників царя²⁷⁵, дозволять представити просопографічний портрет²⁷⁶ його оточення, який є важливою складовою відтворення цілісної картини Мітрідатового царювання. Вивчення аспектів взаємовідносин при понтійському дворі чи особистих стосунків між членами родини ускладнене відсутністю повноцінної інформації в античних авторів через, ймовірно, неналежну цікавість до особистого життя царя та відсутність доступу до приватної інформації на противагу відомостям про його військові кампанії.

²⁷⁵ Про найближчих прибічників, соратників царя див.: «3.2. Просопографія наближених до царя осіб».

²⁷⁶ Просопографія – це метод історичного дослідження, який за допомогою аналізу наявних даних про людей, може розкрити систему зв'язків між ними й особливості їхнього функціонування у соціальній, політичній, правовій, економічній та інтелектуальній сферах свого часу (за викладом британської дослідниці у сфері просопографії Кетрін Кітс-Рохан (нар. 1957 р.): Keats-Rohan K. S. B. *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook* / ed. K. S. B. Keats-Rohan. Oxford, 2007. P. 1–32).

Головним чином дослідники звертають увагу на формування дуалістичних тенденцій²⁷⁷ у характері Мітрідата²⁷⁸ й екстраполюють їх на стосунки в родині²⁷⁹. Тобто перські та елліністичні тенденції, що брали свій початок з дитинства царя. Наприклад, К. Л. Гуленков²⁸⁰ і Л. Баллестерос Пастор²⁸¹ виділяють вплив іранських коренів і місцевих грецьких традицій як надважливі аспекти, які дозволяють виявити впливи фактори формування та зрозуміти риси характеру самого Мітрідата VI. На їхню думку, ці аспекти розкриваються при вивченні наявних свідоцтв про сім'ю царя, бо більш ранні факти, пов'язані з предками Мітрідата VI, могли не вплинути безпосередньо на його волю і вчинки. К. Л. Гуленков спеціально розглядає імена дочок і синів царя Понту та наголошує, що їхні типово грецькі та перські імена розкривають наміри Мітрідата використати своїх дітей для утвердження царської влади серед греків і персів відповідно²⁸².

Заглиблюючись у родинне коло Мітрідата, ми проаналізуємо власне особисті стосунки царя з членами родини та внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність, яка в певній мірі була результатом його маніпуляцій сімейним оточенням. Наголосимо, що наближені до царя особи не завжди брали участь у його політиці, але формували коло осіб, яке так чи інакше впливало на особистість Мітрідата.

Аналізуючи стосунки у родинному колі Мітрідата, варто визначитись із домінуванням певних культурних традицій, а саме елліністичних, не лише при

²⁷⁷ Детально про поєднання грецьких та перських традицій у грецькій філософії та світосприйнятті див.: Вольф М. Н. Ранняя греческая философия и Древний Иран. Санкт-Петербург, Алетейя, 2007. 224 с.

²⁷⁸ Ще Т. Моммзен, а згодом і Т. Рейнак характеризували Мітрідата як султана, що свідчить про домінуючі східні риси у вихованні та царстві: Моммзен Т. Римская история. От битвы при Пидне до смерти Суллы... С. 271; Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont... S. 295. На сучасному етапі такої думки дотримується А. Мейор: Mayor A. The Poison King: the life and legend of Mithradates ... P. 14.

²⁷⁹ Спеціальне невелике дослідження, що присвячене дуалістичним культурним тенденціям у родині царя: Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора... С. 68–85.

²⁸⁰ Там же. С. 68.

²⁸¹ Ballesteros Pastor L. Mithridates Eupator... P. 311–317.

²⁸² Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора... С. 68.

царському дворі, а й в усьому Понті. Позиціонуючи себе як нащадка греко-македонської та перської знаті (Just. XXXVIII. 7. 1 – 3) та висловлюючи зневагу до римлян (Sall. Hist. IV. 69. 17), понтійський цар намагався усіляко перевершити останніх²⁸³, а Рим у свою чергу – позбутися зростаючої сили Понту²⁸⁴. Греко-перський фактор у сімейних відносинах і зовнішньополітичній діяльності став визначальним для царя у побудові планів щодо війни з Римом²⁸⁵.

За даними античних джерел у Мітрідата було п'ять жінок або дружин, але точний статус й ієрархія деяких з них при царевому дворі лишаються точно не встановленими через різницю у їхньому іменуванні античними авторами. Згідно елліністичних традицій, шлюби між братом і сестрою, багатожонство були цілком нормальною практикою²⁸⁶. Точно встановити повні історії їхнього життя чи, навіть, тривалість стосунків царя з певною жінкою видається малоімовірним, адже джерельні дані досить фрагментарні..

Першою дружиною понтійського царя стала його ж рідна сестра Лаодіка, що не суперечило ні грецьким²⁸⁷, ні східним традиціям. Стосовно греків Філон Александрійський у I ст. у третій частині спеціальних законів (Philo Spec. leg. III. 22) узагальнив, що за грецькими законами чоловікам можна було одружуватись із

²⁸³ Детальніше про таке позиціонування царя див.: 2.1. Успадкування влади та початок царювання.

²⁸⁴ Рим мав на меті поглинути не лише Понтійське царство, а всі навколишні держави, про що справедливо наголошує сучасний дослідник Единбурзького університету Е. Ерскін: Erskine A. Hellenistic Monarchy and Roman Political Invective. *The Classical Quarterly*. 1991. Vol. 41. № 1. P. 116.

²⁸⁵ Провідне дослідження, що присвячене політичній пропаганді царя на основі греко-перських культурних традицій: McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus. Leiden : Brill, 1986. 195 p.

²⁸⁶ Strootman R. The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE : Doctoral thesis / Universiteit Utrecht, 1968. P. 110; Modrzejewski J. M. Greek Law in the Hellenistic Period: Family and Marriage. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* / ed. by M. Gagarin, D. Cohen. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. P. 351–354.

²⁸⁷ Дослідник Г. Бенгтсон відзначив, що подібні шлюби у греків не зустрічаються: Бенгтсон Г. Правителі епохи еллінізму / пер. с нем., предисл. Э. Д. Фролова. Москва : Наука, 1982. С. 145.

сестрами від одного батька, але не від спільної матері (за законами Солона). У Спарті навпаки заборонялись шлюби між дітьми від спільного батька. Юстин не повідомляє ні причин шлюбу, ні подробиць стосунків між ними, але називає її «*uxor*» (дружиною) (Just. XXXVII. 3. 6). В елліністичних державах згадки про шлюби між членами родини, зокрема між братами і сестрами, стосуються переважно династії Птолемеїв, де відомі випадки союзів Птолемея VI й Арсіної III, Птолемея VIII і Клеопатри II, Клеопатри VII з Птолемеєм XIII і Птолемеєм XIV²⁸⁸. У Селевкідів також була поширеною така практика²⁸⁹.

Очевидно, що шлюб із сестрою укладався заради повного утвердження влади над Понтом і відбувся близько 116 р. до Р.Х. Тож шлюб Мітрідата із сестрою був прорахованим кроком до встановлення повного контролю над Понтійським царством. Відомо, що Лаодіка намагалася отруїти царя, за що ним же була вбита (Just. XXXVII. 3. 7; XXXVIII. 1. 1; Sall. Hist. II. 76). В той же час на Лаодіку могли вплинути суперники Мітрідата, а саме брат Хрест, які не полишали надію контролювати владу у Понті.

Щодо трактування смерті сестри та реальних мотивів царя, К. Л. Гуленков²⁹⁰ і Л. Баллестерос Пастор²⁹¹ виступають на користь змови, реальної чи вигаданої, в результаті якої покарали винних і небажаних цареві осіб. Але згадка Аппіана про причетність царя до вбивства своєї матері, брата, трьох синів і трьох дочок (App. Mithr. 112) ставить під питання смерть сестри від рук Мітрідата, про яку не згадано в джерелі. На нашу думку, у такому випадку Лаодіка була таємно отруєна

²⁸⁸ Див. детальніше найновіші роботи: Rowlandson J., Takahashi R. Brother-Sister Marriage and Inheritance Strategies in Greco-Roman Egypt. *The Journal of Roman Studies*. 2009. Vol. 99. P. 104–139; Remijsen S. and Clarysse W. Incest or Adoption? Brother-Sister Marriage in Roman Egypt Revisited. *The Journal of Roman Studies*. 2008. Vol. 98. P. 53–61.

²⁸⁹ Бикерман Э. Государство Селевкидов / пер. с франц. Л. М. Глускиной. Москва : Наука, 1985. С. 25–26.

²⁹⁰ Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора... С. 72.

²⁹¹ Ballesteros Pastor L. Mitrídates Eupátor, rey del Ponto... P. 311.

наближеними до царя особами, що вважалося цілком закономірним явищем²⁹² в елліністичних монархіях, до числа правителів яких входив і Мітрідат.

В дослідженнях сестри і водночас дружини царя існує певна невизначеність стосовно її імені. Деякі дослідники взагалі не піднімають даного питання²⁹³, а К. Л. Гуленков гадає, що в силу шлюбів із жінками з роду Селевкідів, які мали традиційні імена, її ім'я було змінено, оскільки однією з дочок Мітрідата V теж була Лаодіка (цариця Каппадокії). Дана інформація не підтверджена джерелами, але у XIV ст. дружину Аріарата VI називають Береніка²⁹⁴, тому здається ймовірною плутанина імен у джерелах.

Іншою жінкою, пов'язаною з Мітрідатом, була Моніма, про походження якої в античних авторів наведені суперечливі відомості. Але важливо, що античні автори називали її царицею (βασιλίσα)²⁹⁵ (Plut. Luc. 18. 3) та жінкою (γυναίκα) (App. Mithr. 21) і коханкою (ἑρωμένης) (App. Mithr. 48). Примітно, що Аппіан двічі називає її статус по-різному, що підтверджує невизначену ієрархію жінок при царських дворах. Із походженням також різняться дані: у Аппіана зазначена Стратонікея (App. Mithr. 21), а у Плутарха – Мілет (Plut. Luc. 18). Вигоду для своїх політичних прагнень Мітрідат отримав від її батька Філопемена, який був єпіскопом (наглядачем) Ефеса (App. Mithr. 48) точно на 88 р. до Р. Х., адже згадується про це в Аппіана в описі виконання Ефеського указу.

Цікавою була й історія стосунків царя з Монімою. Хоча вона не має жодного відношення до його політики, а є справою суто особистою. У нашому дослідженні

²⁹² Erskine A., Llewellyn-Jones L., Wallace S. *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra*. Swansea : The Classical Press of Wales, 2017. P. 386.

²⁹³ McGing B. C. *The foreign policy of Mithridates VI Eupator...* P. 35; Ballesteros Pastor L. *Mitridates Eupátor, rey del Ponto...* P. 311–312.

²⁹⁴ Дж. Боккаччо та К. Пізанська у своїх роботах сестру Мітрідата іменували Беренікою, що може свідчити про наявність джерел із згадками про неї, які для нас залишилися не доступними. К. Пізанська скористалася ідеєю роботи свого попередника, який за основу брав виклад Юстина, де згадується сестра царя саме під іменем Лаодіки. Детальніше див.: 4.2 Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.

²⁹⁵ Відповідно до тексту Плутарха – βασιλίσα (в акузативі) (Plut. Luc. 18. 3).

ми таки розглянемо це питання, бо воно було частиною життя царя. Прагнучи стосунків із цією жінкою Мітрідат заплатив 15000 золотих і проголосив її царицею (Plut. Luc. 18. 2). А Гней Помпей вже після поразки Понту знайшов приватне листування царя з Монімою, що, ймовірно, свідчило про велике кохання до жінки (Plut. Pomp. 37. 2)²⁹⁶. Сама ж жінка страждала від своєї долі і за наказом Мітрідата, як і його сестри, покінчила життя самогубством (Plut. Luc. 18. 3; App. Mithr. 82), щоб не потрапити в полон римлян. Такої ж долі зазнала і Береніка з Хіоса разом зі своєю матір'ю (Plut. Luc. 18. 5). Дружини і наложниці царя вбивали себе за його наказом, щоб не потрапити в руки римлян. Плутарх повідомляє про отруєння Береніки та її матері.

Відомо, що Мітрідат наказав двом своїм сестрам Роксані і Статирі та двом жінкам Береніці і Монімі покінчити з життям (Plut. Luc. 18. 3), що сталося у першій війні Понту з Римом (близько 84 р. до Р. Х.). А вдруге подібна ситуація відбулася вже 63 р. до Р. Х. під час остаточної поразки від Риму. Мітрідатові дочки Мітрідатіс і Ніса самі попросили отруту в батька, щоб не потрапити в римський полон (App.

²⁹⁶ Історія кохання Мітрідата і Моніми знайшла своє відображення у трагедії «Мітрідат» Жана Батиста Расіна (1639 – 1699 рр.), який 23 грудня 1672 р. поставив, а у 1673 р. опублікував трагедію «Мітрідат» (*Oeuvres de J. Racine / com. M. Luneau de Boisjermain. Paris: Varbou, 1760. 2nd t. 372 p.*). Дослідники відзначають, що це була улюблена вистава Людовіка XIV, якою при дворі захоплювались усі. У загальних рисах автор наділив царя такими чеснотами, які були притаманними Александрові у трагедії «Александр Великий»: непохитною мужністю, гострим розумом, силою духу, щедрістю і самообмеженням (Summerer L. *The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries...* P. 20). Сюжет трагедії розгортається навколо звістки про смерть. Війна з Римом слугує лише тлом для розгортання подій. Основне смислове навантаження несе тема забороненого кохання між сином Мітрідата Ксіфаром і дружиною царя Монімою, але дані про такий випадок у джерелах не прослідковуються. Також важливе місце у трагедії займає сцена самогубства царя, в якій Мітрідат жадає померти в славі, яка недостойна жалю. Інші трагедії Жана Расіна аналогічно базуються на розв'язці через самогубство, що, на думку драматурга, відображало природню сутність людини, яка відчувала свої помилки і провини чи жадала померти через нещасливе кохання. Мітрідат у трагедії усвідомлює свої помилки через поразку від римлян та провини за віддаленість від синів, які стали його ворогами, і єдиним виходом вбачає самогубство (Monaco M. *Racine and the Problem of Suicide. PMLA. Modern Language Association, 1955. Vol. 70. № 3. P. 446–448*).

Mithr. 111). Саме смерть Мітрідата та його дочок 63 р. до Р. Х. набула резонансного значення в епоху Раннього Нового часу і була репрезентована Дж. Боккаччо як трагічний кінець довготривалих війн Понту і Риму²⁹⁷.

Іншу жінку, Стратоніку, античні автори також невпевнено, як і її попередницю, називають «παλλακῶν ἢ γυναικῶν» (наложницею чи жінкою) (App. Mithr. 107) або ж просто наложницею (παλλακίδων) (Plut. Pomp. 36. 2). Про неї згадується в джерелах лише в контексті передачі Гнею Помпею фортеці (Plut. Pomp. 36. 2; App. Mithr. 107; Dion. Cass. XXXVII. 7. 5), де вона перебувала. Лише Діон Кассій передає назву міста Сумфоріон (Συμφόριον), що не зустрічається в інших джерелах (Dion. Cass. XXXVII. 7. 5). Аппіан теж називає місто Сінорега (Σινόρηγα), де у Мітрідата зберігалось багато грошей (App. Mithr. 101), а Страбон – міста Гідара, Басгедаріза і Сінорія (Σινόρια), в яких цар Понту побудував 75 укріплень і зберігав більшу частину своїх багатств. Місто Сінорія знаходилося на кордоні з Великою Вірменією та у розповідях Феофана з Мітілени було змінено назву на Сунорія (Συνόρια), що перекладається як прикордонна земля (Strab. XII. III. 28), але розташування цього міста лишається достеменно невідомим²⁹⁸. Очевидно, що це і є одне й те ж місто, яке Стратоніка здала військам Помпея, адже усі античні автори, які згадували це місто, відзначали про скарби Мітрідата. Відбулася передача міста близько 67/66 р. до Р.Х. перед вбивством їхнього сина Ксіфара у 65 р. до Р.Х. (Plut. Pomp. 36. 2; App. Mithr. 107; Dion. Cass. XXXVII. 7. 5).

Про останню супутницю Гіпсікратію (Plut. Pomp. 32. 7–8; Val. Max. IV, 4.6.ext.2; Eutrop. VI. 12. 3) збереглося мало свідчень, але відомо, що вона супроводжувала Мітрідата VI після поразки від Гнея Помпея. Гіпсікратія, за повідомленням Плутарха була наложницею: «... сам Мітрідат першим розпочав із восьмистами вершниками мчати крізь ряди римлян, швидко загони розсіялись тікаючи, лишивши [царя] з трьома [вершниками] і *наложницю* Гіпсікратію. Завжди

²⁹⁷ Детальніше про рецепцію цих подій див: 4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.

²⁹⁸ Smith W. S. Sinoria. Dictionary of Greek and Roman geography / ed. W. S. Smith. London : Walton & Maberly, 1854. Vol. 2. P. 1008.

переважно хоробра; Гіпсікратом її врешті-решт цар називав. Але в той же час носила перський одяг (озброєння) і коня [осідлала], доглядала за царем і конем не втомлюючись, поки не вийшли в Синопу, багатствами царя переповнену» («αὐτὸς δὲ Μιθριδάτης ἐν ἀρχῇ μὲν ὀκτακοσίοις ἰπλεῦσι διέκοψε καὶ διεξήλασε τοὺς Ῥωμαίους, ταχὺ δὲ τῶν ἄλλων σκεδασθέντων ἀπελείφθη μετὰ τριῶν, ἐν οἷς ἦν Ὑψικράτεια παλλακίς (тут і далі курсив наш – А. Г.), αἰεὶ μὲν ἀνδρώδης τις οὔσα καὶ παράτολμος: Ὑψικράτην γοῦν αὐτὴν ὁ βασιλεὺς ἐκάλει: τότε δὲ ἀνδρὸς ἔχουσα Πέρσου στολὴν καὶ ἵππον οὔτε τῷ σώματι πρὸς τὰ μήκη τῶν δρόμων ἀπηγόρευσεν οὔτε θεραπεύουσα τοῦ βασιλέως τὸ σῶμα καὶ τὸν ἵππον ἐξέκαμεν, ἄχρι ἧκον εἰς χωρίον Σίνωρα χρημάτων καὶ κειμηλίων βασιλικῶν μεστόν») (Plut. Pomp. 32. 7–8).

У викладі Валерія Максима Гіпсікратія була дружиною царя: «Гіпсікратія – цариця Мітрідата, дружина²⁹⁹ його, проливаючи цілий дощ кохання, для нього спеціально зовнішність свою змінила у вигляд чоловіка, в задоволення красу обернула: обрізала до того ж волосся і всіма силами сама зброю використовувала, щоб легше терпіти роботу і випробування. Вже здолані Гнеєм Помпеєм і тікаючи крізь чужі племена, за ним тілом і душею невтомно слідувала. Її така надзвичайна вірність в турботливих і клопітких справах велику приємну втіху і полегшення Мітрідатові приносила. В той час, коли додому блукаючи, узяв дружину³⁰⁰ в заслання» («Hypsicratea quoque regina Mitridatem coniugem suum effusis caritatis habenis amavit, propter quem praecipuum formae suae decorem in habitum virilem convertere voluptatis loco habuit: tonsis enim capillis equo se et armis adsuefecit, quo facilius laboribus et periculis eius interesset. quin etiam victum a Cn. Pompeio per efferatas gentes fugientem animo pariter et corpore infatigabili secuta est. cuius tanta fides asperarum atque difficilium rerum Mitridati maximum solacium et iucundissimum lenimentum fuit: cum domo enim et penatibus vagari se credidit uxore simul exulante)

²⁹⁹ Слово «coniugem» (Acc. sg. fem. від conjunx (conjux), jugis) можна перекласти як дружина, наречена, кохана або подружня пара у множині (за словником: Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / ред. К. Н. Яблонская, Г. А. Барышева. Москва, 1976. С. 237).

³⁰⁰ Слово «uxore» (Abl. sg. fem. від uxor, oris) – жінка, дружина (Дворецкий И.Х. Латинско-русский ... С. 802).

(Val. Max. IV, 4.6.ext.2). Лише при другій характеристиці Гіпсікратії словом «*uxore*» можна точно стверджувати, що Валерій Максим вважав її саме дружиною, адже перша згадка про неї як «*coniugem*» не дозволяє точно перекласти³⁰¹, а відповідно і встановити статус стосунків між царем і цією жінкою.

Флавій Євтропій теж називає Гіпсікратію дружиною в уривку з описом поразки понтійських військ від римлян: «Мітрідат з дружиною втік і двома супутниками» («*Mithridates cum uxore fugit et duobus comitibus*») (Eutrop. VI. 12. 3).

Спірне питання, ким же для Мітрідата була ця жінка, і досі лишається відкритим для дослідників. А. Мейор визнає, що неможливо встановити точні характеристики, ким була Гіпсікратія – дружиною чи воїном³⁰², але в іншій своїй роботі іменує її «другом» і «коханням» царя³⁰³. Д. Констан вважає, що вона була дружиною царя, а їхні стосунки будувались на повному паритеті, оскільки Гіпсікратія була повноцінно залучена до військових справ³⁰⁴. Л. Пастор також підтримує твердження про дружину³⁰⁵. Російські історики К. Л. Гуленков³⁰⁶ та О. Л. Габелко³⁰⁷ одноголосно зупиняються на думці, що Гіпсікратія була наложницею царя. А К. Л. Гуленков³⁰⁸ ще й Стратоніку з Монімою відносить до їх числа.

Щоб робити висновки про їхню ієрархію при царському дворі, ми, у свою чергу, заглибимося у специфіку сприйняття дружини чи цариці – βασιλίσσα – в

³⁰¹ Особливості перекладу див. вище.

³⁰² Mayor A. *The Poison King*... P. 304.

³⁰³ Mayor A. *The Amazons*... P. 353.

³⁰⁴ Konstan D. *Women, Ethnicity and Power in The Roman Empire. Ordia Prima*. 2002. Vol. 1. P. 7.

³⁰⁵ Ballesteros Pastor L. El relato sobre Hipsicratea (Pomp. 32.7-8) y la imagen de Mitrídates en Plutarco. *Plutarco transmisor : Actas del X Simposio Internacional de la Sociedad Española de Plutarquistas* (Sevilla, 12-14 de noviembre de 2009). Sevilla, 2011. P. 113.

³⁰⁶ Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора. *Античность: общество и идеи*. Казань, 2001. С. 76.

³⁰⁷ Габелко О. Л. Историко-эпиграфический комментарий к надгробной надписи Гипсикратии. *Вопросы эпиграфики*. 2009. № 3. С. 197–198.

³⁰⁸ Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье... С. 76.

елліністичних монархіях, до числа яких відносилось і Понтійське царство. Загалом в елліністичних державах цариці відігравали значну роль. Сучасний дослідник Рольф Стротман³⁰⁹ вважає цю рису визначальним аспектом елліністичної монархії³¹⁰. Дружина царя, яка була матір'ю спадкоємця, займала центральне місце серед інших жінок. Часом жінка урівнювалася в політичних правах зі своїм чоловіком чи братом, як це було у випадку з Клеопатрою VII³¹¹.

Звісно, що було поширеним і суперництво між жінками, що дестабілізувало ситуацію при царському дворі. Його причина крилася і в неможливості встановити ієрархію дружин в залежності від точної послідовності народження синів, і в цілеспрямованій політиці царя щодо утримання цієї ж самої ієрархії. Зазвичай, лише одній дружині присвоювали звання βασιλίσσα. Його використання було вирішальним механізмом становлення ієрархії серед дружин царя³¹². Таким чином, на нашу думку, не варто поділяти цих жінок за статусом, адже джерельні дані різняться. Лише одна з них була царицею – Лаодіка, бо належала до царського роду. Всі ж інші були дружинами царя.

Повертаючись до характеристики Гіпсікратії, розглянемо питання її причетності до військової справи та походження. Є припущення, що Гіпсікратія могла належати до племені амазонок³¹³. Варто проаналізувати це припущення та

³⁰⁹ Захистив докторську дисертацію про традиції та ідеологію при царських дворах елліністичних держав (1968 р.): Strootman R. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE : Doctoral thesis / Universiteit Utrecht, 1968. 434 p.* Видав монографію та численну кількість статей: Strootman R. *Courts and Elites in the Hellenistic Empires: The Near East After the Achaemenids, c. 330 to 30 BCE. Edinburgh, 2014. 302 p.*

³¹⁰ Strootman R. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture...* P. 114.

³¹¹ Як приклад до шлюбу Мітрідата з Лаодікою, це проаналізовано тут: 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

³¹² *Ibid.* P. 114–118.

³¹³ Mayor A. *The Poison King...* P. 320; Mayor A. *The Amazons...* P. 339; Кузнецов В. Д. Новые надписи из Фанагории... С. 240; Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора... С. 75 (К. Л. Гуленков взагалі не аргументує своє твердження, а лише наводить за приклад історію про Александра Македонського, який узяв у дружини одну із амазонок).

спершу визначити, яким чином Мітрідат міг зустрітись із цією жінкою. Ще у Геродота можна знайти вказівки на територію розселення амазонок (ἄμαζόνες), які проживали у долині р. Термодонт (Herod. IV. 110–117), а у I ст. Помпоній Мела окреслив аналогічну територію проживання амазонок (Pomp. Mela I. XIX. 94), що відповідає даним Аппіана та Плутарха. Страбон же розширює географію їхнього проживання від долини Теміскіра між річками Ірида і Термодонт до Кавказьких гір (Strab. XI. V. 1–4)³¹⁴.

У Аппіана є інформація про вербування Мітрідатом військ у Малій Азії у 75 – 74 рр. до Р.Х., до яких входили і амазонки: «в якості союзників до нього приєдналися... і ті, що живуть на землях амазонок поблизу річки Термодонта» (App. Mithr. 69). Також в ході Третьої війни з Римом після взяття Тигранокерти, столиці Великої Вірменії, у 69/68 р. до Р.Х. Мітрідат з Тиграном продовжили вербувати війська (App. Mithr. 87), де цар Понту міг зустріти Гіпсікратію. Тобто саме тоді, у підготовці до Третьої Мітрідатової війни, Гіпсікратія і могла приєднатись до понтійського війська, а пізніше і наблизитись до царя. Античні автори також згадують про амазонок у контексті походу Помпея до Кавказьких гір (Plut. Pomp. 35) і його тріумфальної ходи³¹⁵, де войовничі жінки були присутні в якості заручниць (App. Mithr. 103)³¹⁶. За даними джерел, не можна стверджувати,

³¹⁴ У дослідженні М. В. Скржинської зазначено, що завдяки малюнкам на вазах архаїчного часу з написами імен зображених персонажів (близько 70 імен амазонок), встановлено, що ще у VI ст. до Р.Х. існували літературні твори, у котрих батьківщиною амазонок вважалось Північне Причорномор'я (Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. Киев : Институт истории Украины НАН Украины, 2010. С. 80). Дані за роботою американського археолога й історика мистецтв Дітріха фон Ботмера: Bothmer D. *Amazons in Greek Art*. Oxford : Clarendon Press, 1957. P. 234.

³¹⁵ *The Loser's Prize: Roman Triumphs and Political Strategies during the Mithridatic Wars / The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle /* ed. С.Н. Lange, F. J. Vervaet. Rome, 2014. P. 127–128.

³¹⁶ Спірне сприйняття античними авторами Гіпсікратії, її військового одягу, войовничості, стосунків із царем як дружини чи наложниці породило не менш дискусійний образ в уявленнях письменників та ілюстраторів XIV – XVI ст., які вважали її прихильність до військової справи вимушеним кроком до спасіння від

коли вони зустрілись, але більш точною видається інформація про зближення у 69/68 р. до Р.Х., адже до того часу з царем була дружина Стратоніка, яку цар покинув за здачу нею Помпееві укріпленого міста, де зберігались скарби Мітрідата.

Отже, наведені з джерел дані про військовий одяг та зброю жінки, опис розселення амазонок дозволяють припустити, що Гіпсікратія дійсно могла належати до цього племені, адже територія їхнього проживання у викладі Геродота і Страбона корелюється із місцями, де відбувались Мітрідатові війни та збирання понтійських військ. Проте відсутність прямої вказівки на її походження робить це питання відкритим для подальших досліджень.

Наступне питання у контексті історії про Мітрідата і Гіпсікратію стосується приналежності останньої до певної статі, що пов'язане із використанням Плутархом форми чоловічого роду «Гіпсікратом її врешті-решт цар називав» (Ἰψικράτην γοῦν αὐτὴν ὁ βασιλεὺς ἐκάλεῖ) (Plut. Rompr. 32. 7). У руслі гендерних дискусій Д. Констан схиляється до думки, що це пов'язано з фізичною слабкістю царя у порівнянні з цією жінкою і прагненням оточити себе її силою та мужністю³¹⁷. Плутарх таким чином натякав про приховування особистості жінки, а опис перського одягу довершив образ таємничого третього вершника-втікача.

Підтвердженням викладу Плутарха став напис на мармуровому постаменті для пам'ятника Гіпсікратії – епіграфічна пам'ятка, знайдена російськими археологами у 2005 році у Фанагорії³¹⁸ (див. додаток Г.1, Г.2, Г.3). На лицьовому боці постаменту зберігся напис (див. додаток Г.2, Г.3) (на інших боках плити написів не було):

[Υ]ψικρατες γύναϊ
 βασιλέως Μιθραδάτο[υ]
 Εὐπάτορος Διονύσου,

римського полону (детальніше див. 4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.).

³¹⁷ Konstan D. Women, Ethnicity and Power in The Roman Empire... P. 13.

³¹⁸ Детальний опис пам'ятки: Кузнецов В.Д. Новые надписи из Фанагории... С. 227–243.

χαῖρε

У перекладі епітафія звучить як «Гіпсікрат³¹⁹, жінка (дружина) царя Мітрідата Евпатора Діоніса, прощавай». По-перше, в епітафії вказаний чоловічий рід імені жінки (Ἰψικράτεια у жіночому роді, як у першій згадці Плутарха), а по-друге, вкотре серед античних джерел характеристика Гіпсікратії як жінки чи дружини різна (мається на увазі вживання синонімів до слова дружина). У даному випадку слово «γύναϊ» (початкова форма γυνή або γυνά) перекладається як жінка (мається на увазі заміжня або самотня), дружина, супутниця, смертна жінка (як антонім до слова богиня)³²⁰. Але у сукупності наведених даних писемних та епіграфічних джерел можна стверджувати, що Гіпсікратія була дружиною Мітрідата, бо пам'ятник, зведений на її честь у Фанагорії, став підтвердженням того, що лише вона із царської родини померла у цьому місті, коли інші сини та дочка були захоплені військами Помпея (App. Mithr. 108). В нагороду за організоване проти Мітрідата повстання Помпей надав Фанагорії автономію (App. Mithr. 113).

Щодо форми чоловічого роду, яка зустрічається у двох джерелах, то вважаємо її способом маскування та убезпечення від римського полону, тому звертання «Гіпсікрат» могло використовуватись самим царем неодноразово для постійного наголошування на тому, що всі його військові були чоловіками. Цей відволікаючий момент закарбувався в оточенні царя як норма, що пізніше була сприйнята за беззаперечну правду античними авторами³²¹. Перед смертю Мітрідат VI дав отруту дружинам і наложницям, але чи була серед них Гіпсікратія,

³¹⁹ Або «Гіпсікрате», адже слово жінка вжите у кличному відмінку (вокативі).

³²⁰ Детальніше переклад див.: A Greek-English Lexicon / ed.: H.G. Liddell, R. A. Scott. New York : Clarendon Press, 1901. 8 ed. P. 320.

³²¹ Варто наголосити, що про діяльність Гнея Помпея античним авторам було відомо із робіт Феофана з Мітілени – довіреної особи та біографа полководця (детальніше про відносини Гнея Помпея з Феофаном див. Gold B. K. Pompey and Theophanes of Mytilene. *The American Journal of Philology*. 1985. Vol. 106. № 3. P. 312–327). Тому логічно, що Гіпсікратія була надзвичайно близькою цареві та в оточенні Мітрідата її називали у чоловічому роді, усвідомлюючи, що будь-яка інформація може дійти до римлян і закінчиться полонем.

невідомо³²². Образ Гіпсікратії, що потрапив у твори античних авторів, близький до образу міфологічних жінок-войовниць амазонок³²³.

У своїй політиці понтійський цар використовував і дочок, формуючи таким чином коло своїх союзників. Відомо, що вже до першої війни з Римом Тигран II став його зятем (App. Mith. 13; App. Mith. 15). Також в промові посла Мітрідата Пелопіда повідомляється про наміри Понтійського царя схилити на свій бік Птолемеїв і Селевкідів (App. Mith. 13). Лише у випадку з Тиграном Мітрідатові вдалося залучити його до династичної боротьби в Каппадокії, спершу віддавши свою дочку Клеопатру за нього у 95 р. до Р. Х. (Just. XXXVIII. 3. 2; Plut. Luc. 22. 8). Таким чином було укладено союз із Великою Вірменією, через який Тигран II був втягнутий у конфлікт з Каппадокією³²⁴, а згодом і з Римом.

Аппіан передає відомості про іншу дочку Мітрідата, яка була засватана близько 81 р. до Р. Х. (за Аппіаном (App. Mithr. 66), оскільки він зазначає: «ὁ μὲν δὴ δεῦτερος Μιθριδάτη καὶ Ῥωμαίοις πόλεμος τρίτῳ μάλιστα ἔτει ἐς τοῦτο διελύετο» (у перекладі: «друга Мітрідата з Римом війна на третій рік від початку закінчилась»)) у чотирирічному віці за царя Каппадокії Аріобарзана (App. Mith. 66)³²⁵. К. Л. Гуленковим було встановлено, що це була Афінаїда – дружина

³²² У інтерпретації Дж. Боккаччо Гіпсікратія була разом із царем в день його смерті (див.: 4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.).

³²³ Грегуль А. Гіпсікратія: дружина vs. воїн Мітрідата VI Евпатора (від античних джерел до рецепцій доби Відродження). *Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 46.

³²⁴ Детальніше див.: Mayor A. Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94 – 66 BCE. *Tarihte Turkler ve Ermeniler* / ed. M. Metin et al. Ankara : Turk Tarih Kurumu, 2014. P. 99–119; Manandyan H. Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources. Dearborn, Michigan : Mazda Publishers, 2007. 201 p.

³²⁵ За Аппіаном (App. Mithr. 66), оскільки він зазначає: «ὁ μὲν δὴ δεῦτερος Μιθριδάτη καὶ Ῥωμαίοις πόλεμος τρίτῳ μάλιστα ἔτει ἐς τοῦτο διελύετο» (у перекладі: «друга Мітрідата з Римом війна на третій рік від початку закінчилась»)), тому це міг бути 81 р. до Р. Х.

Аріобарзана II³²⁶. Про неї збереглося мало відомостей, як і про як і про дочок Дріпетіну й Клеопатру. Із свідчень Валерія Максима випливає, що Дріпетіна була дочкою Лаодіки (Val. Max. I. 8. 13) і жила у фортеці Сінорія разом із Стратонікою (Ann. Marc. XVI. 7. 10). Попри незначні згадки про Дріпетіну, історія її життя та, більшою мірою, страждань була висвітлена у Ранній Новий час як приклад відданості батькові³²⁷. Про Клеопатру відомо, що вона перебувала у Фанагорії під час повстання міста проти Мітрідата VI у 63 р. до Р. Х. (App. Mithr. 108).

Окрему увагу варто звернути на сестер Мітрідата. У Плутарха й Аппіана повідомляється про сестер Роксану та Статиру (Plut. Luc. 18; App. Mith. 82), які покінчили життя самогубством за наказом царя разом із його дружиною Монімою. Інша ж сестра Ніса була звільнена Лукуллом (Plut. Luc. 18) із фортеці з царськими скарбами. Сестри з іншими родичами Мітрідата перебували у Фарнакії. Як підкреслив Плутарх, сестри були старші сорока років і не заміжні (Plut. Luc. 18). Роксана в останні хвилини згадувала і сварила Мітрідата за її долю, а Статира ж смиренно випила отруту і з вдячністю згадала про брата, який позбавив її римського полону та наказав покінчити з життям.

Дискусійним є питання стосовно віку сестер. Л. Баллесторес припускає, що Плутарх повідомив про хибний вік Роксани і Статири та вважає, що вони не були дочками Мітрідата V Евергета, а лише Лаодіки, яка народила їх вже після смерті свого чоловіка. Або ж вони могли бути старшими за сорок років, в чому помилився Плутарх³²⁸. Обмежена кількість інформації про смерть Мітрідата V Евергета (Just. XXXVII. 6. 1) і породила це припущення дослідника. К. Гуленков, у свою чергу, не піднімає даного питання і не ставить під сумнів тезу Плутарха³²⁹. У нашому

³²⁶ Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора ... С. 74.

³²⁷ Життя Дріпетіни було викладене Дж. Боккаччо у збірці біографій «De mulieribus claris». Див.: 4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.

³²⁸ Ballesteros Pastor L. Eupator's Unmarried Sisters... P. 62–63.

³²⁹ Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора ... С. 75.

дослідженні ми мусимо сприймати на віру повідомлення Плутарха, оскільки інші джерела для уточнення цього питання невідомі. Також точного віку Плутарх не вказав і ще й обмежив його десятиліттям.

Старша ж сестра Мітрідата VI Лаодіка ще Мітрідатом Евергетом була видана заміж за Аріарата VI – царя Каппадокії. Аппіан лише повідомив про вторгнення царя Понту Мітрідата V в Каппадокію (App. Mithr. 10) і вже в Юстина є вказівка на те, що Лаодіка – сестра Мітрідата – була дружиною царя Аріарата (Just. XXXVIII. 1. 1). У випадку з Лаодікою понтійському цареві було не легко впроваджувати свій політичний курс, адже вона пізніше ще й укладає союз із царем Віфінії Нікомедом III після смерті Аріарата VI. Зрештою, Мітрідат вбив сина Лаодіки Аріарата VII і каппадокійський престол зайняв його син Аркафій (Аріарат Евсеб Філопатор (Аріарат IX)) (Just. XXXVIII. 1. 4 – 10).

Загалом же тут прослідковуються беззаперечні традиції царського двору, за якими сестри підкорювалися владі царя. Інколи ж царі віддавали своїх сестер і дочок у шлюб на ті території, звідки походила їхня мати. (таким чином вдавалося не розпорошувати державну скарбницю³³⁰), але залишається не встановленим походження жінок Мітрідата V. Так міг вчинити і Мітрідат Евпатор, але він своїх сестер залишив незаміжніми і зробив це, очевидно, для того, щоб уникнути будь-якого можливого впливу на своє правління: чи то змови, чи то зазіхання на території Понтійського царства. Здавалося б, що сестри жодного впливу на цареву політику не мали, але ж і те, що лишалися все життя при Понтійському дворі, мало не менш важливе значення. Відомо, що у Мітрідата було значно більше і дочок, і може й сестер та інших родичів, адже в джерелах повідомляється про велику кількість осіб із царевої родини, які були у фортеці Фарнакії (Plut. Luc. 18). А також для укріплення союзу зі скіфами, на чому наголошував Аппіан, дочки Мітрідата (невідомо ні їхніх імен, ні кількості) були віддані скіфам за дружин (App. Mithr. 102).

³³⁰ Strootman R. The Hellenistic Royal Court... P. 110.

Про синів Мітрідата VI античні автори повідомляють більше у військовому контексті. Це і не дивно, адже вони брали участь у війнах з Римом і були намісниками захоплених територій. Син Аркафій управляв Малою Вірменією і під час першої війни з Римом приєднався разом із 10 тисячами вершників з Малої Вірменії до понтійських воєначальників Неоптолема й Архелая (App. Mithr. 17, 18). Вже у 86 р. до Р. Х. разом із військом Архелая вони захопили провінцію Македонія (App. Mithr. 41). Аппіан називає Аркафія намісником Малої Вірменії (App. Mithr. 18). На думку О. Л. Габелка, Мітрідат призначив свого сина Аркафія правителем Каппадокії, вбивши свого племінника Аріарата VII (сина сестри Лаодіки, не дружини). О. Л. Габелко за датуванням визначає, що син Мітрідата Евпатора був правителем Каппадокії бл. 100 – 98 р. до Р. Х., якого зі сходженням на престол назвали Аріаратом IX (App. Mithr. 15). Дослідник не включає Аріарата IX в рід каппадокійських царів³³¹, а отже і не підтверджує, що понтійські царі могли повноправно правити в Каппадокії. Також взаємні претензії Мітрідатидів та Аріаратидів на землі, що належали цим родам, породжували постійні суперечності між Понтом і Каппадокією. Можна припустити, що у Мітрідата було двоє синів з ім'ям Аркафій або Аппіан сплутав імена. Вірогіднішим було те, що Аркафій був правителем Каппадокії та пізніше у першій війні Понтійського царства з Римом вербував війська на інших територіях.

Близько 95 р. до Р. Х. Мітрідат VI разом із Нікомедом III завоювали Пафлагонію³³², на місце ж пафлагонського царя Мітрідат посадив свого сина, змінивши йому ім'я на Пілемена (Just. XXXVII. 4. 3–9). Більше згадок про сина Пілемена немає у джерелах, але за повідомленням Страбона Мітрідат володів деякими частинами Пафлагонії (Strab. XII. 3. 1). Отже там міг бути посадженим на престол саме його син, хоча ні згадок його імені, ні терміну перебування при владі у Страбона немає.

³³¹ Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии...С. 113.

³³² Про історію Пафлагонії коротко див. тут: Cramer J. A. A geographical and historical description of Asia Minor. Oxford University Press, 1832. P. 236–237.

Син Махар став намісником Боспорського царства³³³ близько 80 р. до Р. Х. (App. Mithr. 67, 78, 83, 113). У 70/71 р. до Р. Х. Махар здався римлянам (Plut. Luc. 24; App. Mithr. 83), зрадивши батька (App. Mithr. 101), за що Мітрідат наказав своїм прибічникам вбити його (Dio. Cass. XXXVI. 50. 2).

Син Мітрідат Філопатор був царем Колхиди близько 85 – 81 рр. до Р.Х., але Мітрідат VI наказав убити сина, побоюючись узурпації влади (App. Mithr. 64). Хоча Мітрідат Філопатор у 85 р. до Р. Х. воював проти римлян очолюваних Гаєм Флавієм Фімбрією (App. Mithr. 52 – 53).

Серед числа Мітрідатових синів не можна не згадати Фарнака, якого, за словами Аппіана, Мітрідат цінував чи не найбільше з усіх дітей (App. Mithr. 110). Хоча зрештою саме Фарнак зрадив батька на користь римлян³³⁴ (App. Mithr. 110, 111, 113, 114, 120; Dio. Cass. XXXVII. 12 – 14) і в Синопу передав Гнею Помпею тіло Мітрідата Евпатора (App. Mithr. 113). Вже після поразки Мітрідата від Риму Фарнак отримав від Гнея Помпея контроль над Боспорським царством, окрім Фанагорії (місто отримало автономію), населення якої першим повстало проти Мітрідата VI (App. Mithr. 113). І згодом Фарнак завоював Фанагорію, Синопу, Феодосію і Пантікапей, а 47 р. до Р. Х. зазнав поразки у битві при Зелі від Гая Юлія Цезаря (App. Mithr. 120).

Про інших синів і дочок збереглися лише незначні згадки. Відомо, що 63 р. до Р.Х. у Фанагорії було підняте повстання проти царя Понту, яке підтримали жителі Херсонеса, Феодосії, Німфея. Сини Мітрідата Артаферн, Дарій, Ксеркс,

³³³ Тема Боспорського царства, особливо повстання Савмака, часто розглядалася в російській історіографії. Детальніше див.: Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. *Вестник древней истории*. 1938. № 3. С. 49–71; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1949. С. 298–318; Гайдукевич В. Ф. О скифском восстании на Боспоре в конце II в. до н.э. *Античное общество*. Москва : Наука, 1967. С. 17–22.

³³⁴ Зрада сина Фарнака стала резонансною і для наступних поколінь. У згадках про смерть Мітрідата постійно виринало й ім'я Фарнака, як зрадника і винуватця поразки Понтійського царства у війні з Римом. Див.: Розділ 4. Сприйняття Мітрідата VI, його політики й оточення за доби Середньовіччя і Раннього Нового часу.

Оксатр і дочка Евпатра були підпалені повстанцями у палаці, але, рятуючись від вогню, здалися до римського полону. У триумфі Помпея вони й інші захоплені діти йшли попереду його колісниць: сини Артаферн, Кір, Оксатр, Дарій і Ксеркс, і доньки Орсабаріс й Евпатра (App. Mithr. 117). Врятуватись змогла лише дочка Клеопатра, за якою на біремах слідували війська Мітрідата (App. Mithr. 108).

Таким чином, можна прослідкувати, що старші сини Мітрідата брали участь у війні з Римом на боці батька, але не полишали своїх честолюбних планів, як, наприклад, Фарнак. Молодші ж сини і доньки були захоплені римлянами.

Отже, сімейне коло Мітрідата є складовою його просопографічного портрета, яке певною мірою визначало і його політичні переконання, і характер, і, навіть, уподобання стосовно жінок. Сімейна ж політика Мітрідата VI була одним із інструментів реалізації його зовнішньої політики. Укладення шлюбу із сестрою Лаодікою посилювало його право на владу та знижувало ризики зазіхань з боку інших держав. Вигоду від іншої дружини, Моніми, Мітрідат отримав у якості служіння її батька Філопемена на користь Понтійського царства, бо відомо, що він був наглядачем Ефеса. Стратоніка ж була змушена здатись військам Гнея Помпея. А Гіпсікратія мала особливий статус у колі наближених до царя осіб, супроводжувала його особисто у війську. Встановлено, що поділ жінок при Понтійському дворі за ієрархією не є доречним, адже джерельні дані різняться. За традицією, в елліністичних монархіях лише одна з жінок була царицею, всі ж інші – дружинами царя. Тому лише Лаодіка була царицею Мітрідата.

Не завжди жінки у оточенні Мітрідата відігравали пряму політичну роль, як от, наприклад, Гіпсікратія, яка була військовою супутницею царя. Жінки формували коло наближених осіб царя, будучи суб'єктами чи, навіть, об'єктами Мітрідатового життя і політики. Такими ж об'єктами стали і дочки царя Понту: Клеопатру у 95 р. до Р. Х. було віддано за Тиграна II та Афінаїду – за царя Аріобарзана II. Сестри ж Мітрідата Евпатора лишилися поза його політикою, окрім Лаодіки, яка ще Мітрідатом Евергетом була видана заміж за Аріарата VI – царя Каппадокії. Таким чином Мітрідат концентрував владу у своїх руках, убезпечивши

себе від можливих територіальних та політичних претензій як наслідку укладання шлюбів сестер. А старші сини Мітрідата управляли підкореними землями до війни з Римом і частково під час відкритого військового протистояння: Аркафій – Каппадокією (бл. 100 – 98 рр. до Р. Х.), Махар – Боспорським царством (бл. 80 – 65 рр. до Р. Х.).

3.2. Просопографія наближених до царя осіб

Просопографічний аналіз оточення царя дає можливість прослідкувати культурні впливи на формування ціннісних орієнтирів і політичних переконань Мітрідата. Найближче оточення царя почало формуватися ще з його дитинства при Понтійському дворі і складалося з друзів дитинства, соратників, прибічників і союзників у війні з Римом. Це коло всіх осіб, які більшою чи меншою мірою були пов'язані не лише з політичною активністю Мітрідата VI, а й з його особистим життям.

Коло придворних, військових, радників царя в елліністичних державах прийнято називати «друзями»³³⁵, власне всіх, хто брав участь у політичному житті. Допускати до політичних справ цар міг лише найбільш перевірених осіб, перш за все друзів, тому і трактування цього поняття стає очевидним. Друзі царя формували політичну еліту³³⁶, представники якої контролювали завойовані території, командували військом, представляли царя на переговорах. На основі античних писемних та епіграфічних джерел розглянемо саме це коло наближених до Мітрідата осіб, яке певною мірою формувалося під впливом традицій ще часів Мітрідата Еввергета. Тоді до політичних справ Понтійського царства залучалися

³³⁵ Про поняття та переклад див.: 2.1. Успадкування влади та початок царювання. Про витоки традиції щодо такої назви кола найближчих осіб правителя див.: Зарапин Р. В. «Друзья царя» в эллинистической монархии. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история*. 2009. № 3. С. 6–25.

³³⁶ Strootman R. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE* : Doctoral thesis / Universiteit Utrecht, 1968. P. 119–120.

греки. Це стало основою філеллінської політики, яка була продовжена і Мітрідатом VI.

Найбільше свідчень про наближених осіб царя знаходимо в Аппіана і Плутарха, які у контексті війни з Римом згадують власне про військових, радників, послів. Також можна простежити, що Мітрідат на підконтрольних територіях призначав керувати не лише своїх синів, а й сатрапів. Із захопленням у 89 р. до Р. Х. Віфінії, Лікії, Памфілії та західної частини Малої Азії до Іонійського узбережжя (App. Mithr. 20), на цих землях також були залишені сатрапи (App. Mithr. 21). У війні з Суллою Македонія теж була поділена на сатрапії (App. Mithr. 35). Деякі території підпорядковувались Мітрідатові безпосередньо, наприклад, Аппіан називає «друзями» підконтрольні понтійському цареві племена: «φίλοις δ' ἐς πᾶν τὸ κελεύόμενον ἐτοίμοις χρήται Σκύθαις τε καὶ Ταύροις καὶ Βαστέρναις καὶ Θραξῖ καὶ Σαρμάταις καὶ πᾶσι τοῖς ἀμφὶ Τάναϊν τε καὶ Ἴστρον καὶ τὴν λίμνην ἔτι τὴν Μαιώτιδα» (друзями готовими на все проголошує скіфів, таврів, бастренів, фракійців, сарматів і всіх, хто населяв Танаїс, Істр і навколо озера Меотида) (App. Mithr. 15).

Серед воєначальників автори називають братів із Каппадокії Архелая і Неоптолема («Καππαδόκης ὢν καὶ βαρβάρου βασιλέως δοῦλος» – «каппадокійський варвара царя раб»), як казав про Архелая Сулла (Plut. Sulla 22. 4)) (App. Mithr. 17, 18). Найвизначнішим (найбільшим) стратегом був Архелай («ὢν ὁ μέγιστος Ἀρχέλαος») (Plut. Sulla 11. 3), він командував військами Понтійського царства у першій війні з Римом (App. Mithr. 27 – 32; 34 – 37; 40 – 45; 49 – 50; 54 – 58). На підкріплення воїнам Архелая були відправлені війська на чолі з Дроміхетом (App. Mithr. 32, 41). Більше відомостей про Дроміхета у джерелах немає.

Згодом же Архелай зрадив Мітрідата, уклавши із Суллою Дарданський мир (App. Mithr. 64; Plut. Sulla 22 – 24), який був не вигідним Понтійському царству. Архелай отримав від Сулли 10000 плефрів³³⁷ землі на о. Евбея (Plut. Sulla 23), а вже

³³⁷ 1 плефр = близько 9,6 м² (Kurzweil P. Das Vieweg Einheiten-Lexikon: Begriffe, Formeln und Konstanten aus Naturwissenschaften, Technik und Medizin. Springer-Verlag, 2013. S. 322).

у другій війні Понту з Римом допоміг Луцію Ліцинію Мурені напасти на Понтійське царство (App. Mithr. 64).

Менше інформації збереглося про Метрофана – воїна, який у першій війні з Римом був відправлений царем на о. Евбея та місто Деметрияду у Магнісії (App. Mithr. 29). З очевидністю можна стверджувати, що найбільше в історіографії згадується постать Дорілая Молодшого. На нашу думку, це пов'язано із родинними зв'язками останнього зі Страбоном (Strab. XII. 33), тому особистість Дорілая розглядалася не лише у контексті правління Мітрідата VI, а й з метою характеристики «Географії» Страбона³³⁸. Відомо, що Дорілай із військами вирушив на допомогу Архелаю у Беотію (Plut. Luc. 17; App. Mithr. 49; Plut. Sulla 20). Дорілай розумів, що на понтійські війська чекає поразка, тому «καὶ λαβὼν παρὰ τοῦ Λευκόλλου πίστεις ἀφίστησιν αὐτῷ πεντεκαίδεκα φρούρια» (передав у служіння Лукуллу п'ятнадцять укріплень) (Strab. XII. 33). Дослідники це пояснюють прагненнями Дорілая керувати всім Понтом (Strab. X. 4. 10), навіть якщо б це здійснювалося через співпрацю з римлянами³³⁹. Сам же Мітрідат VI Дорілаєві довіряв до зради, адже цар призначив його жрецем у важливому для усього Понтійського царства святилищі – Комані Понтійській³⁴⁰. Про те, що Мітрідат сприймав Дорілая як найкращого друга дитинства свідчить наявність присвяченого йому портретного медальйона у святилищі на о. Делос, яке ми розглянемо далі.

У третій війні Понтійського царства з Римом полководцем Мітрідатових військ був Таксіл (App. Mithr. 70, 72; Plut. Luc. 26 – 27). Аппіан називає ще ім'я Гермократа (App. Mithr. 70), яке в інших джерелах не згадується. У битві при р. Гранік сили Понту на чолі із цими полководцями зазнали поразки і військо було змушене тікати (Plut. Luc. 28).

³³⁸ Kuin I. Rewriting Family History: Strabo and the Mithridatic Wars. *Phoenix*. 2017. P. 107–112; Dueck D., Lindsay H., Pothecary S. *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia*. Cambridge, 2005. P. 197, 209; McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator... P. 159.

³³⁹ Kuin I. Rewriting Family History: Strabo and the Mithridatic Wars... P. 110.

³⁴⁰ Erciyas D. B. Komana Pontike: A City or a Sanctuary? ... P. 289–312.

Серед інших довірених осіб Мітрідата VI із писемних джерел відомо про Діокла (App. Mithr. 78), який у другій війні з Римом підкупив племена скіфів царськими дарами і схилив їх на допомогу Понтійському царству. Також Аппіан повідомляє про грека Пелопіда – посла Мітрідата, – який представляв інтереси понтійського царя у конфлікті з Віфінією перед першою війною з Римом (App. Mithr. 12 – 16). Невідомо лише чи цього ж Пелопіда було відправлено підкорити лікійців (App. Mithr. 27) у першій війні з Римом. Ще один посол царя Понту фігурує у Плутарха: близько у 71/70 р. до Р. Х. до Тиграна II Мітрідат відправив Метродора, якого Мітрідат шанував як батька («ὄστε πατήρ προσαγορεύεσθαι τοῦ βασιλέως» – як батько названий царя). Метродор радив Тигранові не вступати у війну з Римом на боці понтійського царя, за що був убитий Мітрідатом (Plut. Luc. 22).

З огляду писемних джерел можна простежити, що Мітрідат VI оточував себе військовими, послами, які на певному етапі військової кампанії Понтійського царства з Римом підтримували політику царя та діяли згідно з його політичним курсом. Як тільки поразка Понту ставала очевидною, підтримка кола прибічників зменшувалася.

Для подальшого розгляду кола наближених цареві осіб проаналізуємо археологічні й епіграфічні матеріали з пам'ятки Мітрідата на о. Делос. Варто ідентифікувати коло найближчих осіб Мітрідата VI за написами до скульптурних медальйонів, які входять до комплексу пам'ятки, збудованої на честь царя Понту. Важливим є визначення ролі кожної із зображених постатей у політиці та житті царя Понту і причин їхнього увіковічення у монументі Мітрідата³⁴¹.

³⁴¹ Коло осіб, зображення яких представлені у монументі Мітрідата на Делосі, докладно не вивчалось. Загалом у наукових роботах Д. Ерджіяз (Erciyas D. B. *Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus...* Р. 109–111) і В. Талаха (Талах В. Н. *Рожденный под знаком кометы...* С. 53–54) лише перераховуються їхні імена, а М. Максимова (Максимова М. И. *Античные города юго-восточного Причерноморья...* С. 204–208) у контексті свого дослідження розглянула портретні медальйони Гая, Паппія, Дорілая Філетера і Дорілая Тактика, які були уродженцями Амиса (Сорока А. *Мітрідат VI Евпатор і коло його прибічників: історіографія проблеми. V Міждисциплінарні гуманітарні читання : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 11–13).*

В розкопках, що проводилися на Делосі з 1873 р. Французькою школою в Афінах на чолі з археологом Фернаном Шепутьєром³⁴², було виявлено руїни святилищ, амфітеатру, хори тощо. Однією з пам'яток був храм, збудований на честь Великих богів³⁴³ із Самофракійського храмового комплексу, поруч із яким розміщувалася пізніше добудована пам'ятка (монумент) Мітрідата³⁴⁴. Формулюванням «пам'ятка Мітрідата» користуються більшість дослідників³⁴⁵, але зустрічається і термін «героон» (ἡρώων) – храм чи каплиця, збудовані на честь героя³⁴⁶. Героони зводились переважно після смерті так званого героя чи виконували функцію кенотафів (κενотάφιον – порожня символічна могила³⁴⁷ у місцях їх найбільшого шанування)³⁴⁸.

³⁴² Звіт археологічної експедиції Ф. Шепутьєра містить опис знайденої пам'ятки: Charouthier F. Le sanctuaire des Dieux de Samothrace. Paris: E. De Boccard, 1935. P. 13–42.

³⁴³ Храм на честь діоскурів, кабейрів (κάβειροι) – міфічні хтонічні божества, на честь яких проводились таємні містерії переважно на о. Лемнос, Імброс, Самофракії та Фівах (Burkert W. Greek Religion. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1985. P. 283).

³⁴⁴ Термін «монумент (пам'ятка) Мітрідата» («le monument de Mithridate») уведений Фернаном Шепутьєром: Charouthier F. Le sanctuaire des Dieux de Samothrace... P. 13.

³⁴⁵ Erciyas D. B. Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus... P. 104; Kreuz P.-A. Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI... P. 134; Mayor A. The Poison King... P. 106; Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья... С. 200.

³⁴⁶ Переклад див. тут: A Greek-English Lexicon... P. 655.

³⁴⁷ Ibid. P. 795.

³⁴⁸ Формулювання «героон» зустрічається в роботах Б. МакГінга (McGing B. C. The foreign policy... P. 90), С. Саприкіна (Сапрыкин С. Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. Москва-Тула: Гриф и К, 2009. С. 273) та Л. Баллестореса (Ballesteros Pastor L. A neglected Epithet of Mithridates Eupator (IDelos 1560). *Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia*. 2014. № 76. P. 81; Ballesteros Pastor L. Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188–89 BC). *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert v. Chr. – 1. Jahrhundert n. Chr.)* / A. Coskun. 2008. № 9. P. 53), що може бути пов'язане зі сприйняттям дослідниками даної пам'ятки як такої, що будувалась після смерті царя чи присвячувалась шануванню саме однієї особи – Мітрідата. Але, використовуючи таке іменування, історики не враховують наявність

Храм на честь самофракійських богів був зведений у IV ст. до Р.Х., а у 102 – 101 рр. до Р.Х. поруч із храмом добудований вказаний монумент на честь Мітрідата VI Евпатора. Не випадковим видається будівництво пам'ятки саме поруч із святилищем діоскурів, адже відомо, що міфічні божева – Кастор і Поллюкс – допомагали на полі бою і вважалися символом перемоги³⁴⁹. Таким чином Мітрідат прагнув увіковічити себе воєдино з перемогою, на яку сподівався. Але у трактуванні Кастора і Поллюкса існують інші конотації, зокрема тісний зв'язок культу діоскурів з культом Діоніса³⁵⁰, ім'ям якого величав себе Мітрідат. Також заснування міста Кабейрос³⁵¹ як одного із резиденцій Понтійського царства та випуск монет із діоскурами³⁵² у характерних для них продовговатих шапках – *πίλος*, – що символізували лушпину яйця, з якого вони вилупились³⁵³, свідчило про прихильність царя до цих божеств-покровителів перемоги.

Пам'ятку освятив афінянин Геліанакс від імені афінян і римлян, про що свідчить напис на архітраві споруди: «Жрець Геліанакс, Асклепідора афінянина (*син*) (тут і далі курсив наш – А. Г.), пожиттєвий жрець Посейдоном даний, перейшов до богів Великих самофракійських Діоскурів Кабейрів, від народу афінського і народу римського на честь самому басилевсу Мітрідату Евпатору Діонісу здійснив освяту при правлінні Феодора, Діодора із Сунія»³⁵⁴ (IDelos 1562). Німецький історик й археолог П. Кройз вважає, що монумент не був зведений ні

скульптурних медальйонів чи перманентно повторюваних написів про жреця Геліанакса, а не лише статуї царя.

³⁴⁹ Poulsen B. The dioscuroi and ruler ideology. *Symbolae Osloenses*. 1991. Vol. 66. P. 119.

³⁵⁰ Burkert W. *Greek Religion ...* P. 281–285.

³⁵¹ За Страбоном – Κάβειροι (Strab. 12. 3. 30) або ж Кабіри (Κάβειρα) за Аппіаном (App. Mith. 79).

³⁵² Детальний огляд монет див. у роботі Франсуа де Келлетей: Callataÿ De F. *L'histoire des guerres Mithridatiques vue par les monnaies*. Louvain-la-Neuve, 1997. P. 296.

³⁵³ Burkert W. *Greek Religion...* P. 283.

³⁵⁴ [ὁ ἱερεὺς Ἡλιάνναξ Ἀσκληπιοδ]ώρου Ἀθηναῖος, ὁ διὰ βίου ἱερεὺς Πο[σειδῶνος Αἰσίου, γενόμενος] καὶ Θεῶν Με[γάλων Σαμο]θράκων Διοσκούρων [Καβείρων] [ὑπὲρ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ῥωμαίων τὸν ναὸν [καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἀγάλματα καὶ τ]ὰ ὄπλα θεοῖς οἷς ἱερά[τευσε καὶ βασιλ]εῖ Μιθραδάτῃ Εὐπάτορι Διονύσῳ, [ἐπὶ ἐπιμελητοῦ] τῆς νήσου Θεοδότου τοῦ Διοδώρου Σουνιέως. (IDelos 1562).

від імені Мітрідата, ні на його честь, мотивуючи це постійними вказівками в кожному з написів до медальйонів і на архітраві споруди (IDelos 1569 – 1574, 1576), що жрець Геліанакс освячував його³⁵⁵. До того ж будівництвом монумента керував Геліанакс, але дослідник нівелює той факт, що в кожному написові є вказівка на Мітрідата Евпатора. Хоча таке твердження П. Кройза ще раз підтверджує думку, що герооном монумент Мітрідата називати не доречно.

Про витоки будівництва пам'ятки може свідчити пожертвування, що були здійснені ще від імені Мітрідата Евергета у 140-х рр. до Р.Х. на гімнасій на честь Аполлона (IDelos 1557). Продовжуючи політику батька щодо залучення прихильності греків, від імені Мітрідата VI і його брата Хреста були здійснені аналогічні внески на гімнасій (IDelos 1560). За написом, пожертвування були надані у 115 – 114 рр. до Р.Х. (через 7 – 8 років після приходу Мітрідата VI до влади у 121 р. до Р.Х. (після вбивства його батька Мітрідата V), а отже, після легендарного періоду семирічної відсутності його в царстві (Just. XXXVII. 2. 7 – 9) та регентства матері Лаодіки). Відповідно, цар Понту виступав на той час повноправним правителем, про що і свідчить початок напису «Басилевс Мітрідат Евпатор» ([βα]σιλέω[ς Μ]ιθραδάτου Εὐπάτο[ρ]ος [Ε]ὐ[— — —]) (IDelos 1560)³⁵⁶,

³⁵⁵ Kreuz P.-A. *Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI...* P. 137.

³⁵⁶ Думки дослідників щодо останнього епітета в імені Мітрідата VI [βα]σιλέω[ς Μ]ιθραδάτου Εὐπάτο[ρ]ος [Ε]ὐ[— — —] різняться: Б. Макгінг припускає, що на тому місці було означення Евергет (Εὐεργέτου – благодійний), яким іменували батька Мітрідата VI (McGing B. C. *The foreign policy...* P. 90). Л. Баллесторес схиляється до епітета Евсеб (Εὐσεβής – благочестивий), яке використовували у своїй титулатурі каппадокійські царі (Ballesteros Pastor L. *A neglected Epithet of Mithridates Eupator (IDelos 1560). Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia.* 2014. № 76. P. 82). Це означення могло бути тимчасовим для Мітрідата VI (Ibid. P. 85). Використання епітета Евсеб наближувало царя до права на управління каппадокійським престолом, але ж більше в джерелах ми не зустрічаємо цього формулювання, лише «Великий», «Евпатор» і «Діоніс», що лишає це питання відкритим. Традиційну для елліністичної традиції титулатуру «Великий» Мітрідат використовував задля сприйняття себе як беззаперечного правителя етнічно строкатої Понтійської держави, простежуючи своє походження від Селевка Нікатора (Strootman R. *The Great Kings of Asia: Universalistic titlature in the Seleukid and post-Seleukid East.*

тому поширення свого впливу серед греків було логічним кроком зовнішньої політики. Проте на думку А. Мейор, саме за регенства Лаодіки були здійснені ці пожертвування від імені Мітрідата VI задля уникнення розповсюдження чуток про зникнення молодого царя й уникнення позбавлення влади³⁵⁷. Тож відбувалась культурна інтеграція Делоса до сфери впливу Понту.

Пам'ятка Мітрідата, де знаходились портретні медальйони та статуя царя, була прямокутної форми (ззовні бл. 5,20×3,90 м, зсередини бл. 3,88×1,95 м) з трьох боків оточена стінами, а вхід зі східного боку був відкритий з двома іонічними колонами у висоту близько 2,90 м³⁵⁸. Шість мармурових медальйонів із написами розташовувались вздовж протилежної до входу стіни, інші – по три вздовж бічних стін. У центрі будівлі знаходилася статуя Мітрідата. При розкопках виявлено, що медальйони були навмисно знищені, а обличчя понівечені, адже збереглися лише написи (деякі пошкоджені) до кожного з них. Ймовірно пам'ятка була піддана *abolitio memoriae (damnatio memoriae, memoria damnata)*³⁵⁹ після смерті Мітрідата VI, що логічно корелюється зі ставленням Риму до царя як запеклого ворога, тим паче острів безпосередньо знаходився під контролем Риму.

Із 166 р. до Р.Х., за указом Риму, Делос потрапив під управління Афін і став відкритим портом, осередком торгівлі рабами, де зустрічались і греки, і римляни, і торговці з Малої Азії³⁶⁰. Тому не дивно, що на Делосі з'явився монумент на честь

Seleukeia: Studies in Seleucid History, Archaeology and Numismatics in Honor of Getzel M. Cohen. 2014. P. 26–27).

³⁵⁷ Mayor A. The Poison King... P. 75–76.

³⁵⁸ Chapouthier F. Le sanctuaire des Dieux de Samothrace... P. 13–14.

³⁵⁹ Форма покарання (у перекладі «засудження пам'яті»), що активно застосовувалася у часи Імперії та полягала у знищенні будь-яких згадок про узурпаторів влади, злочинців чи змовників. Статуї, медальйони, написи, що стосувались неугодних Сенатові осіб могли знищуватись повністю або ж замінювались на інших. Детальніше про покарання див.: Петrenchко О. *Damnatio memoriae і становлення принципату. Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. ДДПУ. Серія, Історія.* Дрогобич, 2014. Вип. 34. С. 221–231; Varner E. R. *Monumenta Graeca et Romana: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture.* Leiden : Brill, 2004. P. 18.

³⁶⁰ Stillwell R. *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* / ed. by W. L. MacDonald, M. H. McAllister. Princeton : Princeton University Press, 2017. P. 261–264.

Мітрідата, адже острів став місцем перетину культур, політики і торгівлі. Готуючись до війни з Римом, Мітрідат Евпатор поширював свій вплив серед еллінів, а встановлення монументів поруч із святилищами було надійним способом укорінити у свідомості греків приязне союзницьке ставлення. Ніби «звільняючи» грецьке населення від римлян, у 88 р. до Р.Х. за наказом Мітрідата VI, на Делосі було вбито близько 20 тис. римлян, і острів охоче вступив у союз із Понтійським царством (App. Mithr. 28)³⁶¹.

Відповідно, будівництво такої пам'ятки свідчило про вибудовування ідеологічного підґрунтя серед грецького населення і створення впізнаваного образу Мітрідата не лише в Малій Азії, а й на островах Егейського моря ще до початку війн з Римом. Л. Баллесторес наголошує лише на релігійній складовій, що мала наблизити елліністичне царство до центру грецької культури. Пожертва на Делос свідчила про поклоніння чи хоча б прихильність царя грецьким божествам, що мало підтверджувати статус Понтійського царства як елліністичної монархії³⁶². Також культу правителів створювались для нівелювання нав'язування релігійних моделей з боку нових політичних сил. Тому, на нашу думку, до цієї характеристики з релігійною домінантою варто додати і поставити на перший план політичну складову³⁶³, мета якої полягала у поширенні впливу Понту за межами Малої Азії та Причорномор'я задля формування коаліції у війні з Римом.

Створення подібних пам'яток шанування було притаманне античній грецькій і римській традиції, а культ героя й увіковічення його образу були поширеною практикою³⁶⁴. Монумент Мітрідата не був повноцінним у класичному розумінні

³⁶¹ Про сприйняття та рецепцію масового вбивства римлян у 88 р. до Р.Х. див.: Розділ 4. Сприйняття Мітрідата VI, його політики й оточення за доби Середньовіччя і Раннього Нового часу.

³⁶² Ballesteros Pastor L. Los cultos de Mitrídates Eupátor en Delos: una propuesta de interpretación. *Habis*. 2006. № 37. P. 210.

³⁶³ Manchado J. V., Antela-Bernárdez B. Pro-Mithridatic and Pro-Roman Tendencies in Delos in the Early First Century BC: the Case of Dikaios of Ionidai (ID 2039 and 2040). *Dialogues d'histoire ancienne*, 2015. № 41. P. 125.

³⁶⁴ Larson J. L. *Greek Heroine Cults*. Madison : University of Wisconsin Press, 1995. P. 10–11.

місцем його шанування, адже портретні медальйони вказували на друзів, прибічників і союзників царя на момент 102 – 101 рр. до Р.Х. Серед скульптурних медальйонів, ідентифікованих завдяки написам до них, можна встановити імена таких осіб: на західній стіні розміщене зображення Гая (за згадкою Плутарха – друг дитинства царя (Plut. Rompr. 42)); невідомої особи, чиє ім'я не збереглося, але вказано було, що це помічник Мітрідата, син Антипатра чи Дорілая Філетера (племінник Дорілая Тактика). На протилежній до входу північній стіні були портрети Діофанта (син Махара); Аріарата VII (цар Каппадокії, племінник Мітрідата VI); Антиоха VIII Гріппа (цар Сирії); Асклепідора (батько жреця Геліанакса, який освячував даний монумент); однієї особи, яку не вдається ідентифікувати; представника династії Аршакідів. На східній стіні зображені Мітрідат II (цар Парфії); невизначена особа, оскільки напис, як і медальйон, не збереглися; Папій (син Менофіла, головний лікар Мітрідата). У центрі розташовувалась скульптура Мітрідата VI. Імена інших чотирьох осіб встановити не вдається, оскільки портретні медальйони виявилися зруйнованими.

Переходячи до дослідження ролі вказаних осіб у зовнішній і внутрішній політиці Мітрідата VI, його особистому житті, варто аналізувати постаті у порядку розташовування скульптурних медальйонів. Розпочнемо з Гая, який був другом дитинства майбутнього царя і міг лишатись наближеним до нього після приходу до влади, але зрадив його під час війни з Римом (Plut. Rompr. 42), передавши Фавсту, сину Сулли, кіфару з царських скарбів. За епіграфічним матеріалом, Гай із Аміса був сином Гермеса і «виховувався» (σύντροφος – той, що виріс та виховувався разом з кимось; зведений брат майбутнього царя³⁶⁵) з царем (IDelos 1570). Пізніше він міг служити у війську Мітрідата.

Дорілай Філетер, як і Гай, був другом дитинства царя, адже на написові аналогічно було вказано «τὸν σύντροφον» (IDelos 1572). Також за згадками Страбона можна встановити, що Дорілай був племінником Дорілая Тактика (Strab. X. 4. 10). З Дорілаєм Філетером Мітрідат разом виріс і був у дружніх стосунках ще

³⁶⁵ A Greek-English Lexicon... P. 1502.

з дитинства. За написом, «вихований разом і приведений на війну Мітрідатом» (IDelos 1572). Враховуючи, що два з трьох портретів належали друзям з дитинства, майбутнім військовим в армії Понту та, ймовірно, ровесникам царя, то третій медальйон міг також належати подібній особі, але як напис, так і зображення були піддані *damnatio memoriae*. Медальйони могли знищуватись просто хаотично.

На північній стіні було зображення Діофанта (IDelos 1574), сина Махара. Відомо, що як полководець Мітрідата він керував понтійськими військами ще з 80х рр. до Р.Х., а у 85 р. до Р.Х. зазнав поразки зі своїми військами від Риму під командуванням Гая Флавія Фімбрії (Memnon 24. 4 – 5). Уже у третій війні з Римом війська Діофанта були відправлені в Каппадокію та пізніше у 71 р. до Р.Х. зазнали поразки від Лукулла у Віфінії (Memnon 27. 2; Plut. Luc. 11. 1 – 2). За згадками Страбона, у Мітрідата був ще один полководець Діофант, син Асклепідора, який у війні зі скифами близько 110 – 109 р. до Р.Х. відвоював раніше втрачені землі на західному узбережжі Криму (Strab. VII. 3. 17), а у 107 р. до Р.Х. придушив повстання Савмака у Боспорському царстві, яке в результаті перейшло під контроль Понтійського царства³⁶⁶. Відповідно обмежена кількість даних з писемних джерел про Діофанта, сина Махара, не дозволяє детальніше охарактеризувати особу, але завдяки верифікації з епіграфічними джерелами пам'ятки Мітрідата і декрету з Херсонесу можна стверджувати, що портретний медальйон належав саме йому через чітку вказівку в написі на Махара (IDelos 1574).

Один із медальйонів на північній стіні належав Аріаратові VII, цареві Каппадокії у 116 – 101 рр. до Р.Х., який був племінником Мітрідата VI (сином сестри Лаодіки) (Just. XXXVIII. 1. 1 – 5). Каппадокія перебувала під безпосереднім контролем Понту і напис до портретного медальйону вказує «басилевс» («Басилевс Аріарат Філометор, син басилевса Аріарата Епіфана Філопатора...») (IDelos 1576),

³⁶⁶ Жебелев С. А. Последний Перисад и восстание скифов на Боспоре. *Вестник древней истории*. 1938. № 3 (4). С. 49–71; Гайдукевич В. Ф. О скифском восстании на Боспоре в конце II в. до н.э. *Античное общество*. Москва : Наука, 1967. С. 17–22.

де Аріарат VI – цар Каппадокії у 130 – 116 рр. до Р.Х. (Memnon 22. 1), тому на 102/101 рр. до Р.Х. Аріарат VII був царем Каппадокії. У 101 р. до Р.Х. цар Віфінії Нікомед III Евергет, бажаючи підкорити Каппадокію, одружився на Лаодіці, але Мітрідат вигнав гарнізони Нікомеда, раніше свого союзника, із захоплених територій і повернув (відновив (*restituit*)) до влади Аріарата VII («...Мітрідат захисників Нікомеда з Каппадокії вигнав, царських представників сестри сина повернув...» (Just. XXXVIII. 1. 5))³⁶⁷.

Напередодні та після часу зведення монументу племінник Мітрідата був визнаним царем Каппадокії, а його зображення на стіні пам'ятки слугувало ідеологічним підтвердженням, що царство Аріарата було союзником Понту. Стає очевидним, що громадяни Делосу та всі інші, хто йшов у святилище самофракійських богів, бачили монумент Мітрідата і його союзників, усвідомлювали міцну коаліцію навколо Понтійського царства як протипагу Риму. З боку Мітрідата це був прорахований крок, де Аріарат VII виступав лише маріонеткою, оскільки після відновлення його влади у тому ж 101 р. до Р.Х. царем Каппадокії став його син Аркафій (Аріарат IX) (Just. XXXVIII. 1. 9 – 10). Понтійський цар заручився підтримкою Гордія, який допоміг вбити Аріарата VI, щоб спровокувати на війну племінника і захопити Каппадокію. Аріарат VI, готуючись до війни, був убитий у 101 р. до Р.Х., а новим правителем став син Мітрідата (App. Mithr. 15; Just. XXXVIII. 1. 6 – 10).

Важливою постаттю для Мітрідата був Антіох VIII Гріпп (цар Сирії у 125 – 96 рр. до Р.Х.), адже мати Мітрідата Лаодіка³⁶⁸ походила з роду Селевкідів (була дочкою Антіоха IV Епіфана (Polyb. V. 43, 45)). Безпосередній зв'язок Понту з Сирійським царством прослідковувався лише через підпорядкування останнього Тиграном II у 83 р. до Р.Х. (Just. XL. 1. 1 – 4). Тобто це відбулося пізніше будівництва пам'ятки, отже портретний медальйон Антіоха VIII свідчив про

³⁶⁷ Сорока А. Просопографічний аналіз оточення Мітрідата VI Евпатора (за матеріалами монумента Мітрідата на о. Делос). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2018. №1 (136). С. 67–70.

³⁶⁸ Grainger J. D. A Seleukid Prosopography and Gazetteer. Leiden : Brill, 1997. P. 50.

позиціонування Мітрідата Евпатора як нащадка Селевкідів. Оскільки Велика Вірменія була союзником Понту у війнах з Римом, то вже пізніше із 83 р. до Р. Х., Мітрідат VI автоматично міг сприймати Сирію як союзну Понтійському царству територію. Тим паче у династичній боротьбі між синами Антіоха VIII, на Сирійський престол міг бути запрошений Мітрідат (Just. XL. 1. 2).

Батько афінського жреця Геліанакса, Асклепідор, також удостоївся зображення у монументі. Саме під керівництвом Геліанакса освячувалась пам'ятка, що вказано на кожній із присвят до портретних медальйонів та на архітраві споруди: «освятив афінянин Геліанакс Асклепідор» (Ἡλιάνναξ Ἀσκληπιόδωρου Ἀθηναῖος θεοῖς) (IDelos 1552). Будівництво святилища відбувалось під його контролем: встановлення статуї батька не могло бути не узгоджене з понтійським царем. Лише за умови безпосереднього відношення Асклепідора до царської родини, його статуя могла знаходитись у святилищі на рівні з царями та найближчим оточенням Мітрідата.

Дослідники припускають, що Асклепідор був однією особою, який освячував статую Лаодіки³⁶⁹, сестри царів Понту Фарнака I (185 – 159 рр. до Р.Х.) і Мітрідата IV Філопатора Філадельфа (159 – 150 рр. до Р.Х.) (вона була одночасно і дружиною останнього). Про це свідчить напис на екседрі зі статуєю Лаодіки на Делосі, що вказує на жреця Асклепідора (IDelos 1555). Екседра була зведена за царювання Фарнака I, оскільки є чітка вказівка на Фарнака як царя (βασιλέως) та Лаодіку як сестру (ἀδελφήν) Мітрідата і Фарнака (IDelos 1555). Тому розташування фігури Асклепідора пояснюється довготривалими взаєминами жреця та його сина з царською родиною Понту і бажанням Геліанакса увіковічнити своє та батькове ім'я в історії.

Ще однією наближеною до Мітрідата особою був представник династії Аршакідів. Збережені фрагменти на написі вказують на те, що медальйон належав

³⁶⁹ Reinach T. Note sur une inscription de Délos en l'honneur de Laodice (Philadelphie) princesse du Pont. *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 1910. Vol. 34. № 1. P. 429–431; McGing B. C. The foreign policy... P. 90; Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья... С. 249.

парфянському цареві: «βασιλέων μεγάλου Ἀρσάκου» (IDelos 1581) та «βασιλέως Ἀρσάκου» (IDelos 1582), хоча частина напису, де було вказане ім'я не збереглася (IDelos 1581; 1582). Але можна точно встановити особу, на честь якої було створено скульптурне зображення, оскільки в написі є вказівка на «μεγάλου» (IDelos 1581), що перекладається як «великого». Саме царя Парфії Мітрідата II (121 – 91 рр. до Р.Х.) називали Великим³⁷⁰, про що наведено у Юстина: «якого (*Артабана II – царя Парфії у 128 – 121 рр. до Р.Х.*) Мітрідат син унаслідував, який за справи мав Великий ім'я надане» (Huic Mithridates filius succedit, cui res gestae Magni cognomen dedere) (Just. XLII. 2. 3). До того ж роки правління царя вказують на те, що він був сучасником Мітрідата VI, тому визначення особи Мітрідата II видається логічним, хоча деякі дослідники ідентифікують портретний медальйон особи як Аршака VII³⁷¹. Також Парфянське царство розглядало Понт як свого союзника, а після візиту Сулли бл. 95 р. до Р.Х. остаточно перейшло на бік Мітрідата VI (Plut. Sulla 5).

Одне із зображень присвячене лікареві Мітрідата – Папію (IDelos 1573). Спочатку Папій служив при дворі сирійського царя Антіоха VII Євергета (164 – 129 рр. до Р.Х.), а після його смерті перейшов до понтійських царів³⁷². За написом, Папій був для Мітрідата «першим другом» (Παλίαν Μηνοφίλου Ἀμισηνόν, τῶν πρώτων φίλων βασιλέως Μιθραδάτου Εὐπάτορος), отже одним із найближчих соратників при дворі (IDelos 1573).

Варто звернути увагу, що у присвяті також зазначається «...від народу афінського і народу римського на честь самому басилевсу Мітрідату Евпатору Діонісу...» (IDelos 1562). Але примітно, що жодного медальйону присвяченого римлянам немає, хоча приблизно у 103/102 р. до Р.Х. посольство Мітрідата прибуло до Риму з великою купою грошей (Diod. XVI. 15). Чому саме Мітрідат готував хабар для Сенату, не повідомляється. На нашу думку, це могло стосуватись уникнення конфліктів з Римом стосовно Каппадокії, яку Понт на той час тримав

³⁷⁰ Assar G. R. F. A Revised Parthian Chronology of the Period 165 – 91 BC... P. 134;

³⁷¹ Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья... С. 205.

³⁷² Pohl R. De graecorum medicis publicis. Berlin : Georg Reimer, 1905. P. 26.

під своїм контролем. За версією Б. Макгінга та Л. Баллестореса, причиною тому була Пафлагонія, яку Мітрідат VI та Нікомед IV розділили між собою і прагнули звести нанівець невдоволення Республіки щодо її прикордонної території³⁷³. Саме ж будівництво монументу, за твердженням Л. Баллестореса, репрезентувало прихильне ставлення Понту як «друга» Риму, що брало свій початок ще від політики Мітрідата V³⁷⁴.

Отже, за роботами античних авторів нами проаналізовано постаті полководців і довірених осіб Мітрідата VI. У війні Понтійського царства з Римом вони виступали на боці царя, але у разі поразки переходили на бік Риму. Певну картину Мітрідатового оточення було створено у монументі царя на о. Делос. Нами проаналізовано вісім постатей, які мали той чи інший вплив на життя і політику понтійського царя. Гай і Дорілай Філетер були друзями царя ще з дитинства, а згодом стали служити у понтійському війську; Діофант, син Махара, також був військовим Мітрідата. Аріарат VII (цар Каппадокії), Антіох VIII Гріпп (цар держави Селевкідів) і Мітрідат II (цар Парфії) – союзники Понту, з якими було укладено династичні угоди та союзницькі договори. Папій міг бути не лише лікарем, а й довіреною особою царя. А портретний медальйон Асклепідора вказував на його довготривалі стосунки з понтійськими царями, тому й Асклепідор, і його син Геліанакс були довіреними особами Мітрідата VI на Делосі. Важливо, що зазначені особи мали певний вплив на Мітрідата чи на його політику в 102 – 101 рр. до Р.Х. (період зведення монумента). Тому зрозуміло, що скульптурні медальйони Гая чи Антіоха VIII Гріппа займали своє чинне місце серед

³⁷³ McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator... P. 71; Ballesteros Pastor L. Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188–89 BC). *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert v.Chr. – 1. Jahrhundert n.Chr.)* / A. Coskun. 2008. № 9. P. 51–54.

³⁷⁴ На основі присвяти до будівництва пам'ятки від імені афінян і римлян: Ballesteros Pastor L. Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic... P. 54.

цих осіб, хоча Гай зрадив Мітрідатові у поразці з Римом, а місце Антіоха VIII пізніше зайняв Тигран II.

Таким чином, оточення Мітрідата VI, як і внутрішнє, родинне, так і зовнішнє, політичне, слугувало інструментом політичного впливу понтійського царя. Наближені до царя особи не завжди відігравали безпосередню роль у його політиці, але формували коло, яке так чи інакше впливало на цареве життя та його політичні переконання. Загалом просопографічний аналіз Мітрідатового оточення дає чітке уявлення про коло найвпливовіших та найбільш важливих для Мітрідата VI осіб у процесі підготовки та під час протистояння з Римом. Дослідження розкриває політичні інтереси не лише самого царя, а й осіб, залучених до його політики. Прослідковується тенденція, що в зовнішню політику Мітрідата були втягнуті не лише царі, близькі друзі, а й цілі держави та залежні території. Пам'ятка на о. Делос слугувала прикладом увіковічення влади царя, поширення політичного та культурного впливу Понту для встановлення союзницьких зв'язків.

РОЗДІЛ 4. СПРИЙНЯТТЯ МІТРИДАТА VI, ЙОГО ПОЛІТИКИ Й ОТОЧЕННЯ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

4.1. Образ царя і його оточення в епоху Середньовіччя

Мітрідат VI Евпатор увійшов в історію як запеклий ворог Римської республіки, який бажав створити потужну імперію на теренах Понту. Історія Мітрідатового життя була цікавою та одіозною водночас і знайшла відображення у роботах не лише античних авторів, а й у працях наступних поколінь: теологів, гуманістів, письменників, драматургів і композиторів. І саме в понятті «рецепція» закладене це сприйняття і відображення античної спадщини, а у нашому випадку – історії правління Мітрідата VI, наступними поколіннями.

Під поняттям рецепція (рецепція історії), за визначенням Г. Маркузе, слід розуміти сприйняття значень, понять, що складали минулі історичні події; вивчення різних форм та підходів, де інтерпретатори робили спробу аналізувати події, їх розгортання, чинники, що на них впливали, щоб зробити ці події значимими для сучасності інтерпретатора³⁷⁵. Також Г. Маркузе виділяє два аспекти рецепції: способи, якими особа чи подія були зображені (автором (письменником чи ілюстратором тощо) та (чи) узагальненою громадською думкою) та шляхи, якими ці зображення сприймалися широким загалом. Але частіше за все історики оперують узагальненим враженням як реципієнти сприймалися особисто письменниками чи ілюстраторами та в поодиноких випадках – певною соціальною групою)³⁷⁶.

Існують й інші трактування терміна, зокрема Л. Гардвік і К. Штрей під рецепцією (classical receptions) розуміють шляхи, якими джерела грецької та римської історії і культури обираються, передаються, перекладаються,

³⁷⁵ Поняття проаналізоване американським істориком Гарольдом Маркузе (Harold Marcuse) (нар. 1957 р.) (Marcuse H. Reception History: Definition and Quotations. URL: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/receptionhist.htm> (дата звернення: 20.12.2016).

³⁷⁶ Ibid.

інтерпретуються, переписуються, переосмислюються та репрезентуються наступними поколіннями³⁷⁷. Також термін «рецепція» дослідники узагальнюють як перехід класичної традиції з покоління в покоління³⁷⁸. Російський історик Євгеній Чиглінцев під поняттям рецепції античності розуміє сприйняття і включення соціально-політичних, історичних і культурних явищ античності в інтелектуальні і культурні практики в якості невід’ємної складової³⁷⁹.

Поширеним у середні віки було створення хронік або Хронографій, де автори коротко описували історію від заснування світу і до часу їхнього написання. Наприклад, хроніки Євсевія Кесарійського (перша половина IV ст.), Іоана Малали (VI ст.), Георгія Амартоли (IX ст.), Іоана Зонари (XII ст.) та інших. У роботах останніх трьох хроністів є загальний виклад римської історії, де війни з Мітрідатом лише згадуються.

Одним із перших звернень до римської історії у ранньому Середньовіччі, де є незначні відомості про царя Понту, став трактат Августина Блаженного (354 – 430 pp.) «De Civitate Dei» («Про общину Божу», завершений бл. 426 р.). У трактаті представлено не лише критику політики Риму, його традицій і вірувань, про що наголошував автор у передмові (August. De civitate Dei. Epist.)³⁸⁰, а й своєрідну рецепцію античних ідей, поглядів і світосприйняття.

Звертаючись безпосередньо до тексту трактата «De Civitate Dei» можна помітити, що згадок про Мітрідата VI не багато. У другій книзі Аврелій Августин у контексті оповіді про Луція Корнелія Суллу в XXIV розділі лише згадав пророкування Юпітером Суллі перемоги над Мітрідатом у першій війні з Римом (89 – 63 pp. до Р.Х.) (August. De civitate Dei II. XXIV). У третій книзі окрема частина

³⁷⁷ Лорна Гардвік – британська дослідниця рецепції, викладач Відкритого університету (Велика Британія), перший редактор журналу «Classical Reception Journal», автор низки наукових праць із вивчення рецепції. Hardwick L., Stray C. A Companion to Classical Reception. Maldon: Blackwell, 2011. P. 1–2; Hardwick L. Reception Studies. Cambridge University Press, 2003. P. 12–17.

³⁷⁸ Hardwick L., Stray C. A Companion to Classical Reception... P. 14–15.

³⁷⁹ Чиглінцев Е. Рецепция античности в культуре конца XIX – начала XXI вв. Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2009. С. 7.

³⁸⁰ Augustine St. De civitate Dei. Venetiis: N. Jensen, 1475. P. 1–2.

відведена масовому вбивству римлян у малоазійських містах у 88 р. до Р.Х., в якій Августин підкреслив надзвичайну жорстокість царя (August. *De civitate Dei* III. XXII). У п'ятій книзі Августин розмірковує над тривалістю війн, які заздалегідь визначені Богом, і наголошує на тому, що війни Мітрідата з Римом тривали близько 40 років³⁸¹ (August. *De civitate Dei* V. XXIV). Загалом Августин з моралізаторської точки зору оцінює війни з Римом, засуджуючи жорстокість і, особливо Ефеський указ царя.

На цих трьох згадках виклад Августина, що стосується Мітрідата, завершується, але своєрідною рецепцією виступають подальші ілюміновані рукописи – переклади «*De Civitate Dei*» французькою мовою. У XIV ст. у Франції була помітною тенденція до перекладу робіт античних та середньовічних авторів на замовлення монархів³⁸². Перші ілюміновані переклади французькою мовою трактату Августина були здійснені у двох томах у 1371 – 1380 рр. для тодішнього короля Франції Карла V Мудрого його радником і теологом Раулем де Пресле³⁸³. Пізніше згадки про ці рукописи були знайдені в каталозі бібліотеки герцога Беррі – Жана (1360 – 1416 рр.) – рідного брата короля Карла V (діти короля Франції Жана II Доброго (1350 – 1364 рр.))³⁸⁴.

³⁸¹ Визначення тривалості Мітрідатових війн у 40 років є дещо перебільшеним. За даними Аппіана (*App. Mithr.* 112) та Луція Аннея Флора (*Flor. I. XL*) війни тривали 40 років, але відкрите військове протистояння продовжувалося 26 років (із 89 по 63 рр. до Р.Х.) (детальніше див. 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст).

³⁸² Особливо велику кількість рукописів було створено за правління Карла V Мудрого (1364 – 1380 рр.) (Morrison E., Hedeman A. *Imagining the Past in France: History in Manuscript Painting, 1250 – 1500*. Los Angeles: Getty Publications, 2010. P. 1–7).

³⁸³ Herbert J. A. *Illuminated Manuscripts*. London : Methuen, 1911. P. 248–249; Morrison E., Hedeman A. *Imagining the Past in France...* P. 13, 61.

³⁸⁴ Herbert J. A. *Illuminated Manuscripts*. London : Methuen, 1911. P. 247; Heather E. T. *Valois court politics in the time of Jean of Berry and the Collins Cité De Dieu*. Urbana : Illinois, 2011. p. 6–7.

Ілюстратором деяких рукописів став майстер Франсуа, який працював у 1462 – 1480 рр.³⁸⁵. Підтвердженням королівського замовлення виступають мініатюри до різних рукописів, на яких перекладач представляє книгу королю (наприклад, VnF Fr. MS. 22912. F. 3r (1375 p.) (тут і далі VnF – Bibliothèque nationale de France (Національна бібліотека Франції, Париж), Fr. – Français (колекція рукописів французькою мовою)), VnF Fr. MS. 172. F. 1r (1408 p.), VnF Fr. MS. 20. F. 1r (1410 p.), KB 72 A 22. F. 1r (1410 p.) (тут і далі KB – Koninklijke Bibliotheek (Королівська бібліотека Нідерландів, Гаага)), BSG MS. 0246. F. 001 (1475 p.) (тут і далі BGE – Bibliothèque de Genève (Женевська бібліотека, Швейцарія); MMW 10 A 11. F. 1r (1475 p.) (тут і далі MMW – Museum Meermanno (Музей Меєрманно, Гаага, Нідерланди). Загалом же переклад Рауля де Пресле зберігається в більш ніж п'ятдесяти рукописах (разом із пізнішими перекладами, які датуються до 1470х рр.)³⁸⁶ в архівах та бібліотеках Франції, Бельгії, Великої Британії, Нідерландів, США та Італії³⁸⁷.

Варто звернути увагу на ті рукописи, в яких є мініатюри, присвячені Мітрідатові, адже саме вони зображують особливості сприйняття історії його

³⁸⁵ The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture / ed. Hourihane C. P. New York : Oxford University Press, 2012. Vol. 1. P. 612–614. Найновіше дослідження про ілюстратора майстра Франсуа див.: Ruf-Fraissinet V. L'illustration de La Cité de Dieu de saint Augustin, dans sa traduction française par Raoul de Presles, à Paris à la fin du Moyen Âge: les manuscrits attribués à Maître François : thèse de doctorat. Paris, 2016. 314 p.

³⁸⁶ Croenen G., Ainsworth P. Patrons, Authors and Workshops: Books and Book Production in Paris Around 1400. Paris: Peeters Publishers, 2006. P. 515; Lombard-Jourdan A. A propos de Raoul de Presles. Documents sur l'homme. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1981. Vol. 139, № 2. P. 195.

³⁸⁷ Перелік усіх відомих на сьогодні рукописів доступний в електронному довіднику <https://www.arlima.net> (Les Archives de littérature du Moyen Âge (ARLIMA) – Архів літератури середньовіччя), створеному професором кафедри французької мови Оттавського університету Лораном Бруно. Кожен розділ, що стосується певного автора створюється фахівцями з відповідної галузі. Архів постійно поповнюється переліком нових авторів, рукописів і бібліографією. Також вказівки на рукописи Августина можна знайти тут (дані на 1982 p.): Gorman M. M. A Survey of the Oldest Manuscripts of St. Augustine's De Civitate Dei. *The Journal of Theological Studies*. 1982. Vol. 33. № 2. P. 398–410.

правління автором тексту й ілюстраторами. Більшість рукописів зберігаються в Національній бібліотеці Франції (BnF Fr. MS. 23, BnF Fr. MS. 27, BnF Fr. MS. 172), решта в Нідерландах у Королівській бібліотеці (KB MS. 72 A 22), Музеї Меєрманно (MMW MS. 10 A 11) та бібліотеці Святої Женов'єви, Париж (Bibliothèque Sainte-Genevieve (BSG)) (BSG MS. 246). В інших рукописах відсутні присвячені Мітрідатові мініатюри, а є лише повторювані зображення представлення Раулем де Пресле перекладу Карлові V та основні біблійні сюжети (вигнання Адама та Єви з Раю, Страшний суд).

В ілюмінованих перекладах старофранцузькою мовою трактата «De Civitate Dei» стосовно історії Мітрідата зображено один сюжет – масові вбивства римлян у містах Малої Азії 88 р. до Р.Х (до XXII розділу третьої книги), які були здійснені за наказом царя (див. додаток Д.1, Д.2³⁸⁸; Д.3³⁸⁹, Д.4, Д.5³⁹⁰; Д.6, Д.7³⁹¹; Д.8³⁹²). Головна особливість, що вирізняє ілюстрації до різних рукописів, – акцент художника на смерті самого царя. Ці два сюжети зображені чи то на першому, чи то на другому плані, інколи один із сюжетів може бути повністю відсутнім, що говорить про різне сприйняття ілюстраторами одного тексту та намір передати основну інформацію. У викладі Августина головними виступають події вбивств 88 р. до Р.Х.³⁹³, але для зіставлення долі царя з його вчинками по відношенню до римлян, ілюстратори додавали фрагмент про смерть Мітрідата³⁹⁴. Варто

³⁸⁸ Augustine. *La Cité de Dieu* (Vol. I). *MMW* (Museum Meermannno). MS. 10 A 11. F. 153r.

³⁸⁹ Augustin Saint. *De civitate Dei*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France), Français. MS. 23. F. 63v.

³⁹⁰ Augustin Saint. *De civitate Dei*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France), Français. MS. 27. F. 64v.

³⁹¹ Augustin Saint. *De civitate Dei*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France), Français. MS. 172. F. 61v.

³⁹² Augustine. *La Cité de Dieu* (Vol. I). *KB* (Koninklijke Bibliotheek, Nationale Bibliotheek van Nederland). MS. 72 A 22. F. 76v.

³⁹³ Про Ефеський указ Мітрідата VI стосовно масового вбивства римлян у 88 р. до Р.Х. див.: 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

³⁹⁴ Грегуль А. Ефеський указ Мітрідата VI Евпатора (за працями античних авторів та ілюмінованими перекладами «De Civitate Dei» Августина Блаженного).

враховувати той факт, що трактат Св. Августина почав масово поширюватись Європою саме з 1375 р. з виходом франкомовного перекладу, тому у суспільстві були відсутні загальні уявлення про описані у ньому події. Відповідно не було і загальноприйнятого циклу ілюстрацій до «De civitate Dei», як, наприклад, до Біблії³⁹⁵. Ілюстратори були змушені створювати мініатюри виключно за своїм баченням і текстом перекладу, тому ілюмінації насичені подіями, фігурами та декількома сюжетами.

На першій мініатюрі (див. додаток Д.1, Д.2³⁹⁶) можна легко ідентифікувати, що зображення стосується саме царя Понту, бо вона розміщується на початку вищевказаної частини третьої книги, яка повністю присвячена Ефеському указу. Над фігурою, що сидить, зазначене ім'я – «Mitridatis» (див. додаток Д.2). На першому плані можна побачити як воїни Понту виконують наказ царя – вбивають римлян. На другому плані зображені Мітрідат на престолі з двома радниками з боків і трьома довіреними особами навпроти, які мали донести волю царя до налаштованих проти Риму людей у провінції Азія. Невідомо, чи кількість та зображення осіб на мініатюрі відповідає певним людям, адже з античних джерел нічого не відомо про наближених до царя осіб, які могли бути виконавцями наказу.

Другу мініатюру (додаток Д.3³⁹⁷) можна інтерпретувати як зображення римлян, над якими здійснюється рука ката під контролем Мітрідата (постать у синій тозі). Алегоричний образ тварин, що тікають із палаючого палацу теж відповідає образу римлян, які намагаються врятуватися від розправи. У заголовку до розділу з даною ілюстрацією перекладач наголосив на нещастях, ймовірно асоціюючи розділ про Мітрідата саме з ними: «нещастя, які тільки погані і через які страждав

Шевченківська весна – 2018: історія : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 15 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 179–181.

³⁹⁵ Smith S. D. New Themes for the City of God around 1400: The Illustrations of Raoul de Presles' Translation. *Scriptorium*. 1982. Vol. 36. № 1. P. 69–70.

³⁹⁶ St. Augustine. De Civitate Dei. *MMW* (Museum Meermanno). MS. 10 A 11. F. 153r.

³⁹⁷ St. Augustine. De Civitate Dei. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 23. F. 63v.

світ, завжди оточували його» («Des adversitez que seulement les mauvais craignent et les queles le monde a tousjours souffert tant comme il a aoure les ydoles» BnF Fr. MS. 23. F. 63v). В інших рукописах зустрічається аналогічний заголовок, що свідчить про переписування тексту з одного джерела та відсутність нових коментарів у перекладі³⁹⁸.

На третій мініатюрі (див. додаток Д.4³⁹⁹) ілюстратором точно визначено об'єкти, оскільки на палаючому палацові вказано «Romane» (римський), що символізує римлян в Анатолії, навпроти найбільш ошатної постаті – «Mitridates» та «Lez Rommains» (римляни) – біля жертв ката (див. додаток Д.5).

На четвертій ілюстрації (див. додаток Д.6, Д.7⁴⁰⁰) на другому плані виокремлено сцену вбивства царя, що не відповідає першопочатковому тексту «De Civitate Dei». Ім'я ілюстратора вказаного рукопису не відоме, тому не можна точно стверджувати звідки він почерпнув ідею для створення зображення. Також переклад Рауля де Пресле залишався незмінним⁴⁰¹, а лише збільшувалась кількість помилок при переписуванні. Не виключено, що про смерть Мітрідата перекладачеві Августина було відомо з інших робіт, адже він цікавився історією античності⁴⁰².

³⁹⁸ Перші коментарі до «De civitate Dei» були зроблені у 1320-х рр. домініканським ченцем Ніколасом Триветом, до 1332 р. були додані нові Томасом Велейсом і Джоном Рідвеллом (детальніше див. Smith S. D. New Themes for the City of God around 1400: The Illustrations of Raoul de Presles' Translation. *Scriptorium*. 1982. Vol. 36. № 1. P. 69).

³⁹⁹ St. Augustine. De Civitate Dei. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 27. F. 64v.

⁴⁰⁰ St. Augustine. De Civitate Dei. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 172. F. 61v.

⁴⁰¹ На основі порівняння у різних рукописах заголовків до XXII розділу третьої книги, які мають ідентичний зміст. Стефан Маркот, викладач старофранцузької мови університету Париж IV Сорбонна припускає, що Рауль де Пресле міг користуватись й іншими джерелами для свого перекладу, щоб полегшити собі роботу (Marcotte S. La Cité de Dieu de saint Augustin traduite par Raoul de Presles (1371–1375). *Perspectives médiévales*. 2015. № 36. P. 9. DOI : 10.4000/peme.9268).

⁴⁰² Lombard-Jourdan A. A propos de Raoul de Presles. Documents sur l'homme. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1981. Vol. 139, № 2. P. 192.

На п'ятій мініатюрі (див. додаток Д.8⁴⁰³) ілюстратор переніс сцену вбивства царя на перший план, але основні складові та алегоричні образи тварин, палаючого палацу зберіг. На аналізові даної мініатюрі слід зупинитись докладно, адже вона наповнена символами та знаковими фігурами, які мають декілька варіантів інтерпретації. Обставини смерті Мітрідата VI Евпатора ще в античних авторів породжували безліч питань і суперечностей. За даними Плутарха, Мітрідат покінчив життя самогубством (Plut. Pomp. 41.5)⁴⁰⁴, а за Аппіаном, правитель наказав найманому воїну Бітоїту вбити його (App. Mithr. 111).

Інтерпретація цих подій і досі лишається відкритою в історичній науці, адже достеменно невідомо, де похований цар Понту⁴⁰⁵ та за яких обставин він помер. Першу спробу знайти відповідь на це питання здійснив ще Т. Рейнак, який стверджував, що Фарнак, син Мітрідата, не був винним у смерті батька, але мав до неї безпосереднє відношення⁴⁰⁶, оскільки зрадив цареві на користь Риму⁴⁰⁷. Сучасні дослідники не роблять конкретних висновків стосовно смерті царя, а лише перераховують версії, започатковані в античній традиції, і загалом, погоджуються з тезою Т. Рейнака (А. Мейор⁴⁰⁸, В. Талах⁴⁰⁹), а Д. Ерджіяз беззаперечними вважає наведені Плутархом (Plut. Pomp. 41) відомості про самогубство царя⁴¹⁰. Дж. Хойт не визначає обставин смерті Мітрідата VI і не схиляється до жодного з тверджень античних авторів⁴¹¹, проте намагається з'ясувати місце поховання царя і припускає,

⁴⁰³ St. Augustine. *De Civitate Dei*. KB (Koninklijke Bibliotheek). MS. 72 A 22. F. 76v.

⁴⁰⁴ «Помпей повідомив [війську], що Мітрідат сам себе убив» (ἐπὶ τοῦτο προβὰς ὁ Πομπήϊος ἀπήγγειλεν αὐτοῖς ὅτι Μιθριδάτης τέθνηκε) (Plut. Pomp. 41.5).

⁴⁰⁵ Лише у Плутарха є згадка, що Помпей наказав відправити тіло Мітрідата у Синопу (столицю Понтійського царства) (Plut. Pomp. 42.3).

⁴⁰⁶ Reinach T. *Mithridate Eupator, roi de Pont*. Paris : Firmin-Didot et Cie, 1890. P. 406–410.

⁴⁰⁷ Primo A. *Client-Kingdom of Pontus between Philomithridatism and Philoromanism. Client Kings and Roman Principalities*. Stuttgart, 2010. P. 162–165.

⁴⁰⁸ Mayor A. *The Poison King...* P. 349–352.

⁴⁰⁹ Талах В. Н. *Рожденный под знаком кометы...* С. 173–174.

⁴¹⁰ Erciyas D. B. *Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus...* P. 96.

⁴¹¹ Højte J. M. *The Death and Burial of Mithridates VI. Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies / ed. by J. M. Højte*. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 121.

що це міг бути Аміс⁴¹² (друга столиця Понтійського царства після Синопи, сучасне місто Самсун на півночі Туреччини). Отже, серед дослідників немає єдиної думки стосовно обставин смерті та місця поховання Мітрідата, оскільки в античних джерелах відсутні одностайні трактування цих подій. У нашому дослідженні ми схилиємося до версії, що Мітрідат за власною волею помер від рук свого найманого воїна, а причиною була поразка у війні.

За зображенням до роботи Августина можна припустити, що у верхньому лівому куті зображено дикого кабана, або вепра, який згідно трактування символіки середньовіччя Мішелем Пастуро, був популярною твариною для полювання у XII ст. Греки й римляни охоче влаштовували полювання на кабана, адже він вважався благородною дичиною, яка билась до кінця і обирала смерть замість відступу. За своєю силою і відчайдушністю кабан в ієрархії тварин був третім після лева й ведмедя. У той же час він вважався і нечестивою твариною, бо уособлював жорстокість і невловимість. У середньовіччі було сім гріхів, а кабан – єдина тварина, якій приписували шість з них⁴¹³. Тож на мініатюрі яскраво виражено постулати епохи Середньовіччя (вона написана на початку XV ст. у Франції, куди ще на той час не дійшли впливи італійського Відродження). Знаковим є те, що кабан ніби тікає (у полюванні не тікав) з палаючого (вогонь – символ пекла, отже цар Понту, на думку середньовічних інтерпретаторів, мав потрапити саме) палацу, тож образ цього звіра на мініатюрі може символізувати постать Мітрідата VI, який боровся з Римом до останнього. А палац у вогні може означати крах Понтійського царства і Мітрідатових планів. Водночас усіх тварин на мініатюрі, що тікають із вогню, також можна вважати алегоричним образом римлян, які рятувались від Ефеського указу 88 р. до Р.Х.

Символ пса або вовка, який зображений збоку він дикого кабана, доволі важко ідентифікувати, але логічним буде трактувати його як образ Риму. Із собаками заганяли кабана на полюванні, вони символізували вірність, але

⁴¹² Ibid. P. 128.

⁴¹³ Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / пер. с фр. Е. Решетниковой. Санкт-Петербург : Александрия, 2012. С. 67–69.

уособлювали зло; вовки – лише жорстокість⁴¹⁴. Через таке трактування, притаманне епосі середньовіччя, можна припустити, що на мініатюрі зображена собака, як втілення влади й військової сили Римської республіки, що здолала одного з найбільших ворогів Риму того часу – Мітрідата VI (вигнала дикого кабана з палацу, тобто позбавила влади в Понтійському царстві).

Знизу від палаючого палацу зображені воїни і намети, дані образи також можна трактувати по-різному. З одного боку, це можуть бути люди, які воювали з Римом на боці Мітрідата (населення Малої Азії, підконтрольних територій та держав-союзників). З 64 р. до Р. Х. у Понтійському царстві почались повстання проти царя, котрі супроводжувались зрадами війська та його переходами на бік Риму (App. Mithr. 110). Тому намети й зображені пустими, а воїни повернутими в бік палаючого палацу, бо вони покинули понтійського царя та відвернулись від нього і не захистили від поразки. З іншого боку, це може бути і алегоричне зображення синів Мітрідата, які також зрадили його. Або ж римляни, які чекають біля палаючого палацу, поки Мітрідат остаточно визнає свою поразку, і вони, нарешті, встановлять владу над Понтійським царством.

Справа на мініатюрі можна побачити п'ять постатей, які можна ідентифікувати за певними ознаками. У синій тозі (синій⁴¹⁵ та червоний⁴¹⁶ вважалися кольорами знатних, багатих і впливових осіб) зображений полководець Гней Помпей – триумфатор у війні над Мітрідатом VI. Гней Помпей на мініатюрі вказує на чоловіка попереду, тобто на Мітрідата, якого вже збираються вбивати, а отже, правильно чинить, ніби віддаючи такий наказ. Хоча за свідченнями античних авторів, Гней Помпей не мав безпосереднього відношення до вбивства царя, його навіть не було тоді поруч. Правитель сам наказав галлові Бітоіту вбити його (App. Mithr. 111) чи це була ініціатива його сина Фарнака⁴¹⁷. Можемо припустити, що

⁴¹⁴ Там же. С. 70.

⁴¹⁵ Gage J. *Color and Meaning: Art, Science, and Symbolism*. Berkeley, 1999. P. 73–74.

⁴¹⁶ Gage J. *Color and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. Berkeley, 1999. P. 25–26.

⁴¹⁷ Ballesteros Pastor L. *Some Aspects of Pharnaces II's Image in Ancient Literature. Antiquitas Aeterna*. 2005. № 1. P. 215–217.

Гней Помпей зображений на ілюстрації, щоб остаточно вказати на перемозі Риму та невідворотній поразці царя.

Постать у червоній тозі, зображена біля Гнея Помпея, може бути образом Менофана (App. Mithr. 110), довіреної особи царя, який зрештою зрадив його на користь сина Фарнака. Це можна також підтвердити і тим, що колір волосся у даної фігури – рудий, а рудоволосими зображувались зрадники⁴¹⁸.

Після зазначеної фігури зображена постать Фарнака, сина Мітрідата VI. Показовим є те, що погляд Фарнака спрямований у бік палаючого палацу і відвернутим від інших осіб, зображених на ілюстрації. Це можна пояснити ваганнями Фарнака, адже йому треба було вирішувати, чи захопити залишки підпорядкованих земель Понтійського царства, чи перейти на бік римлян. Тому й очі персонажа на ілюстрації ніби «блукають».

Людину із мечем, за логікою, можна ідентифікувати як галльського воїна Бітоїта, який воював на боці Мітрідата Евпатора. За свідченнями Аппіана, цар благав (на ілюстрації у царя руки складені так, ніби він дійсно благає смерті) позбавити його життя, бо відчайдушно не бажав іти як переможений у тріумфальній ході римлян та не міг витримати зраду війська і сина (App. Mithr. 111).

Якщо перейти до аналізу останньої постаті на ілюстрації, то очевидним виявиться те, що це зображений Мітрідат VI Евпатор, який покійно скорився долі, склавши руки і ставши на коліна. У ногах царя зображена його ж голова, що наштовхує глядача на те, що вирок Мітрідатові таки було здійснено.

Проаналізувавши усі фігури, що зображені на ілюстрації, та провівши аналогії між представленням цих постатей в античних авторів до рецепцій епохи Середньовіччя, варто ще звернути увагу на концепцію єдності персонажів і сюжетів, ідею часових пластів на мініатюрі. У правому верхньому кутку, як вже було визначено вище, зображений палаючий палац і дикий кабан з собакою – падіння Понтійського царства (палац) і втеча Мітрідата (дикий кабан) з нього через

⁴¹⁸ Пастуро М. Символическая история европейского средневековья ...С. 210–216.

римлян (собака) або ж доля римлян, які змушені були рятуватись під час здійснення указу 88 р. до Р.Х. За античними джерелами, цар дійсно був змушений тікати вглиб своїх володінь⁴¹⁹ (App. Mithr. 101). Нижче зображені воїни, які володаря Понту чи то виганяли (римляни), чи то зрадили (війська царя). Отже, ці два сюжети символізують минуле до часу вбивства Мітрідата VI.

Справа зображена розправа над царем та неушкоджений палац як символ непорушності влади Риму. Цей сюжет виступає як образ майбутнього чи наслідків воєн Риму з Понтом (убивство правителя – позбавлення Риму ворога, палац – успішне розширення територій за рахунок підкорення Понтійського царства). Описані фрагменти минулих і майбутніх подій на мініатюрі поєднує і водночас розділяє річка, яка змиває і змушує забути про усе минуле, а також символізує життя і смерть, що також відтворено на даному зображенні. Небо, як тло, аналогічно вказує глядачеві на цей аспект: на ньому поєднано символи кола, квадрата і трикутника, що символізують єдність різних сфер буття⁴²⁰. На фігурі Мітрідата, як центральній, також є деталь, яка знаменує поєднання смислових сюжетів і часових пластів на мініатюрі. Цією деталлю виступає поясний мішечок, що тут зображений як трикутник, обрамлений крапками, з колом на одній із вершин. За трактуванням середньовічних символів, трикутник з каменем на вершині означає наближення і поєднання воедино земного і небесного світів. У даному випадку – минулого і майбутнього в образі подальшої долі Понтійського царства, життя і смерті в образі Мітрідата VI. Рівносторонній трикутник з крапками, за християнською традицією, знаменує Трійцю – Отця, Сина і Святого Духа. Також одним із способів тлумачень цієї фігури виступає єдність буття в народженні, житті та смерті, вершини якої символізують минуле, теперішнє і

⁴¹⁹ Мітрідат тікав від римлян у Колхиду, Малу Вірменію та Боспорське царство, у столиці якого (Пантікапеї) і покінчив життя самогубством. Про це див. у Аппіана (App. Mithr. 101–102).

⁴²⁰ Пастуро М. Символическая история европейского средневековья ... – С. 242.

майбутнє⁴²¹. Отже, цей знак ілюстратор використав не випадково, бо хотів позначити форми буття, які злилися на даній ілюстрації в образі царя Понту⁴²².

Не випадково ми не вдавалися до розширеного аналізу кольорів на мініатюрі, бо графічні зображення відрізняються від оригіналу, а це тягне за собою неправильне передання і, відповідно, трактування кольору. Також у пізньому середньовіччі ще не було винайдено спектру⁴²³, тому слід трактувати символіку і будувати гіпотези, спираючись на чорно-біле зображення. До того ж самі кольори не були надто важливими, а їхня насиченість виступала головною ознакою на картинах⁴²⁴.

З порівняння наведених ілюстрацій можна зробити висновки, що з V ст. у середньовічній Європі інформацію з античних джерел сприймали у межах розуміння власної епохи та дух античності передавали у тогочасних традиціях. На прикладах зображень постаті понтійського царя Мітрідата VI можна зробити висновки, що середньовічні інтерпретатори слідкували за античними першоджерелами, але відтворювали сюжети, персонажів, навіть одяг і символи, виключно в манері середньовічної епохи. Мініатюри початку XV ст. насичені символами (образи тварин, геометричні фігури, кольори тощо) та алегоріями, які дають можливість простежити бачення Мітрідата і як ворога Риму, і як людини, яка зрештою розквітлася за свої вчинки.

Після Августина до історії про Мітрідата звернувся Павло Орозій (375 – 418 pp.) у «Історії проти язичників» («*Historiae Adversus Paganos*») (бл. 417 p.). Ще

⁴²¹ Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов / пер. с англ. А. Помогайбо. Москва : Вече, 1997. С. 194.

⁴²² Сорока А. О. Обставини і трактування смерті Мітрідата VI Евпатора: від джерел античної доби до «*De Civitate Dei*» Августина Блаженного. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С. 266–269.

⁴²³ Пастуро М. Символическая история европейского средневековья ... С. 15–16.

⁴²⁴ Там же. С. 122.

з моменту створення, «Історія проти язичників» збереглася близько в 170 копіях⁴²⁵, які створювалися ченцями та не були ілюмінованими. З XV ст. поширеною практикою стала робота над рукописами, але хроніка Орозія здавалась надто науковою і складною для сприйняття⁴²⁶, тому майже не переписувалась у чернецьких колах. Лише незначна кількість манускриптів й інкунабул «*Historiae Adversus Paganos*» XV ст. були ілюмінованими⁴²⁷ (друкований текст, ілюстрований Джованні Вендраміном (1475 р., Віченца, Італія)⁴²⁸, що нині зберігається у бібліотеці Триніті Коледжу (Trinity College Library, Дублін, Ірландія); два рукописи у бібліотеці Ватикану: MS. Vaticanus latinus 3340⁴²⁹, MS. Vaticanus latinus 1976 (Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti 10 (CM 10)); рукопис MS. 65. № 37⁴³⁰ (Бібліотека Лауренціана (Laurentian library, Флоренція, Італія)); рукопис у міській бібліотеці Тріра MS. 1906 (60) (Stadtbibliothek, Трір, Німеччина); манускрипт у міській бібліотеці м. Лан MS. 137⁴³¹ (Laon. Bibliotheque de la ville,

⁴²⁵ Називають також 200 рукописів: Orosius P. *The Seven Books of History Against the Pagans* / transl. by R. J. Deferrari. Michigan : The Catholic University of America Press, 2010. P. XX.

⁴²⁶ Тезу стосовно надзвичайної складності та науковості роботи див.: Ross D. J. A. *Illustrated manuscripts of Orosius. Scriptorium*. 1955. Vol. 9. № 1. P. 35; Magdalino P. *The Perception of the Past in 12th Century Europe*. London : The Hambledon Press, 1992. P. 116.

⁴²⁷ Джонатан Александер називає п'ять рукописів й інкунабул, але не подає їх вихідні дані, що дає право спростовувати цю тезу: Alexander J. J. G. *A Copy of Orosius, Historiae Adversus Paganos, Printed by Hermann Lichtenstein in Vicenza ca. 1475 with Illumination Attributable to Giovanni Vendramin. Viator*. 2012. Vol. 43. № 1. P. 290.

⁴²⁸ Детальніше про книгу див.: Alexander J. J. G. *A Copy of Orosius, Historiae Adversus Paganos...* P. 289–300; Goja B. *Giovanni Vendramin i iluminacije u inkunabulama samostana Sv. Frane u Šibeniku. Ars Adriatica*. 2015. №5. P. 115–126.

⁴²⁹ Огляд рукопису див.: Ross D. J. A. *Illustrated manuscripts of Orosius...* P. 36–46.

⁴³⁰ Відомо, що у MS. 65. № 37 одна із 38 мініатюр (F. 46b) зображує Мітрідатову смерть. Огляд рукопису див.: *Ibid.* P. 46–50.

⁴³¹ Даний рукопис не можна назвати ілюмінованим (дослідник коледжу Бірбек Лондонського університету Девід Росс відносить його саме до таких: Ross D. J. A. *Illustrated manuscripts of Orosius...* P. 50), оскільки лише на першій сторінці (Laon. Bibliotheque de la ville. MS. 137. F. 1v) є зображення тетраморфа (людини, лева, тільця, орла), що у християнському уявленні за Апокаліпсисом Іоанна Богослова стоять на сторожі чотирьох сторін Раю (детальніше про тетраморф див.:

Франція)). Отже, ми будемо користуватися роботою Павла Орозія як писемним джерелом, оскільки не маємо безпосередніх візуальних репрезентацій до його роботи.

Загальний виклад Павла Орозія схожий на роботи пізньоримських авторів. Представлений короткий огляд Мітрідатової війни, яку він назвав бідством («belli Mithridatici clades multas» – війни Мітрідатової бідства великі) (Oros. VI. 1. 28). Також подаються відомості лише про 1600 осіб, які загинули в Ефесі під час виконання Ефеського указу (Oros. VI. 2. 8). Загалом Павло Орозій засуджує війни з Римом і звертає увагу на знамення, які означали поразку Мітрідата у війні (землетрус під час повстання у Фанагорії) (Oros. VI. 5. 1 – 2). Автор також намагається виправдати зраду Фарнака, який ніби злякався долі свого брата Махара, якого вбив Мітрідат (Oros. VI. 5. 3 – 4).

В енциклопедичній роботі домініканського ченця Вінсента з Бове (1184 – 1264 рр.) «Зерцало історичне» («Speculum historiale») теж описано війни Понту з Римом у контексті загальної історії античності. Твір Вінсента з Бове, «в якому увесь цілий світ і всі народи світу до часу історії автора тримаються» («In quo universa totius orbis, omniumque populorum ab orbe conditio usque ad Auctoris tempus historia continetur»⁴³²), в силу своєї універсальності був надзвичайно популярним у пізньосередньовічній Європі. Відомо близько 350 рукописів⁴³³, більшість з яких незавершені та висвітлюють різні частини роботи, яку ділили на 32 книги. А отже і знайти відповідні рукописи, де б містилася історія про понтійського царя,

Подосинов А. В. Символы четырёх евангелистов: их происхождение и значение. Москва : Языки славянских культур, 2000. 176 с). Відсутність інших мініатюр пояснюється датуванням рукопису VIII ст., коли над манускриптами працювали монахи, а не художники, як із XIV ст., та ще й на замовлення монархів (детальніше про роботу над рукописами див. праці провідного дослідника Крістофера де Хемела: De Hamel C. A History of Illuminated Manuscript. London : Phaidon Press, 1997. 272 p.).

⁴³² За передмовою до «Speculum historiale»: Eckenrode T. R. Vincent of Beauvais: a study in the construction of a didactic view of history. *The Historian*. 1984. Vol. 46. № 3. P. 351.

⁴³³ Ibid. P. 126–127.

видається складним і малоймовірним ще й зважаючи на те, що багато з них погано збереглися чи досі не відомі дослідникам⁴³⁴.

У деяких рукописах на мініатюрах представлений епізод облоги Мітрідатового палацу римськими військами, смерть самого царя та вбивство членів його родини (див. додаток Е.1, Е.2⁴³⁵; Е.3⁴³⁶; Е.4⁴³⁷; Е.5⁴³⁸). До усіх ілюстрацій можемо побачити виділений червоним кольором опис «De la mort Mitridate et de la bataille Pompee contre Tygranes» (смерть Мітрідата і битва Помпея проти Тиграна). Битвою Помпея з Тиграном вважається зіткнення римської армії із військами Великої Вірменії у 66 – 65 рр. до Р.Х. Тоді Мітрідат Евпатор рятувався втечею у Боспорське царство, а Тигран II був змушений капітулювати перед Римом (Just. XL. 2. 2 – 4). Саме ця історія третьої війни з Римом і смерть царя знайшли відображення в ілюмінованих рукописах як підсумковий і вирішальний етап не лише війни з Римською республікою, а й усього життя Мітрідата VI і Тиграна II.

Отже, трактати з V ст. та універсальні роботи хроніки з огляду світової історії подають інформацію про найдраматичніші події Мітрідатового царювання та життя. Одним із найбільш резонансних вчинків понтійського царя став Ефеський указ 88 р. до Р. Х. За викладом середньовічних авторів, такий крок не мав жодного виправдання, навіть як шлях до здобуття визнання і влади. Смерть самого царя та зрада його сина Фарнака сприймалися як наслідок жорстокого правління Мітрідата, згубних намірів до надмірних завоювань. На мініатюрах відтворене загальне враження ілюстраторів про особу Мітрідата і війни Понтійського царства з Римом.

⁴³⁴ Грегуль А. О. Мітрідат VI Евпатор і його оточення (від джерел античної доби до рецепцій в епоху Відродження). *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 138 (11). Ч. 1. Історичні науки. С. 196–200.

⁴³⁵ Vincent de Beauvais. *Speculum historiale*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 50. F. 172r.

⁴³⁶ Vincent de Beauvais. *Speculum historiale*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). NAF MS. 15939. F. 159r.

⁴³⁷ Vincent de Beauvais. *Speculum historiale*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 316. F. 259v.

⁴³⁸ Vincent de Beauvais. *Speculum historiale*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 312. F. 232r.

Головний акцент ілюстратори робили на Ефеському указі та смерті царя, хоча, зауважимо, що в Августина Блаженного відсутній опис Мітрідатової смерті. У рукописах Вінсента з Бове смерть царя представлена поруч із битвою за підкорення римлянами Великої Вірменії. Павло Орозій у загальному викладі військової кампанії вдався до її засудження. Таким чином передавалося загальне враження як про історію Римської республіки, так і про історію Понтійського царства за Мітрідата Евпатора.

4.2. Інтерпретація історії життя Мітрідата і пов'язаних з ним осіб у XIV – XVI ст.

У пізніших інтерпретаціях життєвої і політичної історії Мітрідата з'являються нові сюжети, значно ширше пов'язані з безпосередньою політичною діяльністю, зокрема династичною боротьбою у Каппадокії; особисті стосунки із членами його родини. Зростає цікавість не лише до царя, а й до його дружини, дочки, сестри, що значно розширює коло зображуваних аспектів.

У роботі «*Mare historiarum*» («Море історій») італійського історика, домініканського ченця Джованні Колонна (1298 – 1343 рр.) можна виокремити аналогічні сюжети про царя, як і в попередніх роботах епохи Середньовіччя, що пояснюється їхньою популярністю і запозиченням з одних рукописів в інші. Лише новим сюжетом постає сцена вбивства братів каппадокійського царя Аріарата VI, дружиною якого була сестра Мітрідата Лаодіка. Загалом робота складається із семи книг й ілюмінована 730 мініатюрами⁴³⁹. Ілюстратор теж представив винищення римського населення у 88 р. до Р.Х. (див. додаток Ж.1⁴⁴⁰) та облогу Мітрідатового укріплення римлянами (див. додаток Ж.2⁴⁴¹). Фронтиспис до IV книги (BnF Latin

⁴³⁹ The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture / ed. Hourihane C. P. New York : Oxford University Press, 2012. Vol. 1. P. 536.

⁴⁴⁰ Giovanni Colonna. *Mare historiarum*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Latin MS. 4915. F. 158v.

⁴⁴¹ Giovanni Colonna. *Mare historiarum*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Latin MS. 4915. F. 164r.

MS. 4915. F. 149r–195r) розкриває декілька сюжетів, зокрема одним із них є вбивство братів Аріарата VI і втеча останнього (див. додаток Ж.3, Ж.4⁴⁴²).

Ще один виклад історії Мітрідатових воєн представлений у латиномовній збірці римської історії «Ромулеон» («Romuleon», 1361 – 1364 pp.) італійського вченого, викладача у Болоньї Бенвенуто Рамбальді (1320 – 1388 pp.)⁴⁴³. Першопочаткова робота збереглась у декількох копіях⁴⁴⁴ і у 1466 р. Себастьян Мамерот на замовлення сеньйора Шатійону Луї де Лавалля переклав роботу Бенвенуто Рамбальді, що зберігається у 5 рукописах⁴⁴⁵.

XXXVIII розділ сьомої книги рукопису VnF Fr. MS. 364 описує історію Мітрідатових воєн, виклад якої автор запозичив у Орозія, періодично наголошуючи на першоджерелі: «як каже Орозій» (comme dit Orose) (VnF Fr. MS. 364. F. 260r – 264r). У короткому описі XXXVIII розділу зібрані основні найбільш вражаючі події правління Мітрідата VI: масове винищення римлян в Анатолії, вбивство членів своєї родини і смерть самого царя, війни з Римом, де акцентується увага на перемозі останнього (VnF Fr. MS. 364. F. 260r). Це класичні сюжети Мітрідатового життя, які зустрічаються у багатьох інтерпретаціях з античних джерел. Розпочинається оповідь із конфлікту з царем Віфінії Нікомедом IV і вторгнення військ Мітрідата і Тиграна у Каппадокію⁴⁴⁶ (VnF Fr. MS. 364. F. 260r – 261v). Наступними автор описує події 88 р. до Р.Х., коли Мітрідат наказав винищити римлян у Малій Азії. І тут Бенвенуто Рамбальді використав уривок із «De Civitate

⁴⁴² Giovanni Colonna. *Mare historiarum*. *VnF* (Bibliothèque nationale de France). Latin MS. 4915. F. 149r.

⁴⁴³ Rambaldis D. B., Mamerot S. *Le Romuleon en François* / ed. F. Duval. Geneve : Librairie Droz, 2000. P. XI.

⁴⁴⁴ Нині відомо три латиномовних рукописи, що були лише частково ілюміновані (один зберігається у муніципальній бібліотеці в Ам'єні, Франція (MS. 480), один у муніципальній бібліотеці Безансона (MS. 849) та у бібліотеці Мазаріні, Париж (MS. 1601)).

⁴⁴⁵ У Національній бібліотеці Франції (VnF Fr. MSS. 364 – 367) та Державному музеї Берліна (Kupferstichkabinett, MS. 78 D 10).

⁴⁴⁶ Про політичну ситуацію у Малій Азії перед Першою війною з Римом див.: 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

Dei», що описує страждання римлян, вказуючи на джерело: «що говорить святий Августин у третій книзі «Про общину Божу»⁴⁴⁷ (Pour quoy dit saint Agustin ou tiers livre de la Cité de Dieu) (BnF Fr. MS. 364. F. 262v). Далі коротко висвітлено хід війни з Римом та розгорнутий опис смерті Мітрідата (BnF Fr. MS. 364. F. 264) за викладом Орозія (Oros. VI. V)⁴⁴⁸.

Основна увага Бенвенуто Рамбальді зосереджена на подіях яскравого емоційного забарвлення: чи то вбивства 88 р. до Р.Х., чи то зраді сином (Фарнака II) Мітрідата і смерть останнього. Фактологічний зміст тексту значно різниться від викладу аналогічних фактів у античних авторів, наприклад, в Аппіана опис смерті царя (App. Mithr. 108 – 111) представлений чітко та неемоційно, коли в Орозія, а відповідно і у Бенвенуто Рамбальді використовується пряма мова та стилістично забарвлена лексика (de quant grant et miserable regard – настільки великий і нещасний погляд (BnF Fr. MS. 364. F. 260r); exclamasse – скрикнув (Oros. VI. V. 5); Mithridates accensus ira in scelera exarsit – Мітрідат випускаючи гнів злістю спалахнув (Oros. VI. V. 3)).

Емоційний літературний виклад підкреслює одна з мініатюр, що зображує поразку Мітрідата й облогу царевого укріплення в Пантікапеї римськими військами (див. додаток К.1⁴⁴⁹). Сюжет на мініатюрі можна трактувати по-різному, але він найбільше відповідає змісту оповіді Аппіана (App. Mithr. 110), Орозія (Oros. VI. V) і, відповідно, Бенвенуто Рамбальді (BnF Fr. MS. 364. F. 264r). На вході до палацу зображений цар, який в алегоричній формі (прямої згадки про участь Мітрідата у боях немає) захищає його від воїнів, котрі перейшли на бік Фарнака II. Переговори між сторонами відбувались вночі, про що свідчить темний колір неба та комета як символ нещастя. Не виключено, що зображення комети мало на меті зосередити увагу на смерті царя Понту, що корелюється з появою аналогічного символу при

⁴⁴⁷ Мається на увазі XXII частина (August. De civitate Dei III. XXII).

⁴⁴⁸ Текст «Ромулеона» див. у роботі французького філолога Фредеріка Дюваля (нар. 1972 р.): Rambaldis D. B., Mamerot S. Le Romuleon en François / ed. F. Duval. Geneve : Librairie Droz, 2000. P. 118–122.

⁴⁴⁹ Beneventus de Rambaldis. Romuleon. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 364. F. 262r.

його народженні (Just. XXXVII. 2. 1 – 3). Про епітому Помпея Трога як джерело для «Ромулеона» Бенвенуто Рамбальді не згадує, тим паче лише у Юстина є відповідні дані⁴⁵⁰. Тому введення на ілюстрацію аналогічного символу може бути ідеєю ілюмінатора або ж традицією, що тки була відома з роботи Юстина.

Наступна відповідність із першоджерелами та сконструйованою Бенвенуто Рамбальді рецепцією Мітрідатового правління – зображення кораблів та самотня фігура на вершині палацу. Відомо, що прибічники Фарнака агітували військо Понтійського царства за приєднання до сина Мітрідата і навіть флот перейшов на його бік. Коли цар почув бунтівні крики, то вийшов до повстанців, які вже повністю, разом із його особистою охороною, перейшли на бік Фарнака. Тож відповідне зображення флоту і царя на вершині палацу представлене на мініатюрі.

У XIV ст. одним із перших, хто звернувся до переосмислення історії античності та висвітлення життя її діячів у біографічному викладі, став Франческо Петрарка (1304 – 1374 pp.). Перебуваючи на службі у кардинала Джованні Колонна⁴⁵¹ в Авіньйоні, Фр. Петрарка мав можливість працювати з античною та середньовічною літературою⁴⁵². І першим розпочав роботу над збіркою біографій «De Viris Illustribus»⁴⁵³, яка залишилася незавершеною (до неї не увійшов життєпис

⁴⁵⁰ Детальніше див.: 2.1. Успадкування влади та початок царювання.

⁴⁵¹ Відомостей про автора «Mare historiarum» залишилось мало, тому деякі дослідники ототожнюють кардинала із вищезгаданим Дж. Колонна (Modonutti R. *Memorie e rovine di Roma imperiale nel Mare historiarum di fra Giovanni Colonna. Italia medioevale e umanistica*. 2011. № 52. P. 27). Інші підкреслюють, що це були дві різні особи (Gregorovius F. *History of the City of Rome in the Middle Ages*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. P. 625).

⁴⁵² Brand P., Brand C. P., Pertile L. *The Cambridge History of Italian Literature* / ed. P. Brand. Cambridge University Press, 1999. P. 133.

⁴⁵³ Перша робота з назвою «De Viris Illustribus» («Про відомих мужів») була написана ще Корнелієм Непотом (I ст. до Р.Х.) у 16 книгах. Саме він започаткував традицію створення зібрань біографій. Найвідомішими роботами античних часів є «Βίοι Παράλληλοι» («Порівняльні життєписи») Плутарха (46 – 127 pp.), що складаються із 46 парних біографій греків та римлян. Гай Светоній Транквіл (69 – 122 pp.) також став автором «De Viris Illustribus», які частково збереглися до наших днів. Авторство однойменної роботи у IV ст. приписують Сексту Аврелію Віктору (*The Cambridge History of Classical Literature: Vol. 2. Latin Literature* / ed. P. E. Easterling, E. J. Kenney. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. P. 738). Вже з

Мітрідата). Точно стверджувати не можна чи був у планах Петрарки виклад життєвої історії царя Понту, адже він ставив перед собою завдання зобразити відомих римлян⁴⁵⁴, в результаті написав біографію Помпея, де є згадки про Мітрідата.

Своєрідним продовженням задуму Ф. Петрарки⁴⁵⁵ про огляд життєвих історій відомих постатей стали твори Джованні Боккаччо (1313 – 1375 рр.). Саме в роботах італійського гуманіста є біографія Мітрідата, його дружини Гіпсікратії, дочки Дріпетіни і сестри Лаодіки (Береніки). Життєва історія Мітрідата VI (*De casibus VI. V*)⁴⁵⁶, написана Дж. Боккаччо у шостій книзі збірки «*De casibus virorum illustrium*». До вказаної збірки також увійшла біографія Гнея Помпея (*De casibus VI. IX*)⁴⁵⁷, який, як відомо, завдав остаточної поразки цареві у третій Мітрідатовій війні.

При написанні «*De casibus*» Дж. Боккаччо ставив перед собою завдання зобразити нещастя, складні та фатальні долі впливових політичних осіб і показати, що доля (Фортуна) може бути непередбачуваною. Збірка «*De casibus*» мала слугувати застереженням для майбутніх можновладців, на чому наголошував автор

кінця IV ст. християнські теологи теж звернулися до жанру біографій: Св. Ієронім (347 – 420 рр.) написав одноіменний твір із 135 біографіями Отців Церкви, Геннадій Массілійський у 480 – 490х рр. продовжив роботу Ієроніма та створив ще 100 біографій (Joost-Gaugier C. L. *The Early Beginnings of the Notion of "Uomini Famosi" and the "De Viris Illustribus" in Greco-Roman Literary Tradition. Artibus et Historiae.* 1982. Vol. 3. № 6. P. 97–98), Ісидор Севільський на початку VII ст. створив ще 33 біографії (Fear A., Wood J. *Isidore of Seville and his Reception in the Early Middle Ages.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016. P. 13–15) та Ільдефонс Толедський ще 14 (Wood J. *The Politics of Identity in Visigothic Spain: Religion and Power in the Histories of Isidore of Seville.* BRILL, 2012. P. 82–83).

⁴⁵⁴ Kirkham V., Maggi A. *Petrarch: A Critical Guide to the Complete Works.* Chicago : University of Chicago Press, 2009. P. 103–111.

⁴⁵⁵ Ginsberg W. *Chaucer's Italian tradition.* Michigan : The University of Michigan Press, 2002. P. 190.

⁴⁵⁶ *Vocatij Ioannis de Certaldo. De casibus virorum illustrium / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. Augustae Vindelicorum : Philippus Vhardus excudebat, 1544. P. 154–159.*

⁴⁵⁷ *Vocatij I. De casibus ... P. 162–166.*

(De casibus. Argum.)⁴⁵⁸ та акцентують увагу дослідники⁴⁵⁹. За даними античних авторів, Мітрідат довго протистояв Римові, але зрештою втратив прихильність долі та покінчив життя самогубством (App. Mithr. 111; Dion. Cass. XXXVII. 13). Отже, Дж. Боккаччо і обрав біографію Мітрідата VI для своєї збірки, адже така життєва історія відомої особистості чудово корелювалась із загальним задумом і сюжетом «De casibus».

У біографії царя Дж. Боккаччо найбільшу увагу зосередив на легендарній традиції навколо містичного народження, дитинства (De casibus VI. V. a) та відсутності у царстві (De casibus VI. V. b) майбутнього царя Понту, його стосунках з матір'ю Лаодікою (De casibus VI. V. b), дружиною Гіпсікратією (De casibus VI. V. f-g) та відчаю від віроломного сина і смерті через поразку від Риму (De casibus VI. V. g-h).

Примітно, що описові війн Понтійського царства з Римом, натхненником та очільником яких був Мітрідат, гуманіст не відвів значної уваги, як це робили античні автори. Можна припустити, що Дж. Боккаччо не вдавався до описів батальних сцен, а лише побіжно описав знакові події (De casibus VI. V. d-f), щоб не переобтяжувати читачів військовими деталями, а наголосити лише на наслідках цих довготривалих війн – зраді війська та сина, смерті членів родини та самого царя. Дж. Боккаччо також зауважив, що свідчень про ранні роки царя лишилось небагато («admodum parvulum liquit») (De casibus VI. V. a). Цю тезу можна підтвердити й античними джерельними даними: лише Юстин повідомляє про відсутність Мітрідата в царстві протягом семи років (Just. XXXVII. 2. 7 – 9)⁴⁶⁰, тому очевидно, що Дж. Боккаччо використав ці дані у своїй роботі, що також підтверджується історико-філологічним дослідженням А. Сіміонато.

⁴⁵⁸ Bocatij I. De casibus virorum illustrium / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. Augustae Vindelicorum : Philippus Vlhardus excudebat, 1544. 273 p. P. 1–2.

⁴⁵⁹ Hedeman A. D. Translating the Past... P. 17; Armstrong G. The English Boccaccio: A History in Books. Toronto : University of Toronto Press, 2013. P. 32–35.

⁴⁶⁰ Детальніше див.: 2.1. Успадкування влади та початок царювання.

За аналізом дослідника, джерелами для біографії Мітрідата слугували роботи Марка Юніана Юстина⁴⁶¹, Павла Орозія⁴⁶², Валерія Максима⁴⁶³ та Луція Аннея Флора⁴⁶⁴. Тож при написанні своїх робіт Дж. Боккаччо звертався до праць пізніх римських та ранньосередньовічних авторів, але не запозичував інформації у, наприклад, Плутарха, Аппіана чи Страбона, які приділили значну увагу царюванню Мітрідата Евпатора та його оточенню у своїх роботах. Це можна пояснити тим, що автори, тексти яких запозичив Дж. Боккаччо, більшу увагу звертали на легендарні та таємничі історії навколо постаті Мітрідата VI. Зокрема, Юстин найгрунтовніше описує легендарну традицію навколо дитинства, вигнання царя, тощо (Just. XXXVII. 2), натомість як Аппіан подібні питання оминає увагою.

У 1400 р. Лораном де Прем'єрфе було створено перший, а у 1409 р. другий рукописний переклад старофранцузькою мовою збірки Дж. Боккаччо під назвою «Des cas des nobles hommes et femmes» («Справи шляхетних чоловіків та жінок»)⁴⁶⁵. Ці рукописи були дуже популярними не лише у Франції, а й швидко поширювалися усією Європою до кінця XV ст. про що свідчить наявність близько 68 копій⁴⁶⁶ в архівах і бібліотеках світу. Більшість рукописів «De casibus» зберігаються у

⁴⁶¹ Simionato A. Tra fonti e testi del De casibus virorum illustrium di Giovanni Boccaccio. Venezia : Università Ca' Foscari, 2013. P. 229–230.

⁴⁶² Ibid. P. 232; 237.

⁴⁶³ Ibid. P. 251; 254.

⁴⁶⁴ Ibid. P. 245.

⁴⁶⁵ Gathercole P. M. Two Old French Translations of Boccaccio's De Casibus Virorum Illustrium. *Modern Language Quarterly*. 1956. Vol. 17. № 4. P. 304–309; Gathercole P. M. The French Translators of Boccaccio. *Italica*. 1969. Vol. 46. № 3. P. 300–301; Hedeman A. D. Translating the Past: Laurent de Premierfait and Boccaccio's De Casibus. Los Angeles : Getty Publications, 2008. P. 20; Kirkham V, Sherberg M., Smarr J. L. Boccaccio: A Critical Guide to the Complete Works. Chicago : University of Chicago Press, 2014. P. 245–247; Hedeman A. D. Translating Power for the Princes of the Blood: Laurent de Premierfait's Des cas des nobles hommes et femmes. *Textual and Visual Representations of Power and Justice in Medieval France: Manuscripts and Early Printed Books* / ed. R. Brown-Grant, A. D. Hedeman, B. Ribémont. London : Routledge, 2016. P. 15–42.

⁴⁶⁶ За підрахунками П. Гезеркол, на 1955 р. було відомо про 65 рукописів: Gathercole P. M. The Manuscripts of Laurent de Premierfait's 'Du Cas des Nobles' (Boccaccio's 'De Casibus Virorum Illustrium'). *Italica*. 1955. Vol. 32. № 1. P. 14.

Національній бібліотеці Франції (Bibliothèque nationale de France (BnF), Париж) та в інших містах країни, решта в шести європейських країнах (Великій Британії, Бельгії, Італії, Швейцарії, Німеччині, Австрії) та США⁴⁶⁷.

Аналіз франкомовного тексту не дасть нової інформації стосовно царя Понту, адже Лораном де Прем'єрфе було перекладено оригінальний латинський твір, а потім рукописи лише переписували з літературного перекладу 1400 р. (рукописи 1409 р. містять багато помилок та часто скорочувались⁴⁶⁸), де ілюстратори додавали свої варіанти мініатюр. Варто зупинитись на характеристиці тих рукописів, в яких є присвячені Мітрідатовій біографії мініатюри. Серед них BnF Fr. MSS. 226, 229, 230, 232, 234, 236 у Національній бібліотеці Франції (Bibliothèque nationale de France (BnF), Париж, Франція); MS. 63 у музеї Гетті (The J. Paul Getty Museum (Getty), Лос-Анджелес, США); MS. fr. 190/2 у Женевській бібліотеці (Bibliothèque de Genève (BGE), Женева, Швейцарія); Royal 14 E V у Британській бібліотеці (The British Library (BL), Лондон, Велика Британія)⁴⁶⁹.

Перейдемо до аналізу мініатюр і спершу зупинимось на характеристиці тих, де представлена смерть Мітрідата VI (див. додаток Л.1⁴⁷⁰, Л.2⁴⁷¹, Л.3⁴⁷²) та членів

⁴⁶⁷ Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і його оточення у «De Casibus Virorum Illustrium» та «De Mulieribus Claris» Дж. Боккаччо: історіографія проблеми. *Шевченківська весна – 2016: історія* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Київ, 6 – 8 квітня 2016 р. Київ, 2016. С. 193–196.

⁴⁶⁸ Gathercole P. M. The Manuscripts of Laurent de Premierfait's ... P. 15.

⁴⁶⁹ Немає ілюстрацій або наявне лише зображення автора за роботою та Адама з Євою: BnF Fr. MSS. 227, 228, 231, 1121, 16994, 20086, 24289, 127, 128, 131; Bibliothèque de l'Arsenal MS. 5281, 5192, 5191, 5193 (бібліотека Арсеналу, Париж); Walters Art Museum W. 314, W. 315 (Художній музей Волтерс, Балтимор, Меріленд, США). Рукопис BnF MS. 130 не завершений, бо залишені пусті місця на початках біографій для мініатюр.

⁴⁷⁰ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 229. F. 233r.

⁴⁷¹ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 230. F. 163v.

⁴⁷² Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 232. F. 206v.

царської родини (див. додаток Л.4⁴⁷³). Три мініатюри, де зображене вбивство царя, подають різні інтерпретації цієї події, але всі вони ґрунтуються на тому, що царя вбила стороння людина.

Одна з мініатюр, що передувала біографії Мітрідата VI, зображувала смерть царя та членів його родини (див. додаток Л.4). Можна побачити як дочки царя були змушені випити отруту, коли стало відомо, що їх можуть захопити римляни, як «трофей» у переможній довготривалій війні. На першому плані мініатюри зображено Мітрідата разом з однією з дружин, а на другому – можна побачити три постаті. Імовірно, що це дочки та одна з дружин Мітрідата, але дані Аппіана, Діона Кассія та Павла Орозія стосовно смерті останніх кардинально різняться між собою. Аппіан оповідає, як дві дочки царя – Мітрідатіс і Ніса – самі попросили отруту в батька, який завжди носив її у руків'ї меча (App. Mithr. 111). Більше жодних осіб, які були поруч у день смерті царя, Аппіан не називає. Діон Кассій не подає ні кількість людей, які були поруч з царем, ні жодних імен, а лише вказує, що Мітрідат спробував накласти на себе руки, спочатку отруївши дружин та дітей, а потім безрезультатно (протягом життя вживав отруту в малій кількості) випив усю отруту, що лишилась (Dion. Cass. XXXVII. 13. 1). Орозій також не вказує імен, але у множині перераховує постраждалих, додавши ще й наложниць (співмешканок): «statimque descendens ad uxores, pelices ac filias suas uenenum omnibus dedit» (непохитно спустившись до дружин, наложниць і дочок власних, всю отруту віддав їм) (тут і далі курси наш – А. Г.) (Oros. VI. V. 5).

У Дж. Боккаччо такий виклад цього сюжету: «conversus ad uxores et pelices ac filias moriturus, illas primo veneno sustulit omnes, novissimus ipse sumpsit» (повернувшись до вмираючих дружин і наложниць, і дочок, котрих спершу отруїв, сам прийняв (отруту)) (De casibus VI. V. b). Відповідно можна стверджувати, що для написання цього фрагменту він користувався «Історією проти язичників» Павла Орозія. При порівнянні вказаних текстів А. Сімонато не виокремив

⁴⁷³ Bossaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BL* (The British Library). Royal 14 E V. F. 306r.

фрагмент про отруєння Мітрідата і його родини, хоча і визначив, що робота Орозія була однією з джерел «De casibus»⁴⁷⁴.

Таким чином, кількість фігур на мініатюрі відповідає невизначеному Орозієм числу (автор використовував форму множини) жертв, які випили отруту того дня 63 р. до Р.Х. разом з царем, оскільки Дж. Боккаччо майже незмінно передав ці свідчення Орозія. Також суперечливі відомості античних авторів про дану подію породжують різноманітні версії у її тлумаченні. Наприклад, відкритим лишається питання, чи цар змусив своїх дружин, наложниць і дочок випити отруту (Dion. Cass. XXXVII. 13. 1; Oros. VI. V. 5), чи вони самостійно прийняли таке рішення (App. Mithr. 111). Зважаючи на чисельні свідчення античних авторів, варто погодитись з першим твердженням, адже ще молодим Мітрідат міг бути причетним до отруєння батька (Strab. X. 4. 10), дружини Лаодіки (Just. XXXVII. 3. 6 – 8), а за підрахунками Аппіана вбив матір, брата, трьох синів і трьох дочок (App. Mithr. 112)⁴⁷⁵.

Інший сюжет мініатюр у перекладах «De casibus virorum illustrium» ілюструє облогу Мітрідатового палацу військами Фарнака II (див. додаток Л.5⁴⁷⁶, Л.6⁴⁷⁷). Дж. Боккаччо описав останні дні життя царя (De casibus VI. V. g – h), користуючись роботою Павла Орозія. Загалом для написання біографії Мітрідата були взяті за основу «Скорочення «Історій Філіппа» Помпея Трога» Марка Юніана Юстина, «Історія проти язичників» Павла Орозія, «Достопам'ятні діяння і вислови» Валерія Максима та «Епітому Тіта Лівія» Луція Аннея Флора, але докладна історія зради сина та війська була представлена лише в Орозія. Одним із джерел для «De casibus» було «Speculum historiale» Вінсента із Бове, що було доведено шляхом порівняння

⁴⁷⁴ Simionato A. Tra fonti e testo del De casibus ... P. 238–239.

⁴⁷⁵ Сорока А. Митридат VI Евпатор і члени його родини у «De casibus virorum illustrium», «De mulieribus claris» Дж. Боккаччо та античних джерелах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 3–7.

⁴⁷⁶ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 234. F. 78v.

⁴⁷⁷ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 236. F. 60r.

уривків текстів⁴⁷⁸. Тому стає зрозуміло, що зображення облоги Мітрідатового палацу і смерті самого царя стало певною літературно-художньою традицією, що мігрувала із загальновідомої середньовічної енциклопедії у збірку біографій.

Останній тип ілюмінацій до «*De casibus virorum illustrium*» присвячений вбивству Аріарата VII (див. додаток Л.7⁴⁷⁹, Л.8⁴⁸⁰, Л.9⁴⁸¹), де дві постаті у королівських тіарах зображені на ристалищі, де відбувались лицарські турніри⁴⁸². Типовий для середньовіччя сюжет став був використаний для рецепіювання античної дійсності, де Мітрідат вбив Аріарата VII, але аж ніяк не на турнірі⁴⁸³.

Життєписи дружини царя Гіпсікратії (*De mulieribus LXXVIII*)⁴⁸⁴, дочки Дріпетіни (*De mulieribus LXXV*)⁴⁸⁵ та сестри Лаодіки (*De mulieribus LXXII*)⁴⁸⁶ входять до іншої збірки Дж. Боккаччо «*De mulieribus claris*» («Про відомих жінок») (1361 – 1362 pp.)⁴⁸⁷. Метою написання «*De mulieribus claris*», як і попередньо розглянутої роботи, стало зображення трагічної долі відомих жінок. Варто зрозуміти критерії вибору, якими керувався автор бажаючи зобразити життя

⁴⁷⁸ Pauline A. Vincent de Beauvais and Chaucer's Monks Tale. *Speculum*. 1942. Vol. 17. № 1. P. 68.

⁴⁷⁹ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 226. F. 162v.

⁴⁸⁰ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *The J. Paul Getty Museum*. MS. 63. F. 183r.

⁴⁸¹ Boccaccio Giovanni. Des Cas des nobles hommes et femmes. *BGE* (Bibliothèque de Genève). MS. fr. 190/2. F. 43r.

⁴⁸² У дослідженні А. Хейдеман, в якому проаналізовано переклади Лорана де Прем'єрфе, до номеру мініатюри з рукопису у музеї Гетті (додаток Л.8) вказаний підпис «Mithridates victorious at a tournament» (Hedeman A. D. *Translating the Past...* P. 228), що можна вважати буквальним і хибним сприйняттям зображених подій, віддаленим від реального викладу Дж. Боккаччо, а тим паче й античних джерел.

⁴⁸³ Детальніше про вбивство племінника Мітрідата Евпатора див. 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

⁴⁸⁴ Boccaccio G. *Famous Women* / ed. and trans. by V. Brown. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2001. I Tatti Renaissance Library 1. P. 322–328.

⁴⁸⁵ Boccaccio G. *Famous Women...* P. 314–316.

⁴⁸⁶ Boccaccio G. *Famous Women...* P. 302–305.

⁴⁸⁷ Kirkham V, Sherberg M., Smarr J. L. Boccaccio: A Critical Guide to the Complete Works. Chicago : University of Chicago Press, 2014. P. 195–198. *Encyclopedia of Italian Literary Studies ...* P. 246.

відомих жінок. Вони полягали у максимальному зацікавленні читача нетривіальними життєвими історіями, які мали б певний повчальний чи моралізаторський характер. У даному випадку зображення Гіпсікратії слугувало прикладом відданості чоловікові, навіть у небезпечних для життя ситуаціях. Образ Дріпетіни мав репрезентувати жертовність і покірність перед волею батька. А біографія Лаодіки головним чином зосереджувалась на стражданні та нещасті матері від втрати своїх дітей.

Деякі рукописи, створені наступними поколіннями перекладачів текстів Дж. Боккаччо, зокрема Лораном де Прем'єрфе⁴⁸⁸, були ілюміновані мініатюрами до кожної з біографій. До нашого часу збереглося 15 рукописів старофранцузькою мовою «*De mulieribus claris*», хоча невідомо скільки їх було першопочатково. У шести рукописах є мініатюри до біографій вищевказаних жінок: VnF Fr. MSS. 598, 599, 12420 у Національній бібліотеці Франції; BL Royal 16 G V, 20 C V у Британській бібліотеці; NYPL Spencer. MS. 033 у Нью-Йоркській публічній бібліотеці (New York Public Library (NYPL), Нью-Йорк, США)⁴⁸⁹.

Розглянемо відповідні мініатюри до розділів «*De mulieribus claris*», що зображують постать Мітрідата VI з дружиною Гіпсікратією (див. додаток М.1⁴⁹⁰;

⁴⁸⁸ Gathercole P. M. *Illuminations on the French Manuscripts of Boccaccio's De Claris Mulieribus. Italica*. 1965. Vol. 42. № 3. P. 213.

⁴⁸⁹ Не ілюміновані або лише частково (мають ілюстрації не до усіх біографій) рукописи у Національній бібліотеці Франції – VnF Fr. MS. 1120; Бібліотеці Моргана (Morgan Library, Нью-Йорк, США) – MS. 381 (оздоблений 41 ілюстрацією, а мініатюри Мітрідатових жінок відсутні); Королівській бібліотеці Бельгії (Bibliothèque royale de Belgique (KBR), Брюссель) – MS. 9509; Бібліотеці Шантії (Bibliothèque et Archives du Château de Chantilly, Шантії, Франція) – MS. 856 (622); одна сторінка у Публічній бібліотеці Філадельфії (The Free Library of Philadelphia, Філадельфія, США) – MS. 290. F. 1 (про рукопис див.: Gathercole P. M. *Manuscript № 290 in the Free Library, Philadelphia, Pennsylvania: A Boccaccio Manuscript. Romance Notes*. 1961. Vol. 3. № 1. P. 40–43); Австрійській національній бібліотеці (Österreichische Nationalbibliothek (Відень, Австрія) – MS. 2555.

⁴⁹⁰ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. BL (The British Library). Royal 20 C V. F. 119r.

M.2⁴⁹¹; M.3, M.4⁴⁹²; M.5, M.6⁴⁹³; M.7, M.8⁴⁹⁴; M.9, M.10⁴⁹⁵). Про стосунки царя із цією жінкою античні автори лишили небагато згадок, зокрема Плутарх (Plut. Rompr. 32. 8) і Валерій Максим у «Factorum et Dictorum Memorabilium» («Достопам'ятні діяння і вислови») (Val. Max. IV, 4.6.ext.2). Проте Дж. Боккаччо зобразив Гіпсікратію і в життєписі царя (De casibus VI. V. f-g), і написав окрему біографію у «De mulieribus» (De mulieribus LXXVIII).

У біографії Гіпсікратії Дж. Боккаччо показав її відданість і жертвність цареві, що, на думку дослідників, межувала із загальноприйнятою поведінкою жінок у XIV – XV ст.⁴⁹⁶ При аналізові життєпису дружини Мітрідата варто звернути увагу на те, що Дж. Боккаччо відзначив: «quamvis eius originem ignoremus» (нічого (з) її (їого) походження не відомо) (De mulieribus LXXVIII. 1). Дійсно, античні автори не наводять жодної подібної інформації, адже основний опис Гіпсікратії полягав у тому, що її характеризували як войовничу супутницю. Дж. Боккаччо також не відійшов від античної традиції й охарактеризував її як «bellicosissimi regis ... feminam» (найбільш войовнича царська жінка) (De mulieribus LXXVIII. 3). Інформацію Плутарха про Гіпсікратію як наложницю (*παλλακίς*) (Plut. Rompr. 32. 8) ми не беремо до уваги, адже Дж. Боккаччо не користувався «Порівняльними життєписами»⁴⁹⁷, а лише взяв їх за приклад для своєї роботи. Відповідно, і назвав Гіпсікратію царицею, за лише одним джерелом.

⁴⁹¹ Boccaccio Giovanni. De mulieribus claris. BL (The British Library). Royal 16 G V. F. 91v.

⁴⁹² Boccaccio Giovanni. De mulieribus claris. BnF (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 598. F. 116v–116r.

⁴⁹³ Boccaccio Giovanni. De mulieribus claris. BnF (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 599. F. 66v–67r.

⁴⁹⁴ Boccaccio Giovanni. De mulieribus claris. BnF (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 12420. F. 117r.

⁴⁹⁵ Boccaccio Giovanni. De mulieribus claris. NYPL (New York Public Library). Spencer. MS. 033. F. 52v.

⁴⁹⁶ Franklin M. Boccaccio's Heroines: Power and Virtue in Renaissance Society. Bodmin : Ashgate Publishing, 2006. P. 66.

⁴⁹⁷ Simionato A. Tra fonti e testo del De casibus... P. 3.

Серед дослідників не припиняються дискусії стосовно того, ким же за версіями античних авторів була Гіпсікратія – дружиною, наложницею чи воїном Мітрідата⁴⁹⁸. Розглянуті джерела дають підстави стверджувати, що Гіпсікратія була дружиною (Валерій Максим називав її «regina» (цариця) (Val. Max. IV, 4.6.ext.2), отже, дружина) і вірною військовою супутницею царя під час воєн з Римом, що і зображено на мініатюрах до рукописів, де озброєна Гіпсікратія обрізає собі волосся верхи на коні поруч із Мітрідатом. Також варто звернути увагу на корони, якими увінчані фігура чоловіка та жінки на мініатюрах (див. додаток М.1, М.2, М.3, М.7). Це слугує прямою вказівкою на сприйняття Дж. Боккаччо та ілюстраторами Гіпсікратії як законної цариці.

У рукописах BnF Fr. MSS. 598, 599, 12420, де зображені постаті верхи на конях, на фоліантах з біографіями розміщене ім'я «Hypsistratee» та «reine» (цариця). То не виникає сумнівів, що зображені саме дружина Гіпсікратія з Мітрідатом, яку вважали царицею. У рукописі NYPL Spencer. MS. 033. F. 52v можна побачити розгорнутий опис: «De Hypsistratee noble reine de Pont et femme du Mitradate» (Гіпсікратія – знатна цариця Понту і дружина Мітрідата), що нівелює будь-які питання стосовно сприйняття Гіпсікратії Дж. Боккаччо, Лораном де Прем'єрфе та ілюстраторами.

Із дочкою Дріпетіною відомі мініатюри з аналогічних рукописів (див. додаток Н.1⁴⁹⁹; Н.2⁵⁰⁰; Н.3, Н.4⁵⁰¹; Н.5, Н.6⁵⁰²; Н.7, Н.8⁵⁰³; Н.9, Н.10⁵⁰⁴), але про неї

⁴⁹⁸ Детальніше див.: 3.1. Сімейне коло Мітрідата VI.

⁴⁹⁹ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BL* (The British Library). Royal 20 C V. F. 116v.

⁵⁰⁰ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BL* (The British Library). Royal 16 G V. F. 89v.

⁵⁰¹ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 598. F. 113v.

⁵⁰² Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 599. F. 65r.

⁵⁰³ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 12420. F. 114r.

⁵⁰⁴ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *NYPL* (New York Public Library). Spencer. MS. 033. F. 49r.

збереглося чи не найменше свідчень. Валерій Максим відзначає, що вона була народжена Лаодікою («*Mitridatis uero regis filia Drypetine, Laodice regina nata*») (Val. Max. I, 1.8.ext.13), а значить могла бути першою дочкою царя, оскільки Лаодіка була першою дружиною. У викладі Амміана Марцелліна Дріпетіна у зв'язку з хворобою була залишена у фортеці Сінорія. Але про саму хворобу автор не повідомляє. Менофіл був вимушений вбити її, щоб вона не потрапила й полон до римлян (Amm. Marc. XVI. 7. 10).

До того ж дочка народилась із «*duplici ordine dentium*» (подвійним рядом зубів) (Val. Max. I, 1.8.ext.13). Можна припустити, що у неї була поліодонтія (хвороба, що характеризується наявністю аномально великої кількості зубів). На мініатюрі VnF Fr. MS. 598. F. 113v (додаток Н.3) саме зображене подвійне обличчя дівчини, бо, ймовірно, ілюстратори просто не знали як зобразити подібну хворобу і таким чином вийшли із ситуації. Свідчення Валерія Максима повністю передав Дж. Боккаччо (*De mulieribus LXXV. 1*), але доповнив біографію описом відваги і відданості дочки до Мітрідата, адже вона залишалась з батьком до останніх днів його життя (*De mulieribus LXXV. 4 – 8*).

Історії життя Береніки (за уточненням Дж. Боккаччо: «чиє ім'я було Лаодіка» («*cui et Laodices nomen fuit*»)) (*De mulieribus LXXII. 1*), що є більш вживаним та загальноприйнятим (за античними джерелами) для характеристики цієї жінки в історії), сестри Мітрідата VI, зображена Дж. Боккаччо в контексті боротьби за Каппадокійський престол (*De mulieribus LXXII*). Відомо, що її чоловіка Аріарата VI позбавив життя довірений Мітрідатові Гордій, син Аріарат VII був убитий особисто царем, а Аріарат VIII помер від невідомої хвороби. За здійсненим вище аналізом обставин смерті членів Каппадокійської царської родини⁵⁰⁵ можна припустити, що на мініатюрах Лаодіка саме намагається наздогнати і розправитися

⁵⁰⁵ Про смерть Аріарата VI, Аріарата VII та Аріарата VIII, роль Мітрідата VI і Лаодіки у династичній ворожнечі див.: 2.2. Передумови військового протистояння Мітрідата з Римом: історико-культурний контекст.

з вбивцею її чоловіка та, ймовірно, останнього сина (див. додаток П.1⁵⁰⁶; П.2⁵⁰⁷; П.3, П.4⁵⁰⁸; П.5, П.6⁵⁰⁹; П.7, П.8⁵¹⁰; П.9, П.10⁵¹¹).

У коротких описах фоліантів рукописів наведено лише фразу про помсту Лаодіки за смерть синів. Але виникає питання про визначення особи, яку наздоганяє колісниця із царицею (додаток П.1, П.2, П.3, П.7) та померлого (додаток П.9, П.5). З точністю можна сказати, що це був вбивця її другого сина, адже чоловіка вбив Гордій, а Аріарата VII – Мітрідат. Відповідно до джерел, ця жінка не вбивала Гордія чи тим паче царя, оскільки вони фігурують у роботах античних авторів, зокрема Гордій у Юстина. Отже, цією постаттю була невизначена особа, яка мала безпосереднє відношення до вбивства сина Лаодіки, а фігура, над якою схилилася жінка (див. додаток П.9) – сином чи першим чоловіком⁵¹² цариці. Але більш імовірним видається те, що ілюстратор зобразив саме сина, бо Дж. Боккаччо у життєписі Лаодіки писав, що обрав її для своєї роботи як матір, яка зазнала нечуваних нещасть від смерті своїх синів (*De mulieribus* LXXII. 1).

Жіночу тематику «*De mulieribus*» продовжила Крістіна Пізанська (1365 – 1430 pp.) у найвідомішій роботі «*Le Livre de la Cité des Dames*»⁵¹³ («Книга про місто жіноче»). Праця складається із трьох частин, в яких три чесноти – Розум, Праведність і Правосуддя – ведуть розмову з автором про жіночі долі та

⁵⁰⁶ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BL* (The British Library). Royal 20 C V. F. 112v.

⁵⁰⁷ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BL* (The British Library). Royal 16 G V. F. 86v.

⁵⁰⁸ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 598. F. 109v.

⁵⁰⁹ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 599. F. 62v–63r.

⁵¹⁰ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France). Fr. MS. 12420. F. 110r.

⁵¹¹ Boccaccio Giovanni. *De mulieribus claris*. *NYPL* (New York Public Library). Spencer. MS. 033. F. 46r.

⁵¹² За оповіддю Юстина, вона вступила у союз з Віфінією (вийшла заміж за Нікомеда III) після смерті свого чоловіка (*Just. XXXVIII. 1. 4*).

⁵¹³ Christine de Pizan. *Cité des dames*. *BnF* (Bibliothèque nationale de France), Département des Manuscrits, Français. MS. 607.

будівництво міста⁵¹⁴ як спробу вирішення жіночих нещасть, де будуть жити жінки за законами вищеназваних чеснот⁵¹⁵. У першій частині роботи згадано про Береніку (Лаодіку), а у другій – Дріпетіну та Гіпсікратію. Образи пов'язаних з Мітрідатом жінок представлені аналогічно до викладу біографій Дж. Боккаччо.

Через століття єпископ Марселя у 1506 – 1509 рр. Антуан Дюфур на замовлення Анни I Бретонської (1477 – 1514 рр.)⁵¹⁶ у 1504 р. написав збірку «*Les vies des femmes célèbres*»⁵¹⁷ («Життя відомих жінок»), яку до 1506 р. вже було ілюміновано паризьким художником Жаном Пікором. Однією із ілюстрацій, цінних для нашого дослідження, виступає зображення Гіпсікратії з Мітрідатом VI (див. додаток P⁵¹⁸). Мініатюра відрізняється від зображень до робіт Дж. Боккаччо, ілюстратор змінив тло та сюжет, показавши героїв не верхи на коні, а за столом, що корелюється з іншими мініатюрами до даного рукопису, адже всі жінки у виконанні Жана Пікора представлені у інтер'єрі (за рукописом 1504 – 1506 рр.). Але важливою є і сама біографія Гіпсікратії у викладі Антуана Дюфура, адже на думку Хелен Свіфт та Елізабет Лестранж ця особа була яскравим прикладом трансвентизму⁵¹⁹.

Певні характеристики Гіпсікратії ще в античних джерелах відповідали і жіночим гендерним характеристикам, і чоловічим, що і наштовхнуло істориків на

⁵¹⁴ На першій сторінці ілюмінованих рукописів представлено будівництво міста та розмову Крістіни з алегоричними фігурами трьох чеснот. Наприклад, див.: VnF Fr. MS. 607. F. 2r (1400 – 1410 pp.).

⁵¹⁵ Levin C., Sullivan P. *Political Rhetoric, Power, and Renaissance Women*. New York : SUNY Press, 1995. P. 17; Collette C. P. *Rethinking Chaucer's Legend of Good Women...* P. 74.

⁵¹⁶ Brown C. *The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne: Negotiating Convention in Books and Documents*. Cambridge : Boydell & Brewer, 2010. P. 65.

⁵¹⁷ Першопочатковий текст зберігається у Музеї Добре (Musée Thomas Dobrée, м. Нант, Франція): Dufour A. *Les vies des femmes celebres*. *Musée Thomas Dobrée*. MS. XVII.

⁵¹⁸ Dufour A. *Les vies des femmes celebres*. Ipsicrethea, wife of Mithridate King of Pontus, at table. *Musée Thomas Dobrée*. MS. XVII. F. 41r.

⁵¹⁹ Swift H. *Gender, Writing, and Performance: Men Defending Women in Late Medieval France (1440 – 1538)*. Oxford : Oxford University Press, 2008. P. 206; L'Estrange E., More A. *Representing Medieval Genders ...* P. 94.

таку думку. До того ж А. Дюфур значно змінив першопочатковий опис Гіпсікратії з викладу Плутарха та Валерія Максима, зазначивши, що «...вона подумала, що буде звалтована (*військами Гнея Помпея*)... щоб перебороти цей страх і залишитись вірною своєму чоловікові, вона змінила свій одяг та зачіску, одягла озброєння, щоб не бути збездиченою... більше того, вона вдавала себе одним із воїнів Помпея, які йшли за Мітрідатом... Знайшовши його (*царя Мітрідата*), назвала себе його дружиною (*жінкою*) і взяла свій жіночий одяг, що було великим щастям для Мітрідата»⁵²⁰. Відповідно даний уривок не корелюється із описами античних авторів, де Гіпсікратія супроводжувала Мітрідата тікаючи разом від військ Гнея Помпея. Але і твердження дослідників про трансвестизм⁵²¹ Гіпсікратії, відповідно до рецепції Антуана Дюфура, не є виправданим, бо зміна одягу із чоловічого на жіночий була вимушеним кроком для того, щоб приховати свою особу, вижити та безпечно зустрітися з царем. Дослідники ж навпаки акцентують увагу на інновації А. Дюфура у підкресленні навмисного переодягання Гіпсікратії⁵²².

Зміну джерельних даних про Гіпсікратію можна пояснити спробою автора описати її як добропорядну жінку, яка не просто слідувала за чоловіком у межах соціальних норм загальноприйнятої поведінки (не приховувала б свою особу та невдовзі була б схоплена римськими воїнами), а вчинила розумно, зберігши собі життя⁵²³. А. Дюфур своїм викладом історії про Гіпсікратію показав, що вона залишилася вірною Мітрідатові попри небезпеку. Якщо звернути увагу на те, що

⁵²⁰ Dufour A. *Les vies des femmes célèbres / et. G. Jeanneau*. Geneve : Librairie Droz, 1970. P. 84–85.

⁵²¹ Трансвестизм – психологічний феномен, який характеризується розладами психічного здоров'я та полягає у вдяганні та носінні одягу характерного для протилежної статі в межах певної культурної традиції (Spencer L. G., Capuzza J. C. *Transgender Communication Studies: Histories, Trends, and Trajectories / ed. L. G. Spencer*. Lanham : Lexington Books, 2015. P. 174).

⁵²² Swift H. *Gender, Writing, and Performance...* P. 207.

⁵²³ Грегуль А. О. Образ Мітрідата VI Евпатора та наближених до нього осіб у літературі та мініатюрах XIV – XVI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2018. Вип. 2. Ч. 2. С. 52–56.

роботу «Життя відомих жінок» замовила жінка та двічі королева Франції Анна I Бретонська⁵²⁴, то стає зрозуміло, що зображення жіночої слабкості і неповноцінності було неприпустиме для автора, а показ винахідливості та рішучості став логічним кроком до задоволення вимог замовника⁵²⁵.

Отже, на матеріалах робіт Дж. Колонна, Бенвенуто Рамбальді, Дж. Боккаччо, Крістіни Пізанської та Антуана Дюфура проаналізовано життєписи царя Мітрідата VI та членів його родини. Ці особистості зображені у контексті війни з Римською республікою, боротьби за захоплення території Каппадокії та особистих стосунків. Дж. Боккаччо, Крістіна Пізанська та Антуан Дюфур обирали біографії Мітрідата VI та пов'язаних з ним жінок для своїх робіт, адже життєві історії обраних особистостей відповідали ідейному змісту їхніх праць. Метою таких робіт було висвітлення життя відомих особистостей з моралізаторською боку. Проаналізовано, що Дж. Боккаччо для написання збірок життєписів користувався роботами Марка Юніана Юстина, Валерія Максима та Павла Орозія.

Таким чином, сприйняття правління Мітрідата VI та його оточення з епохи Середньовіччя і до Раннього Нового часу базувалося на моралізаторських ідеях. Зображувані аспекти Мітрідатового життя часто повторювались, до них повертались знову і знову, тому, відповідно, мали значний вплив на наступні покоління. Непересічна постать царя була цікавою не лише для античних авторів. Пізніше, з повчальною метою, історія правління понтійського царя та життєписи пов'язаних з ним осіб використовувалась і в середньовічних хроніках, і у збірках біографій Раннього Нового часу. Тексти наступних поколінь також висвітлюють сприйняття історії античності, у даному випадку правління Мітрідата VI та пов'язаних з ним осіб у родині та політиці. У репрезентації історії про Мітрідата акцентується увага на певних аспектах його особистості: вадах (жорстокість та упередженість до свого оточення); резонансних вчинках (Ефеський указ і вбивства свої рідних); романтичних історіях (стосунки з Гіпсікратією). А зображення цих

⁵²⁴ Була дружиною королів Карла VIII (1470 – 1498 pp.) і Людовика XII (1498 – 1515 pp.) (Brown C. *The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne...* P. 182).

⁵²⁵ Swift H. *Gender, Writing, and Performance...* P. 208.

сюжетів на мініатюрах до рукописів додатково підсилюють ці акценти, викладені у писемних джерелах доби Середньовіччя та Раннього Нового часу, та дозволяють дослідити Мітрідатову рецепцію у наступних поколіннях.

ВИСНОВКИ

– Аналіз наукової літератури та джерельної бази з досліджуваної теми дає підстави стверджувати, що вони є широко репрезентативними для вирішення поставлених завдань. Історія царювання Мітрідата VI Евпатора вивчалася переважно в контексті військового протистояння з Римом (89 – 63 рр. до Р. Х.). Загалом історики характеризували війни Понтійського царства з Римом як наслідок експансіоністської політики останнього. У роботі проаналізовано дослідження з останніх десятиліть XIX ст. і до сьогодення. У перших історичних працях про Понтійське царство дослідниками було розглянуто багато відомих з писемних джерел фактів про перебіг воєн з Римом та лише частково – про формування особистості та початкові роки царювання Мітрідата. У дослідницьких працях нами було виявлено лише незначні згадки про найближче оточення царя. У роботах радянських істориків проаналізовано переважно економічні та військові аспекти правління Мітрідата VI, а в сучасних дослідженнях науковці вже значну увагу приділяють відносинам Понту із сусідніми землями й організації внутрішнього устрою Понтійської держави. У процесі дослідження наукової літератури прослідковано, що ряд аспектів, пов'язаних із формуванням політичної стратегії царя на початковому етапі правління та зовнішньополітичні кроки, що були здійснені ним за сприяння найближчого сімейного оточення і кола союзників, прибічників (просопографічного портрета), потребують вивчення, що й здійснено в межах дисертаційного дослідження. Визначено, що історіографічний доробок з тематики сприйняття особистості Мітрідата та його оточення наступними поколіннями бере свій початок лише з сучасності. Це свідчить про новий етап у вивченні особистості царя і його ролі в історії через залучення нових підходів і міждисциплінарних методів дослідження. Перші роботи, у яких фрагментарно та вибірково представлене рецепіювання постаті царя, почали з'являтися лише на початку XXI ст. Відповідно цей аспект лишається відкритим для подальших наукових розробок, що й були здійснені в межах поставлених дослідницьких завдань.

Проаналізовано джерельну базу дослідження і встановлено, що вона включає в себе писемні, епіграфічні, археологічні, нумізматичні та візуальні джерела. Визначено, що доступна для вивчення база античних писемних джерел широка, але містить незначну кількість відомостей про витoki політичних поглядів, успадкування влади та початок правління Мітрідата. Прослідковано, що джерела створені сучасниками Мітрідата за фактологічним і смисловим викладом підпорядковані політичним ідеям Римської республіки, що часто вкрай несприятливо та суб'єктивно позначалося на достовірності описуваних авторами аспектів. Визначено, що роботи наступних поколінь античних авторів написані на основі праць їхніх попередників, але докладніше висвітлюють провідну тему в історії правління Мітрідата Евпатора – перебіг війн Понтійського царства з Римом. Незначні відомості в цих роботах містяться і про сімейне коло понтійського царя. Праці епохи Середньовіччя та Раннього Нового часу написані фрагментарно та репрезентують вибіркoву інформацію про особистість Мітрідата VI та його оточення (просопографічний портрет). Відповідно нами встановлено, що роботи V – XVI ст., а саме писемні джерела (трактати, хроніки і збірки життєписів) та візуальні (мініатюри із рукописів – перекладів цих робіт) дозволяють дослідити рецепцію особистості Мітрідата VI та його оточення у баченні та викладі авторів епохи Середньовіччя та Раннього Нового часу. Такі роботи дають можливість зрозуміти, які саме події чи аспекти його правління мали резонансне значення в пізніші часи, викликали цікавість, здивування чи навіть страх. У дослідженні використано археологічні й епіграфічні джерела та визначено, що вони слугують важливим компонентом для цілісного дослідження найближчого оточення царя. Портретні медальйони із пам'ятки на о. Делос необхідні для аналізу кола найближчих прибічників Мітрідата VI, а епітафія на надгробному постаменті Гіпсікратії дала можливість встановити обставини й місце смерті дружини Мітрідата. Залучення епіграфіки дозволило розширити коло отриманої інформації з праць античних авторів і уточнити відомості про Гіпсікратію – жінку, яка мала особливий статус у війську Мітрідата VI. Встановлено, що нумізматичні джерела

дають можливість проаналізувати політику царя в контексті становлення відносин з Римською республікою, яка була спрямована на створення образу сильного, непереможного правителя.

– Досліджено висвітлення процесу успадкування влади і початкового етапу правління царя в античній традиції як факторів становлення його зовнішньополітичного курсу. В ході аналізу свідчень античних авторів, зважаючи на певну невідповідність джерельних даних і різні оцінки дослідників, було уточнено генеалогічну традицію Мітрідата VI. Встановлено, що виведення родоводу понтійських царів від Ахеменідів слугувало фактором становлення Мітрідатової зовнішньополітичної стратегії і засобом поширюваної пропаганди. Зроблено висновки, що для обґрунтування завоювань у Малій Азії Мітрідат VI використовував генеалогічну традицію виведення власного роду з Ахеменідів. У своїй зовнішній політиці Мітрідат маневрував між філеллінською спрямованістю, ніби захищаючи грецьке населення провінції Азія від територіальних претензій Риму, та політикою, спрямованою на захоплення сусідніх територій Каппадокії, Галатії та Фрігії як володінь своїх предків Ахеменідів. З'ясовано, що після сходження на Понтійський престол Мітрідат Евпатор розгорнув пропагандистську кампанію для утвердження і посилення своєї влади не лише у власній державі, а й в усій Малій Азії, прибережних територіях Понту Евксинського та Егейського моря. Встановлено, що саме династична та легендарна традиції вплинули на характер здійснюваної ним зовнішньої політики і на розгортання війни з Римом. Сутність поширюваної легендарної традиції полягала в позиціонуванні Мітрідата як обраного вищими силами правителя. Можна стверджувати, що Мітрідат Евпатор установив своє панування у Боспорському царстві, Фракії, Малій Вірменії та Колхіді не лише шляхом посилення економічного та політичного тиску на цих територіях, а й завдяки пропагандистській політиці.

– Досліджено процес формування кола союзників Мітрідата Евпатора та фактори, що сприяли цьому процесу. Установлено, що головними завданнями для понтійського царя після сходження на престол стали захоплення територій сусідніх

держав і народів та повернення раніше відібраних Римом земель. Саме Велика Фрігія була частиною Понтійського царства ще з середини III ст. до Р. Х., а 116 р. до Р. Х. стала римською провінцією і пізніше була об'єднана з провінцією Азія. Визначено, що на противагу римській експансії цар проводив політику заохочення грецького населення на свій бік з метою безперешкодного завоювання власне ж цієї провінції Азія та островів Егейського моря. Досліджено обставини підпорядкування Понтійському царству Пафлагонії і Галатії і, попри відсутність точного датування цих подій, за терміном намісництва Сулли у Кілікії встановлено, що воно могло відбутись близько 95 р. до Р. Х. Із поширенням понтійського впливу на землі Віфінії, Галатії, Пафлагонії, Боспорського царства, Колхіди і Малої Вірменії Мітрідат використав їх у подальшому як осередок людських та економічних ресурсів для ведення війни з Римською республікою. Визначено, що особливу увагу Мітрідат VI приділяв укладанню союзних домовленостей із Віфінією, Парфією та Великою Вірменією, які на різних етапах військової кампанії проти Риму позиціонували себе як союзники Понтійського царства. Установлено, що саме за підтримки парфянського царя Мітрідат Евпатор поширив свій вплив на Велику Вірменію, проте прослідковано, що союз із Парфією існував лише до 69 р. до Р. Х., оскільки тоді Гней Помпей уклав договір із Парфянським царством про нейтралітет у війні з Понтійською державою. У процесі аналізу витоків претензій понтійського царя на Каппадокійський престол встановлено, що ще за Мітрідата V Еввергета були перші спроби підпорядкування цієї території. Уже Мітрідат VI спромігся возвести на Каппадокійський престол у 101 р. до Р. Х. свого сина Аркафія (Аріарата Евсеба Філопатора (Аріарат IX)). Визначено, що конфлікт у Малій Азії за землі Каппадокії зачепив інтереси Риму, тому розгортання війни стало невідворотним і прогнозованим. Мітрідат вдався до відкритого злочину проти римлян – Ефеського указу, – який став каталізатором подальшої ескалації конфлікту.

– За античними джерелами досліджено процес залучення членів родини Мітрідата VI до реалізації його зовнішньої політики. Установлено, що як

династичний шлюб самого царя зі своєю сестрою, так і шлюби його дітей і найближчих родичів давали Мітрідатові можливість формувати коло своїх союзників у війні з Римом. Так, задля укладення союзу із Великою Вірменією у 95 р. до Р. Х. дочку Клеопатру було віддано за Тиграна II. Чотирирічну дочку Афінаїду у 81 р. до Р. Х. було заручено з майбутнім царем Каппадокії Аріобарзаном II. Визначено, що укладання шлюбів і навіть їх відсутність у випадку із сестрами царя слугували політичними інструментами у формуванні кола прибічників у війні з Римом. Установлено, що для посилення впливу Понтійського царства серед греків малоазійського узбережжя наглядцем Ефеса був призначений батько Моніми, другої дружини Мітрідата Евпатора, Філопемен. Дружина ж Гіпсікратія супроводжувала Мітрідата VI у війні з Гнеєм Помпеєм. В ході аналізу джерел було встановлено, що старші сини Мітрідата Евпатора були залучені до управління підконтрольними територіями Понтійського царства (Аріарат управляв Каппадокією, Махар – Боспорським царством). Навмисно організовані вбивства батька, матері, сестри, дітей і племінників свідчили про надзвичайну жорстокість царя у виборі засобів для якнайшвидшого та ефективного приходу до влади і слугували методами ведення його політики.

– Визначено на основі античних джерел коло прибічників Мітрідата VI у військовому протистоянні Понтійського царства з Римом. Доведено, що колективний (просопографічний) портрет Мітрідата VI Евпатора, що складався з його прибічників, радників, військових і союзників, мав важливий вплив на військову кампанію Понтійського царства з Римською республікою. За пам'яткою Мітрідата з о. Делос доведено, що особи зображені на портретних медальйонах навколо статуї Мітрідата були найближчими прибічниками й соратниками при дворі царя та серед греків за межами Понтійського царства. З'ясовано роль кожної з осіб для Мітрідата, як особисту, на прикладі із друзями дитинства, так і політичну, у випадку з союзниками та довіреними особами царя на підконтрольних територіях. Установлено, що Гай і Дорілай Філетер були друзями царя ще з дитинства, а згодом стали служити в понтійському війську; Діофант, син Махара,

також був на військовій службі в Мітрідата. Виявлено, що до кола зображених осіб входили і царі – союзники Понтійського царства на момент будівництва пам'ятки (102/101 р. до Р.Х.). Аріарат VII (цар Каппадокії), Антіох VIII Гріпп (цар держави Селевкідів) і Мітрідат II (цар Парфії) належали до числа союзників Понтійського царства. Папій був не лише лікарем, як то про нього відомо, а й довіреною особою царя. Портретний медальйон Асклепідора засвідчує його довготривалі відносини з правителями Понтійського царства: Асклепідор та його син Геліанакс були довіреними особами Мітрідата VI на Делосі.

– Висвітлено сприйняття особистості Мітрідата Евпатора та його правління у середньовічну добу. Вперше виявлено, систематизовано та проаналізовано коло джерел щодо рецепції постаті Мітрідата VI Евпатора та його оточення в епоху Середньовіччя. Встановлено, що історія Мітрідатового правління знайшла відображення в роботах не лише античних авторів, а й у працях епохи Середньовіччя: Августина Блаженного, Павла Орозія та Вінсента з Бове. Особливу увагу середньовічних авторів привертало масове вбивство римлян у Малій Азії (Ефеський указ), як одна із найжорстокіших сторінок його правління, а також смерть Мітрідата і членів його родини, як одна із найзагадковіших. На мініатюрах до рукописів (перекладів трактату «Про общину Божу», хроніки «Історія проти язичників» та енциклопедичної роботи «Зерцало історичне») відтворене загальне враження про царя в епоху раннього Середньовіччя, яке полягало у баченні Мітрідата як жорстокого правителя. У процесі дослідження символіки на мініатюрах із зображенням постаті Мітрідата VI зроблено висновки, що середньовічні інтерпретатори користувались античними першоджерелами, але відтворювали сюжети, осіб, навіть одяг і символи, виключно в манері середньовічної епохи. Мініатюри з рукописів насичені символами й алегоріями (варіаціями представлених сюжетів смерті царя й алегоричного зображення поразки Понтійського царства у війні з Римом чи то на першому, чи то на другому планах; зображеннями постатей та елементами їхнього одягу, міміки, кольору волосся; образами тварин, що символізували Римську республіку, Понтійське

царство та самого царя; геометричними фігурами і зображеннями палацу і вогню). Слід зауважити, що опис смерті Мітрідата в роботі Августина відсутній, але є широко репрезентованим на мініатюрах до пізніших рукописів. Виявлено, що зображення царя на кожній з мініатюр є різним, оскільки переписування текстів здійснювалось неодноразово й ілюстратори вкладали власне бачення в образ царя, чи то змінюючи зображувані сюжети місцями, чи то ігноруючи їх взагалі. У дослідженні проаналізовано сприйняття масового вбивства римлян 88 р. до Р.Х. (Ефеського указу) та встановлено, що воно полягало у засудженні впроваджуваного Мітрідатом жорстокого політичного курсу. Поразка у війні з Римською республікою вбачалася невідворотним результатом його жорстокості стосовно членів родини та підданих, яких було вбито за наказом Мітрідата. Простежено трансформацію трактувань цих подій від конкретних згадок античних авторів до збірних алегоричних образів, що сформувалися в процесі переосмислення текстів і визначено, що загальне сприйняття Мітрідатового царювання в епоху Середньовіччя базувалося на моралізаторських ідеях.

– Визначено основні риси інтерпретації постаті Мітрідата VI і пов'язаних з ним осіб в епоху Раннього Нового часу. З'ясовано, що у XIV – XVI ст. в інтерпретаціях історії царювання Мітрідата з'являються нові сюжети, ширше пов'язані безпосередньою з політичною діяльністю, а саме династичною боротьбою у Каппадокії. Також розглядаються особисті стосунки Мітрідата з членами його родини, зростає цікавість не лише до царя, а й до його дружини, дочки, сестри, що значно розширює коло зображуваних аспектів. Виявлено, що у роботі Дж. Колонна «Море історій» розкриваються вбивства братів каппадокійського царя Аріарата VI, дружиною якого була Лаодіка, сестра Мітрідата. Встановлено, що ці факти було зображено з метою репрезентації династичної війни в Каппадокії як заплутаної сторінки її історії, до якої був причетний понтійський цар. Установлено, що Бенвенуто Рамбальді у збірці «Ромулеон», присвяченій історії Риму, акцентує увагу на найбільш значимих фактах правління та, власне, долі Мітрідата VI: масовому винищенню римлян в

Анатолії, убивстві членів його родини, зраді сина Фарнака і смерті самого царя. В ході аналізу збірки життєписів Джованні Боккаччо «Про нещастя знатних мужів» було встановлено, що фатальну долю понтійського царя Дж. Боккаччо висвітлив з метою застереження майбутніх можновладців щодо згубності надмірної жаги до завоювань і жорстокості. Простежено, що ілюстраторами мініатюр навіть використано відомий пропагандистський символ самого Мітрідата – комету, – але в значенні знамення фатального закінчення його царювання. Встановлено, що зображений факт вбивства Мітрідатом Аріарата VII розкриває інший, відмінний від представленого Дж. Колонна, аспект династичної боротьби в Каппадокії. З аналізу збірки Дж. Боккаччо «Про відомих жінок» випливає, що гуманіст представив життєпис сестри Мітрідата Евпатора Лаодіки (Береніки) як приклад страждань, завданих їй понтійським царем, оскільки її чоловіка – Аріарата VI – позбавив життя вірний Мітрідатові Гордій, а син – Аріарат VII – був убитий особисто понтійським царем. Життєписи дружини царя Гіпсікратії і дочки Дріпетіни у збірці «Про відомих жінок» Дж. Боккаччо та «Книзі про місто жіноче» Крістіни Пізанської були написані як приклад відданості, жертвовності й покірності перед волею царя. А. Дюфур у збірці «Життя відомих жінок» відтворив історію про Гіпсікратію і показав її, попри небезпеку захоплення римлянами, як вірну Мітрідатові жінку. У дослідженні вперше здійснено комплексний аналіз сприйняття Мітрідата VI та пов'язаних з ним осіб у літературі та мистецтві доби Середньовіччя та Раннього Нового часу. Загалом же, дослідження постаті царя та наближеного до нього кола осіб дозволило нам сформуванати розуміння сприйняття царя, його політики й оточення в історико-культурному вимірі наступних епох крізь призму писемних і візуальних джерел. Встановлено, що це сприйняття полягало у баченні наступними поколіннями постаті царя в моралізаторському світлі. Віхи його правління сприймалися не лише як надзвичайно важливі для античної епохи, а й повчальні для наступних часів. Постать Мітрідата загалом і деякі найбільш значимі факти його правління мали резонансний вплив на наступні покоління, що виражалось у

регулярному відтворенні епізодів його життя в історико-культурній спадщині доби Середньовіччя та Раннього Нового часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Аппиан. Римская история / отв. ред. Е. С. Голубцова. Москва : Наука, 1998. 726 с.
2. Геродот. История / пер. и прим. Г. А. Стратановского. Москва : Ладомир, 1999. 752 с.
3. Максим Валерий. Достопамятные деяния и изречения / пер. с лат. С. Ю. Трохачева. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 308 с.
4. Малые римские историки. Веллей Патеркул. Римская история. Анней Флор. Две книги Римских войн. Луций Ампелий. Памятная книжица / отв. ред. А. Немировский. Москва : Ладомир, 1995. 387 с.
5. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 2 т. / отв. ред. С. С. Аверинцев. Москва : Наука, 1994. Т. 1. 704 с. Т. 2. 672 с.
6. Полибий. Всеобщая история : в 2 т. : Книги I – V / пер. с древнегр. Ф. Г. Мищенко. Москва : АСТ, 2004. Т. 1. 765 с.
7. Помпоний Мела. О положении земли / Античная география. Книга для чтения / сост. М.С. Боднарский ; пер. С. К. Апта. Москва, 1953. С. 176–237.
8. Саллюстий Гай Крисп. Сочинения / пер., ст. и комм. В. О. Горенштейна ; отв. ред. Е. М. Штаерман. Москва : Наука, 1981. 224 с.
9. Страбон. География / общ. ред. С. Л. Утченко ; пер., стат. и комм. Г. А. Стратановского ; ред. пер. проф. О. О. Крюгер. Москва : Ладомир, 1994. 944 с.
10. Цицерон Марк Туллий. Речи : в 2 т. / пер. В. О. Горенштейна ; изд. подг. В. О. Горенштейн. Москва : Изд-во. АН СССР, 1962. Т. 1 (81 – 63 гг. до н. э.). 448 с.
11. Юстин Марк Юниан. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiarum Philippicarum» / комм. М. Ф. Высокого и др. Москва : Росспэн, 2005. 640 с.

12. Appian. The Mithridatic Wars. *Appian. Roman history with an English translation: in 5 vol.* / trans. H. White ; ed. T. E. Page, M. A. Rouse, W. H. D. Rouse. London : W. Heinemann, 1913. Vol. 2. P. 239–500.
13. Augustine St. De civitate Dei. Venetiis : N. Jensen, 1475. 618 p.
14. Bergomensis J. P. De plurimis claris selectisque mulieribus. Ferrarie : Valentia Publication, 1497. 366 p.
15. Bocatij I. De casibus virorum illustrium / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. Augustae Vindelicorum : Philippus Vlhاردus excudebat, 1544. 273 p.
16. Bocatij Ioannis de Certaldo. De casibus virorum illustrium / ed. H. de Ziegler, J. Trithemius. Augustae Vindelicorum : Philippus Vlhاردus excudebat, 1544. 273 p.
17. Boccaccio G. Famous Women / ed. and trans. V. Brown. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2001. 530 p.
18. Cassius Dio. Roman History : Volume III, Books 36 – 40 / transl. by E. Cary, H. B. Foster. London : W. Heinemann, 1914. Vol. 53. 535 p.
19. Cassius Dio. Roman History : Volume II, Books 12 – 35 / transl. by E. Cary, H. B. Foster. London : W. Heinemann, 1914. Vol. 37. 528 p.
20. Cicero. In Catilinam 1 – 4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco : Volume X / transl. by C. Macdonald. Cambridge : Harvard University Press, 1976. Vol. 324. 640 p.
21. Cicero. Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo : Volume IX / transl. by H. G. Hodse ; ed. by. J. Henderson. Cambridge : Harvard University Press, 1927. Vol. 198. 512 p.
22. Corbellini A. Mitridate : tragedia. Torino : Cavallerio, 1604. 128 p.
23. Diodorus Siculus. Library of History : Volume VII, Books 15.20 – 16.65 / transl. by C. L. Sherman. Cambridge : Harvard University Press, 1952. Vol. 389. 448 p.
24. Diodorus Siculus. Library of History : Volume VIII, Books 16.66 – 17 / transl. by C. B. Welles. Cambridge : Harvard University Press, 1963. Vol. 422. 496 p.
25. Diodorus Siculus. Library of History : Volume IX, Books 18 – 19.65 / transl. by R. M. Geer. Cambridge : Harvard University Press, 1947. Vol. 377. 432 p.

26. Diodorus Siculus. *Library of History : Volume XII, Fragments of Books 33 – 40* / transl. by F. R. Walton. Cambridge : Harvard University Press, 1967. Vol. 423. 688 p.
27. Dufour A. *Les vies des femmes célèbres / et. G. Jeanneau*. Geneve : Librairie Droz, 1970. 214 p.
28. Gellius Aulus. *Attic Nights : Volume II, Books 6 – 13* / transl. by J. C. Rolfe. Cambridge : Harvard University Press, 1927. Vol. 200. 576 p.
29. Gellius. *Attic Nights : Volume II, Books 6 – 13* / transl. by J. C. Rolfe. Cambridge : Harvard University Press, 1927. Vol. 200. 576 p.
30. Herodotus. *The Persian Wars : Volume II, Books 3 – 4* / transl. by A. D. Godley. Cambridge : Harvard University Press, 1921. Vol. 118. 448 p.
31. Justin, Cornelius Nepos, And Eutropius: literally translated, with notes and general index / transl. by J. S. Watson. London : H. G. Bohn, 1853. 551 p.
32. Machiaelli N. *Libro dell'arte della guerra / er. di A. Manuzio*. 1540. 108 p.
33. Maximus Valerius. *Memorable Doings and Sayings : Volume I, Books 1 – 5* / transl. by D. R. S. Bailey. Cambridge : Harvard University Press, 2000. Vol. 492. 560 p.
34. Maximus Valerius. *Memorable Doings and Sayings : Volume II, Books 6 – 9* / transl. by D. R. S. Bailey. Cambridge : Harvard University Press, 2000. Vol. 493. 480 p.
35. Minor Latin Poets. Florus. Hadrian. Nemesianus. Reposianus. Tiberianus. Dicta Catonis. Phoenix. Avianus. Rutilius Namatianus. Others : Volume II / transl. by J. W. Duff, A. M. Duff. Cambridge : Harvard University Press, 1934. Vol. 434. 432 p.
36. *Oeuvres de J. Racine / com. M. Luneau de Boisjermain*. Paris : Barbou, 1760. 2nd t. 372 p.
37. Orosius P. *Seven Books of History Against the Pagans* / transl. by I. W. Raymond. New York : Columbia University Press, 1936. 436 p.
38. Orosius. *Historiarum adversum paganos libri VII / C. Zangemeister*. Leipzig : Teubner, 1889. 389 p.
39. Plutarch. *Lives : Volume IV, Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla* / transl. by B. Perrin. Cambridge : Harvard University Press, 1916. Vol. 80. 480 p.

- 40.Plutarch. Lives : Volume IX, Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius / transl. by B. Perrin. Cambridge : Harvard University Press, 1920. Vol. 101. 640 p.
- 41.Plutarch. Lives : Volume II, Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus / transl. by B. Perrin. Cambridge : Harvard University Press, 1914. Vol. 47. 640 p.
- 42.Plutarch. Lives : Volume V, Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus / transl. by B. Perrin. Cambridge : Harvard University Press, 1917. Vol. 87. 560 p.
- 43.Polybius. The Histories : Volume III, Books 5 – 8 / transl. by W. R. Paton, revis. by F. W. Walbank, C. Habicht. Cambridge : Harvard University Press, 2011. Vol. 138. 624 p.
- 44.Pomponius Mela. Chorographie / trad. A. Silbermann. Paris : Les Belles Lettres, 1988. 347 p.
- 45.Rambaldi D. B., Mamerot S. Le Romuleon en François / ed. F. Duval. Geneve : Librairie Droz, 2000. 634 p.
- 46.Sallusti Crispi. Catilina, Iugurtha, Orationes Et Epistulae Excerptae De Historiis / A. W. Ahlberg. Leipzig : Teubner. 1919. 98 p.
- 47.Strabo. Geography : Volume V, Books 10 – 12 / transl. by H. L. Jones. Cambridge : Harvard University Press, 1928. Vol. 211. 560 p.
- 48.Strabo. Geography : Volume III, Books 6 – 7 / transl. by H. L. Jones. Cambridge : Harvard University Press, 1924. Vol. 182. 416 p.
- 49.Strabo. The Geography of Strabo / transl. by H. C. Hamilton, W. Falconer. London : George Bell & Sons, 1903. 523 p.
- 50.Velleius Paterculus. Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti / transl. by F. W. Shipley. Cambridge : Harvard University Press, 1924. Vol. 152. 464 p.

Архівні джерела

Рукописи Августина Блаженного «Про общину Божу»

(St. Augustine «De Civitate Dei»)

- 51.Bibliothèque Sainte-Geneviève. MS. 246.

- 52.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 172.
 53.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 20.
 54.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 22912.
 55.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 23.
 56.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 27.
 57.Koninklijke Bibliotheek, Nationale Bibliotheek van Nederland. MS. 72 A 22.
 58.Museum Meermannno. MS. 10 A 11.

**Рукопис Антуана Дуфура «Життя відомих жінок»
 (Antoine Dufour «Les vies des femmes celebres»)**

- 59.Musée Thomas Dobrée. MS. XVII.

**Рукопис Бенвенуто Рамбальді «Ромулеон»
 (Benevenutus Imolensis «Romuleon»)**

- 60.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 364.

**Рукописи Вінсента із Бове «Зерцало історичне»
 (Vincentius Bellovacensis «Speculum Historiale»)**

- 61.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 50.
 62.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 312.
 63.BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 316.
 64.BnF, Departement des Manuscrits, NAF. MS. 15939.

**Рукописни Дж. Боккаччо «Про нещастя знатних мужів»
 (Giovanni Boccaccio «De Casibus Virorum Illustrium»)**

- 65.Bibliothèque de Genève. MS. fr. 190/2.
 66.Bibliothèque de l'Arsenal. MS. 5191.
 67.Bibliothèque de l'Arsenal. MS. 5192.
 68.Bibliothèque de l'Arsenal. MS. 5193.

69. Bibliothèque de l'Arsenal. MS. 5281.
70. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 127.
71. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 128.
72. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 130.
73. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 131.
74. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 226.
75. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 227.
76. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 228.
77. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 229.
78. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 230.
79. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 231.
80. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 232.
81. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 234.
82. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 236.
83. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 1121.
84. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 20086.
85. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 24289.
86. The British Library. Royal 14 E V.
87. The J. Paul Getty Museum. MS. 63.
88. Walters Art Museum. W. 314.
89. Walters Art Museum. W. 315.

**Рукописи Дж. Боккаччо «Про відомих жінок»
(Giovanni Boccaccio «De mulieribus claris»)**

90. Bibliothèque et Archives du Château de Chantilly. MS. 856 (622).
91. Bibliothèque royale de Belgique. MS. 9509.
92. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 598.
93. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 599.
94. BnF, Département des Manuscrits, Français. MS. 1120.

95. BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 12420.
 96. Morgan Library. MS. 381
 97. New York Public Library. Spencer. MS. 033.
 98. Österreichische Nationalbibliothek. MS. 2555.
 99. The British Library. Royal 16 G V.
 100. The British Library. Royal 20 C V.
 101. The Free Library of Philadelphia. MS. 290. F. 1.

**Рукопис Джованні Колонна «Море історій»
 (Giovanni Colonna «Mare historiarum»)**

102. BnF, Departement des Manuscrits, Latin. MS. 4915.

**Рукописи Крістіни Пізанської «Книга про місто жіноче»
 (Christine de Pizan «Le Livre de la Cité des Dames»)**

103. BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 607.
 104. BnF, Departement des Manuscrits, Francais. MS. 1182.

**Рукописи Павла Орозія «Історія проти язичників»
 (Paulus Orosius «Historiae Adversus Paganos»)**

105. Bibliothecae Apostolicae Vaticanae. MS. Vaticanus latinus 1976.
 106. Bibliothecae Apostolicae Vaticanae. MS. Vaticanus latinus 3340.
 107. Laon. Bibliotheque de la ville. MS. 137.
 108. Laurentian library. MS. 65. № 37.
 109. Stadtbibliothek Trier. 1906.

Нумізматичні джерела

110. Monnaie : Statère, Or, Incertain, Pont, Mithridate VI Eupator. BnF, Departement Monnaies, médailles et antiques, Fonds général 15.

111. Monnaie : Tétradrachme, Argent, Incertain, Pont, Mithridate Vi Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, 1966.453.2476.
112. Monnaie : Tétradrachme, Argent, Incertain, Pont, Mithridate VI Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, Fonds général 39.

Література

113. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма / пер. с нем., предисл. Э. Д. Фролова. Москва : Наука, 1982. 391 с.
114. Березин А. А. Рим и Северное Причерноморье накануне «Митридатовых» войн. *Вестник Челябинского государственного университета: история*. 2011. № 34 (249). Вып. 48. С. 117–124.
115. Бикерман Э. Государство Селевкидов / пер. с франц. Л. М. Глускиной. Москва : Наука, 1985. 264 с.
116. Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность / пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского ; отв. ред. М. А. Дандамаев. Москва : Наука, 1975. 336 с.
117. Вольф М. Н. Ранняя греческая философия и Древний Иран. Санкт-Петербург, Алетейя, 2007. 224 с.
118. Габелко О. Л. Историко-эпиграфический комментарий к надгробной надписи Гипсикратии. *Вопросы эпиграфики*. 2009. № 3. С. 188–201.
119. Габелко О. Л. К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариаратидов. *Античный мир и археология*. 2009. Вып. 13. С. 92–119.
120. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1949. 624 с.
121. Гайдукевич В. Ф. О скифском восстании на Боспоре в конце II в. до н.э. *Античное общество*. Москва : Наука, 1967. С. 17–22.
122. Грегуль А. Гіпсікратія: дружина vs. воїн Мітрідата VI Евпатора (від античних джерел до рецепцій доби Відродження). *Ver Kyivians: Античне суспільство та*

- його цивілізаційна спадщина* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 46.
123. Грегуль А. Ефеський указ Мітрідата VI Евпатора (за працями античних авторів та ілюмінованими перекладами «De Civitate Dei» Августина Блаженного). *Шевченківська весна – 2018: історія* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 15 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 179–181.
124. Грегуль А. О. Мітрідат VI Евпатор і його оточення (від джерел античної доби до рецепцій в епоху Відродження). *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 138 (11). Ч. 1. Історичні науки. С. 196–200.
125. Грегуль А. О. Образ Мітрідата VI Евпатора та наближених до нього осіб у літературі та мініатюрах XIV – XVI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2018. Вип. 2. Ч. 2. С. 52–56.
126. Гуленков К. Л. Ориенталистическое и эллинистическое в семье Митридата Евпатора. *Античность: общество и идеи*. Казань, 2001. С. 68–85.
127. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / ред. К. Н. Яблонская, Г. А. Барышева. Москва, 1976. 1096 с.
128. Дибвойз Н. К. Политическая история Парфии / под ред. В. П. Никонорова. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2008. 816 с.
129. Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. *Вестник древней истории*. 1938. № 3. С. 49–71.
130. Зарапин Р. В. «Друзья царя» в эллинистической монархии. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история*. 2009. № 3. С. 6–25.
131. Ибрагимова К. А. Идеология иранского общества эпохи ахеменидской державы. *Пространство и время*. 2014. Т. 5. Вып. 1. Ч. 2. С. 1–54.
132. Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху. Ленинград : Учпедгиз, 1952. 187 с.

133. Климов О. Ю. Пергамское царство: проблемы политической истории и государственного устройства. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2010. 398 с.
134. Ковалев С. И. Эллинизм. Рим. Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. 317 с.
135. Коваль А. П. Військово-політична та суспільна діяльність Гнея Помпея Великого : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 271 с.
136. Кузнецов В.Д. Новые надписи из Фанагории. Вестник древней истории. 2007. № 1. С. 227–243.
137. Лукомский Л. Ю. Римская история Аппиана / Аппиан. Римские войны. Санкт-Петербург : Алетейя, 1994. С. 413–428.
138. Ляшко С. М. Джерельна база біографічних досліджень: загальне і особливе. Українська біографістика : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 8. С. 27–50.
139. Макгинг Б. На рубеже. Культура и история Понтийского царства. *Вестник древней истории*. 1998. № 3. С. 97–111.
140. Максимова М. И. Античные города юго-восточного Причерноморья: Синопа, Амис, Трапезунт. Москва : АН СССР, 1956. 472 с.
141. Молев Е. А. Боспор в период эллинизма. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1994. 140 с.
142. Молев Е. А. Властитель Понта. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1995. 144 с.
143. Молев Е. А. Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1976. 186 с.
144. Молев Е. А. Создание Черноморской державы Митридата Евпатора (историография вопроса). *Античный мир и археология*. 1977. Вып. 3. С. 20–30.
145. Молев Е. А. Установление власти Митридата Евпатора на Боспоре. *Античный мир и археология*. 1974. Вып. 2. С. 60–72.
146. Молев Е. А. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. Москва : Центрполиграф, 2003. 399 с.

147. Моммзен Т. Римская история. От битвы при Пидне до смерти Суллы : в 4 т. / ред. изд. К. Т. Солдатенкова ; пер. В. Н. Неведомского. Москва : Типография В. Т. Рихтера, 1887. Т. 2. 473 с.
148. Моммзен Т. Римская история. От смерти Суллы до битвы при Тапсе : в 4 т. / ред. изд. К. Т. Солдатенкова ; пер. В. Н. Неведомского. Москва : Типография В. Т. Рихтера, 1885. Т. 3. 648 с.
149. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / пер. с фр. Е. Решетниковой. Санкт-Петербург : Александрия, 2012. 448 с.
150. Пёльман Р. Очерк греческой истории и источниковедения / пер. с нем. А. С. Князькова ; под ред. С. А. Жебелева. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. 480 с.
151. Петречко О. *Damnatio memoriae* і становлення принципату. *Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. ДДПУ. Серія, Історія*. Дрогобич, 2014. Вип. 34. С. 221–231.
152. Пількевич А. Л. Трансформація моделі соціально-економічного устрою збройних сил Риму (кінець II ст. до н. е. – 117 р. н. е.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 204 с.
153. Подосинов А. В. Символы четырёх евангелистов: их происхождение и значение. Москва : Языки славянских культур, 2000. 176 с.
154. Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Петроград : Огни, 1918. 178 с.
155. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва : Наука, 1996. 348 с.
156. Сапрыкин С. Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. Москва-Тула: Гриф и К, 2009. 430 с.
157. Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. Киев : Институт истории Украины НАН Украины, 2010. 324 с.

158. Смыков Е. В. Каппадокийская миссия Суллы: проблемы хронологии (историографический очерк). *Studia historica*. 2007. Vol. VII. С. 93–106.
159. Соколов А. Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии. *Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия* : сб. ст. / редкол. И. В. Нарский и др. Челябинск : Каменный пояс, 2008. С. 10–24.
160. Сорока А. Митридат VI Евпатор і члени його родини у «De casibus virorum illustrium», «De mulieribus claris» Дж. Боккаччо та античних джерелах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 3–7.
161. Сорока А. Митридат VI Евпатор і його оточення у «De Casibus Virorum Illustrium» та «De Mulieribus Claris» Дж. Боккаччо: історіографія проблеми. *Шевченківська весна – 2016: історія* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Київ, 6 – 8 квітня 2016 р. Київ, 2016. С. 193–196.
162. Сорока А. Митридат VI Евпатор і коло його прибічників: історіографія проблеми. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 11–13.
163. Сорока А. О. Обставини і трактування смерті Митридата VI Евпатора: від джерел античної доби до «De Civitate Dei» Августина Блаженного. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С. 266–269.
164. Сорока А. О. Походження та встановлення влади Митридата VI Евпатора у Понтійському царстві. *Теорія і практика сучасної науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 р. Херсон, 2017. Ч. 1. С. 219–221.

165. Сорока А. Просопографічний аналіз оточення Мітрідата VI Евпатора (за матеріалами монумента Мітрідата на о. Делос). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2018. №1 (136). С. 67–70.
166. Стратановский Г. А. Страбон и его «География» / Страбон. География : в 17 книгах / под общ. ред. С. Л. Утченко. Москва : Ладомир, 1994. С. 781–790.
167. Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Киев : Видавець Купрієнко С. А., 2013. 215 с.
168. Тыжов А. Я. Полибий и его «Всеобщая история» / Полибий. Всеобщая история. Пер. с древнегр. Ф. Г. Мищенко. Москва : Наука, 1994. Т. 1. С. 5–33.
169. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики / под. ред. В. Н. Дьякова. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. 300 с.
170. Утченко С. Л. Цицерон и его время. Москва : Мысль, 1972. 390 с.
171. Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов / пер. с англ. А. Помогайбо. Москва : Вече, 1997. С. 194.
172. Чиглинецев Е. Рецепция античности в культуре конца XIX – начала XXI вв. Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 2009. 290 с.
173. Шелов Д. Б. Аппиан – историк Митридатовых войн. *Проблемы античной культуры* : сб. статей / отв. ред. Г. А. Кошеленко. Москва : Наука, 1986 . С. 113–118.
174. Шелов Д. Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор. *Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории»* : Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Москва : Ладомир, 1997. С. 867–885.
175. Шелов Д. Б. Из античной литературной традиции о Митридатовых войнах (Посидоний и Цицерон). *История и культура античного мира* / отв. ред. М. М. Кобылина. Москва : Наука, 1977. С. 197–201.
176. Шелов Д. Б. Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI. *Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории»* : Древние

- цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье. Москва : Ладомир, 1997. С. 813–828.
177. Шелов Д. Б. Северное причерноморье 2000 лет назад. Москва : Наука, 1975. 185 с.
178. Щіцина К. В. Суспільно-політична діяльність Луція Корнелія Сулли : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 200 с.
179. A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology / ed. by W. Smith. Boston : Little, Brown and co., 1867. 1093 p.
180. A Greek-English Lexicon / ed.: H.G. Liddell, R. A. Scott. New York : Clarendon Press, 1901. 8 ed. 1802 p.
181. Adler E. Who's Anti-Roman? Sallust and Pompeius Trogus on Mithridates. *The Classical Journal*. 2006. Vol. 101. № 4. P. 383–407.
182. Alexander J. J. G. A Copy of Orosius, *Historiae Adversus Paganos*, Printed by Hermann Lichtenstein in Vicenza ca. 1475 with Illumination Attributable to Giovanni Vendramin. *Viator*. 2012. Vol. 43. № 1. P. 289–300.
183. Allacci L., Cedoni G. *Drammaturgia, accresciuta e continuata fino all'anno MDCCLV* / ed. by G. Zanetti. Venezia : Con Licenza de Superiori, 1755. 1016 p.
184. Anson E. *Alexander's Heirs: The Age of the Successors*. London, 2014. 248 p.
185. Armstrong G. *The English Boccaccio: A History in Books*. Toronto : University of Toronto Press, 2013. 464 p.
186. Assar G. R. F. A Revised Parthian Chronology of the Period 91 – 55 BC. *Parthica: Incontri di Culture nel Mondo Antico* / ed. by A. Invernizzi. Pisa, Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali. 2006. Vol. 8. P. 55–104.
187. Austin M. M. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*. New York : Cambridge University Press, 2006. 656 p.
188. Ballesteros Pastor L. A neglected Epithet of Mithridates Eupator (IDelos 1560). *Epigraphica: periodico internazionale di epigrafia*. 2014. № 76. P. 81–85.

189. Ballesteros Pastor L. Cappadocia and Pontus, Client Kingdoms of the Roman Republic from the Peace of Apamea to the Beginning of the Mithridatic Wars (188–89 BC). *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert v.Chr. – 1. Jahrhundert n.Chr.)* / A. Coskun. 2008. № 9. P. 45–63.
190. Ballesteros Pastor L. Comana Pontica in Hellenistic Times. A Cultural Crossroads / L. Ballesteros Pastor. *Between Tarhuntas and Zeus Polieus. Cultural Crossroads in the Temples and Cults of Graeco-Roman Anatolia*. Colloquia Antiqua 17 / ed. M.-P. de Hoz, J. P. Sánchez Hernández, C. Molina Valero. Leuven, 2016. P. 47–73.
191. Ballesteros Pastor L. Del reino Mitridátida al reino del Ponto. Orígenes de un término geográfico y un concepto político. *Orbis terrarum: Internationale Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt*. 2003 – 2007. № 9. P. 3–10.
192. Ballesteros Pastor L. El relato sobre Hipsicratea (Pomp. 32.7-8) y la imagen de Mitrídates en Plutarco. *Plutarco transmisor : Actas del X Simposio Internacional de la Sociedad Española de Plutarquistas (Sevilla, 12-14 de noviembre de 2009)*. Sevilla, 2011. P. 113–122.
193. Ballesteros Pastor L. Eupator's Unmarried Sisters. An Approach to the Dynastic Struggle in Pontus after the Death of Mithridates V Evergetes. *Anabasis: studia classica et orientalia*. 2013. № 4. P. 61–72.
194. Ballesteros Pastor L. Los cultos de Mitrídates Eupátor en Delos: una propuesta de interpretación. *Habis*. 2006. Vol. 37. P. 209–216.
195. Ballesteros Pastor L. Marius' Words to Mithridates Eupator (Plut. Mar. 31.3). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1999. Bd. 48. № 4. P. 506–508.
196. Ballesteros Pastor L. Mithridates, God-King? Iranian Kingship in a Greek Context / L. Ballesteros Pastor. *Divinizzazione, culto del sovrano e apoteosi. Tra Antichità e Medioevo* / ed. T. Gnoli, F. Muccioli. Bologna, 2014. P. 179–192.
197. Ballesteros Pastor L. Mitrídates Eupátor, rey del Ponto. Granada : Universidad de Granada, 1996. 507 p.

198. Ballesteros Pastor L. Some Aspects of Pharnaces II's Image in Ancient Literature. *Antiquitas Aeterna*. 2005. № 1. P. 211–217.
199. Ballesteros Pastor L. The Meeting between Marius and Mithridates and the Pontic Policy in Cappadocia. *CEDRUS. The Journal of the Mediterranean Civilizations Research Institute*. 2004. № 2. P. 225–239.
200. Ballesteros Pastor L. The Satrapy of Western Armenia in the Mithridatid Kingdom. *Mobility in Research on the Black Sea Region: Pontica et Mediterranea* / ed. by V. Cojocaru. Cluj-Napoca : Mega, 2016. Vol. VI. P. 273–287.
201. Bengtson H. *Herrschergestalten des Hellenismus*. München : Beck, 1975. 342 s.
202. Bevan E. R. *A History of Hellenistic Egypt Under the Ptolemaic Dynasty*. Chicago : Ares Publishers, 1985. 432 p.
203. Bothmer D. *Amazons in Greek Art*. Oxford : Clarendon Press, 1957. 280 p.
204. Brand P., Brand C. P., Pertile L. *The Cambridge History of Italian Literature* / ed. P. Brand. Cambridge University Press, 1999. 699 p.
205. Briant P. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Paris, 2002. 1196 p.
206. Broughton R., Patterson M. *The magistrates of the Roman Republic*. New York : *American Philological Association*, 1951. № 15. Vol. 1 (509 B.C.–100 B.C.). 583 p.
207. Brown C. *The Cultural and Political Legacy of Anne de Bretagne: Negotiating Convention in Books and Documents*. Cambridge : Boydell & Brewer, 2010. 228 p.
208. Burgwinkle W., Hammond N., Wilson E. *The Cambridge History of French Literature* / ed. W. Burgwinkle. Cambridge University Press, 2011. 798 p.
209. Burkert W. *Greek Religion*. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1985. 512 p.
210. Callataÿ De F. *L'histoire des guerres Mithridatiques vue par les monnaies*. Louvain-la-Neuve, 1997. 481 p.
211. Champion J. *Antigonus the One-Eyed: Greatest of the Successors*. Barnsley : Pen and Sword, 2014. 240 p.

212. Chapouthier F. Le sanctuaire des Dieux de Samothrace. Paris: E. De Boccard, 1935. 97 p.
213. Choksy J. K. Sacral Kingship in Sasanian Iran. *Bulletin of the Asia Institute. New Series*. 1988. Vol. 2. P. 35–52.
214. Collette C. P. Rethinking Chaucer's Legend of Good Women. University of York. Centre for Medieval Studies : Boydell & Brewer Ltd, 2014. 168 p.
215. Cramer J. A. A geographical and historical description of Asia Minor. Oxford University Press, 1832. 475 p.
216. Croenen G., Ainsworth P. Patrons, Authors and Workshops: Books and Book Production in Paris Around 1400. Paris : Peeters Publishers, 2006. 529 p.
217. D'Agostini M. The Multicultural Ties of the Mithridatids: Sources, Tradition and Promotional Image of the Dynasty of Pontus in 4th-3rd centuries B.C. *Aevum*, 2016. P. 83–95.
218. Dart C. J. The Social War, 91 to 88 BCE: A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic. Farnham : Ashgate, 2014. 264 p.
219. De Hamel C. A History of Illuminated Manuscript. London : Phaidon Press, 1997. 272 p.
220. Dmitriev S. Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 2006. Bd. 55. № 3. P. 285–297.
221. Drews R. Diodorus and His Sources. *The American Journal of Philology*. 1962. Vol. 83. № 4. P. 383–392.
222. Dueck D. Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome. New York : Routledge, 2000. 227 p.
223. Dueck D., Lindsay H., Potheary S. Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia. Cambridge, 2005. 304 p.
224. Dugan A. He Died Old: Mithridates Eupator, King of Pontus. London : Faber & Faber, 1958. 208 p.

225. Dusinberre E. R. M. *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*. New York, 2013. 374 p.
226. Eckenrode T. R. Vincent of Beauvais: a study in the construction of a didactic view of history. *The Historian*. 1984. Vol. 46. № 3. P. 339–360.
227. Edwell P. The Euphrates as a boundary between Rome and Parthia in the late Republic and Early Empire. *Antichthon*. 2013. Vol. 47. P. 191–206.
228. *Encyclopedia of Italian Literary Studies* / ed. G. Marrone. New York : Taylor & Francis, 2006. Vol. 1. 1504 p.
229. Erciyas D. B. Komana Pontike: A City or a Sanctuary? *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 289–312.
230. Erciyas D. B. *Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors: diss. ... Ph.D.* / University of Cincinnati. Cincinnati, 2001. 317 p.
231. Erciyas D. B. *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*. Leiden : Brill, 2006. 210 p.
232. Erskine A. Hellenistic Monarchy and Roman Political Invective. *The Classical Quarterly*. 1991. Vol. 41. № 1. P. 106–120.
233. Erskine A., Llewellyn-Jones L., Wallace S. *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra*. Swansea : The Classical Press of Wales, 2017. 472 p.
234. Fear A., Wood J. *Isidore of Seville and his Reception in the Early Middle Ages*. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2016. 236 p.
235. Franklin M. *Boccaccio's Heroines: Power and Virtue in Renaissance Society*. Bodmin : Ashgate Publishing, 2006. 205 p.
236. Franklin-Brown M. *Reading the World: Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*. Chicago : University of Chicago Press, 2012. 446 p.

237. Full reference manuscripts The Hague, RMMW, 10 A 11. URL: <http://manuscripts.kb.nl/show/manuscript/10+A+11> (дата звернення: 22.12.2016).
238. Gabelko O. L. The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor According to the Chronography of George Synkellos. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies. 9* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 47–61.
239. Gage J. Color and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction. Berkeley, 1999. 335 p.
240. Gage J. Color and Meaning: Art, Science, and Symbolism. Berkeley, 1999. 320 p.
241. Garcia-Ballester L., French R., Arrizabalaga J. Practical Medicine from Salerno to the Black Death. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 402 p.
242. Gathercole P. M. Illuminations on the French Manuscripts of Boccaccio's De Claris Mulieribus. *Italica*. 1965. Vol. 42. № 3. P. 213–217.
243. Gathercole P. M. Laurent de Premierfait: The Translator of Boccaccio's De casibus virorum illustrium. *The French Review*. 1954. Vol. 27. № 4. P. 245–252.
244. Gathercole P. M. Manuscript № 290 in the Free Library, Philadelphia, Pennsylvania: A Boccaccio Manuscript. *Romance Notes*. 1961. Vol. 3. № 1. P. 40–43.
245. Gathercole P. M. The French Translators of Boccaccio. *Italica*. 1969. Vol. 46. № 3. P. 300–309.
246. Gathercole P. M. The Manuscripts of Laurent de Premierfait's 'Du Cas des Nobles' (Boccaccio's 'De Casibus Virorum Illustrium'). *Italica*. 1955. Vol. 32. № 1. P. 14–21.
247. Gathercole P. M. Two Old French Translations of Boccaccio's De Casibus Virorum Illustrium. *Modern Language Quarterly*. 1956. Vol. 17. № 4. P. 304–309.
248. Ginsberg W. Chaucer's Italian tradition. Michigan : The University of Michigan Press, 2002. 297 p.
249. Goja B. Giovanni Vendramin i iluminacije u inkunabulama samostana Sv. Frane u Šibeniku. *Ars Adriatica*. 2015. №5. P. 115–126.
250. Gold B. K. Pompey and Theophanes of Mytilene. *The American Journal of Philology*. 1985. Vol. 106. № 3. P. 312–327.

251. Goodman B. A. The City of Ladies; a Lady of Cities. *Medieval Feminist Forum*. 2009. Vol. 45. № 2. P. 41–62.
252. Gorman M. M. A Survey of the Oldest Manuscripts of St. Augustine's De Civitate Dei. *The Journal of Theological Studies*. 1982. Vol. 33. № 2. P. 398–410.
253. Grainger J. D. A Seleukid Prosopography and Gazettee. Leiden : Brill, 1997. 818 p.
254. Grainger J. D. The Roman War of Antiochos the Great. Leiden : Brill, 2002. 239 p.
255. Gregorovius F. History of the City of Rome in the Middle Ages. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 384 p.
256. Hammond N. A History of Macedonia: 336-167 B.C. Clarendon Press, 1988. 654 p.
257. Hardwick L. Reception Studies. Cambridge University Press, 2003. 128 p.
258. Hardwick L., Stray C. A Companion to Classical Receptions. Maldon : Blackwell, 2011. 560 p.
259. Harris W. V. War and Imperialism in Republican Rome, 327 – 70 B.C. New York : Oxford University Press, 1985. 293 p.
260. Hazel J. Who's Who in the Greek World. London : Routledge, 2013. 304 p.
261. Hazel J. Who's who in the Roman World. London : Psychology Press, 2002. 367 p.
262. Heather E. T. Valois court politics in the time of Jean of Berry and the Collins Cité De Dieu. Urbana: Illinois, 2011. 80 p.
263. Hedeman A. D. Translating Power for the Princes of the Blood: Laurent de Premierfait's Des cas des nobles hommes et femmes. *Textual and Visual Representations of Power and Justice in Medieval France: Manuscripts and Early Printed Books* / ed. R. Brown-Grant, A. D. Hedeman, B. Ribémont. London : Routledge, 2016. P. 15–42.
264. Hedeman A. D. Translating the Past: Laurent de Premierfait and Boccaccio's De Casibus. Los Angeles : Getty Publications, 2008. 240 p.
265. Herbert J. A. Illuminated Manuscripts. London: Methuen, 1911. 356 p.

266. Højte J. M. Portraits and Statues of Mithridates VI. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 145–162.
267. Højte J. M. The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 95–107.
268. Højte J. M. The Death and Burial of Mithridates VI. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 121–130.
269. Holford-Strevens L. Aulus Gellius: An Antonine Scholar and his Achievement. New York : Oxford University Press, 2003. 460 p.
270. Joost-Gaugier C. L. The Early Beginnings of the Notion of "Uomini Famosi" and the "De Viris Illustribus" in Greco-Roman Literary Tradition. *Artibus et Historiae*. 1982. Vol. 3. № 6. P. 97–115.
271. Keats-Rohan K. S. B. Prosopography Approaches and Applications: A Handbook / ed. K. S. B. Keats-Rohan. Oxford, 2007. 635 p.
272. Kellogg J. L. Le Livre de la Cité des Dames: Reconfiguring Knowledge and Reimagining Gendered Space. *Christine de Pizan: A Casebook* / ed. B. K. Altmann, D. L. McGrady. New York : Routledge, 2003. P. 129–146.
273. Kirkham V, Sherberg M., Smarr J. L. Boccaccio: A Critical Guide to the Complete Works. Chicago : University of Chicago Press, 2014. 520 p.
274. Kirkham V., Maggi A. Petrarch: A Critical Guide to the Complete Works. Chicago : University of Chicago Press, 2009. 568 p.
275. Konstan D. Women, Ethnicity and Power in The Roman Empire. *Ordia Prima*. 2002. Vol. 1. P. 11–23.
276. Kosmetatou E. The Attalids of Pergamon. *A Companion to the Hellenistic World* / ed. A. Erskine. Oxford : John Wiley & Sons, 2009. P. 159–174.

277. Kren T., McKendrick S. *Illuminating the Renaissance: The Triumph of Flemish Manuscript Painting in Europe*. Los Angeles : Getty Publications, 2003. 591 p.
278. Kreuz P.-A. *Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI. Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies / ed. by J. M. Højte*. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 131 – 144.
279. Kuin I. *Rewriting Family History: Strabo and the Mithridatic Wars. Phoenix*. 2017. P. 102–118.
280. Kurzweil P. *Das Vieweg Einheiten-Lexikon: Begriffe, Formeln und Konstanten aus Naturwissenschaften, Technik und Medizin*. Springer-Verlag, 2013. 469 s.
281. Larson J. L. *Greek Heroine Cults*. Madison : University of Wisconsin Press, 1995. 192 p.
282. L'Estrange E., More A. *Representing Medieval Genders and Sexualities in Europe: Construction, Transformation, and Subversion, 600 – 1530 / ed. E. L'Estrange*. New York : Routledge, 2016. 218 p.
283. Levin C., Sullivan P. *Political Rhetoric, Power, and Renaissance Women*. New York : SUNY Press, 1995. 293 p.
284. LiDonnici L. R. *The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration. The Harvard Theological Review*. 1992. Vol. 85. № 4. P. 389–415.
285. Lombard-Jourdan A. *A propos de Raoul de Presles. Documents sur l'homme. Bibliothèque de l'École des chartes*. 1981. Vol. 139, № 2. P. 191–207.
286. Magdalino P. *The Perception of the Past in 12th Century Europe*. London : The Hambledon Press, 1992. 256 p.
287. Manandyan H. *Tigranes II and Rome: A New Interpretation Based on Primary Sources*. Dearborn, Michigan : Mazda Publishers, 2007. 201 p.
288. Manchado J. V., Antela-Bernárdez B. *Pro-Mithridatic and Pro-Roman Tendencies in Delos in the Early First Century BC: the Case of Dikaios of Ionidai (ID 2039 and 2040). Dialogues d'histoire ancienne*, 2015. № 41. P. 117–126.

289. Marcotte S. La Cité de Dieu de saint Augustin traduite par Raoul de Presles (1371–1375). *Perspectives médiévales*. 2015. № 36. P. 1–20. DOI : 10.4000/peme.9268
290. Marcuse H. Reception History: Definition and Quotations. URL: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/receptionhist.htm> (дата звернення: 20.12.2016).
291. Marek C., Frei P. In the Land of a Thousand Gods: A History of Asia Minor in the Ancient World. Princeton : Princeton University Press, 2016. 797 p.
292. Mayor A. Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94 – 66 BCE. *Tarihte Turkler ve Ermeniler* / ed. M. Metin et al. Ankara : Turk Tarih Kurumu, 2014. P. 99–119.
293. Mayor A. The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World. Princeton : Princeton University Press, 2014. 519 p.
294. Mayor A. The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy. Princeton : Princeton University Press, 2009. 472 p.
295. McGing B. C. Appian, Manius Aquillius, and Phrygia. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*. 1980. Vol. 21. P. 35–42.
296. McGing B. C. Polybius' Histories. Oxford : Oxford University Press, 2010. 288 p.
297. McGing B. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus. Leiden : Brill, 1986. 195 p.
298. McGing B. C. The king of Pontus: some problems of identity and date. *Rheinisches Museum für Philologie*. 1986. Vol. 3/4. P. 248–259.
299. Mellor R. The Historians of Ancient Rome: An Anthology of the Major Writings. Abingdon : Routledge, 2013. 616 p.
300. Mellor R. The Roman Historians. London : Routledge, 1999. 212 p.
301. Messina V. A Revised Parthian Chronology of the Period 165 – 91 BC. *Electrum: Studies in Ancient History* / ed. by. E. Dabrowa. Krakow : Jagiellonian University Press. 2006. Vol. 11. P. 87–158.
302. Meyer E. Geschichte des Königreichs Pontos. Leipzig : W. Engelmann, 1879. 128 p.

303. Minns E. H. *Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge : Cambridge University Press, 1913. 806 p.
304. Mitchell W. J. T. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago : University of Chicago Press, 1986. 236 p.
305. Mitchell W. J. T. *Image Science: Iconology, Visual Culture, and Media Aesthetics*. Chicago: University of Chicago Press, 2015. 264 p.
306. Mitchell W. J. T. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 462 p.
307. Modonutti R. Memorie e rovine di Roma imperiale nel Mare historiarum di fra Giovanni Colonna. *Italia medioevale e umanistica*. 2011. № 52. P. 27–70.
308. Modrzejewski J. M. *Greek Law in the Hellenistic Period: Family and Marriage*. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law* / ed. by M. Gagarin, D. Cohen. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. P. 343–354.
309. Moghadam R. P. Study of Structure and Visual Features of the Parthian and Sassanid Coins. *International Journal of Arts and Commerce*. 2015. Vol. 4. № 9. P. 140–153.
310. Molev E. Bosphoros under the Rule of Mithridates VI Eupator. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 321–328.
311. Monaco M. Racine and the Problem of Suicide. *PMLA*. Modern Language Association, 1955. Vol. 70. № 3. P. 441–454.
312. Morrison E., Hedeman A. *Imagining the Past in France: History in Manuscript Painting, 1250 – 1500*. Los Angeles : Getty Publications, 2010. 366 p.
313. Ñaco Del Hoyo T. The Impact of the Roman Intervention in Greece and Asia Minor Upon Civilians (88-63 B.C.). *Transforming Historical Landscapes In The Ancient Empires*. 2009. P. 33–51.

314. Olbrycht M. J. Subjects and Allies: the Black Sea Empire of Mithradates VI Eupator (120 – 63 BC). *Pontika 2008: Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times* : Proceedings of the International Conference, Kraków, 21 – 26 April 2008. Oxford : Archaeopress, 2011. P. 275–281.
315. Olbrycht M. J. The Sacral Kingship of the Early Arsacids. Fire Cult and Kingly Glory. *Anabasis*. 2016. Vol. 7. P. 91–106.
316. Olbrycht M. Mithridates VI Eupator and Iran. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 163–190.
317. Orosius P. The Seven Books of History Against the Pagans / transl. by R. J. Deferrari. Michigan : The Catholic University of America Press, 2010. 437 p.
318. Packard Humanities Institute. Regions Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]). ID. URL: <http://epigraphy.packhum.org/regions/910> (дата звернення: 17.03.2017).
319. Palazzo S. Kingship between East and West in Mithridates Eupator. *SUBARTU*. 2017. № 6. P. 467–474.
320. Panofsky E. Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art / Panofsky E. *Meaning in the Visual Arts* : Papers in and on Art History. New York : Doubleday & Company, Inc, 1955. P. 26–54.
321. Pataci S., Lafli E. Archaeology of the Southern Black Sea Area during the Period of Mithridates VI Eupator. *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*. Oxford, 2015. P. 313–325.
322. Pauline A. Vincent de Beauvais and Chaucer's Monks Tale. *Speculum*. 1942. Vol. 17. № 1. P. 56–68.
323. Picón C. A., Hemingway S. Pergamon and the Hellenistic Kingdoms of the Ancient World. New Haven : Yale University Press, 2016. 368 p.
324. Pohl R. De graecorum medicis publicis. Berlin : Georg Reimer, 1905. 98 p.
325. Poulsen B. The dioscuroi and ruler ideology. *Symbolae Osloenses*. 1991. Vol. 66. P. 119–146.

326. Price M. J. Mithradates VI Eupator, Dionysus, and the Coinages of the Black Sea. *The Numismatic Chronicle*. 1968. Vol. 8. P. 1–12.
327. Primo A. Client-Kingdom of Pontus between Philomithridatism and Philoromanism. *Client Kings and Roman Principalities*. Stuttgart, 2010. P. 159–179.
328. Pioreschi P. A History of Medicine: Medieval medicine. Omaha : Horatius Press, 2003. Vol. 5. 804 p.
329. Ramsey J. T. Mithridates, the Banner of Ch'ih-Yu, and the Comet Coin. *Harvard Studies in Classical Philology*. 1999. Vol. 99. P. 197–253.
330. Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont (ed. 1890). Baccarat : Hachette BNF, 2012. 529 p.
331. Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris : Firmin-Didot et Cie, 1890. 494 p.
332. Reinach T. Note sur une inscription de Délos en l'honneur de Laodice (Philadelphie) princesse du Pont. *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 1910. Vol. 34. № 1. P. 429–431.
333. Remijsen S. and Clarysse W. Incest or Adoption? Brother-Sister Marriage in Roman Egypt Revisited. *The Journal of Roman Studies*. 2008. Vol. 98. P. 53–61.
334. Renck A. P. Les Vies Des Femmes Celebres: Antoine Dufour, Jean Pichore, and a Manuscript's Debt to an Italian Printed Book Source. *Journal of the Early Book Society*. 2015. № 18. P. 158–180.
335. Rhodes P. J. The Cambridge Ancient History. *Histos : The Electronic Journal of Ancient Historiography at the University of Durham*. 1999. Vol. 3. P. 18–26.
336. Rosen K. Political documents in Hieronymus of Cardia (323 – 302 B.C.). *Acta Classica*. 1967. Vol. 10. № 1. P. 41–94.
337. Ross D. J. A. Illustrated manuscripts of Orosius. *Scriptorium*. 1955. Vol. 9. № 1. P. 35–56.
338. Rowlandson J., Takahashi R. Brother-Sister Marriage and Inheritance Strategies in Greco-Roman Egypt. *The Journal of Roman Studies*. 2009. Vol. 99. P. 104–139.

339. Ruf-Fraissinet V. L'illustration de La Cité de Dieu de saint Augustin, dans sa traduction française par Raoul de Presles, à Paris à la fin du Moyen Âge: les manuscrits attribués à Maître François: thèse de doctorat. Paris, 2016. 314 p.
340. Scarre C. The Historical Atlas of Ancient Rome. London : Penguin Books, 1995. 144 p.
341. Seaford R. Dionysos: Gods and Heroes of the Ancient World. Abingdon : Routledge, 2006. 176 p.
342. Sherwin-White A. N. Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. Oklahoma : Duckworth, 1984. 352 p.
343. Simionato A. Tra fonti e testo del De casibus virorum illustrium di Giovanni Boccaccio. Venezia : Università Ca' Foscari, 2013. 412 p.
344. Smith S. D. New Themes for the City of God around 1400: The Illustrations of Raoul de Presles' Translation. *Scriptorium*. 1982. Vol. 36. № 1. P. 68–82.
345. Smith W. S. Dictionary of Greek and Roman geography / ed. W. S. Smith. London : Walton & Maberly, 1854. Vol. 2. 1436 p.
346. Spencer L. G., Capuzza J. C. Transgender Communication Studies: Histories, Trends, and Trajectories / ed. L. G. Spencer. Lanham : Lexington Books, 2015. 304 p.
347. Stillwell R. The Princeton Encyclopedia of Classical Sites / ed. by W. L. MacDonald, M. H. McAllister. Princeton : Princeton University Press, 2017. 1068 p.
348. Strootman R. Courts and Elites in the Hellenistic Empires: The Near East After the Achaemenids, c. 330 to 30 BCE. Edinburgh, 2014. 302 p.
349. Strootman R. The Great Kings of Asia: Universalistic titulature in the Seleukid and post-Seleukid East. *Seleukeia: Studies in Seleucid History, Archaeology and Numismatics in Honor of Getzel M. Cohen*. 2014. P. 1–29.
350. Strootman R. The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE : Doctoral thesis / Universiteit Utrecht, 1968. 434 p.

351. Summerer L. The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom. Black sea studies 9: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies* / ed. by J. M. Højte. Gylling : Narayana Press, 2009. P. 15–34.
352. Swift H. Gender, Writing, and Performance: Men Defending Women in Late Medieval France (1440 – 1538). Oxford : Oxford University Press, 2008. 304 p.
353. The Cambridge Ancient History. Rome and the Mediterranean to 133 BC / ed. by A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. Vol. 8. 608 p.
354. The Cambridge Ancient History. The Hellenistic World / ed. by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. Vol. 7. Part 1. 655 p.
355. The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC / ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. Vol. 9. 877 p.
356. The Cambridge History of Classical Literature: Vol. 2. Latin Literature / ed. P. E. Easterling, E. J. Kenney. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 980p.
357. The Concept of Woman: The Early Humanist Reformation, 1250 – 1500 / Prudence A. : Wm. B. Eerdmans Publishing, 2005. Vol. 2. 634 p.
358. The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies. Mission. URL: <http://www.pontos.dk/about/mission> (дата звернення: 08.02.2016).
359. The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture / ed. Hourihane C. P. New York : Oxford University Press, 2012. Vol. 1. 677 p.
360. The Loser's Prize: Roman Triumphs and Political Strategies during the Mithridatic Wars / *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle* / ed. C.H. Lange, F. J. Vervaeet. Rome, 2014. P. 117–130.
361. Thonemann P. Roman Phrygia: Culture and Society. Greek Culture in the Roman World. New York : Cambridge University Press, 2013. 326 p.

362. Truhart P. *Regents Of Nations : Part 1 : Antiquity Worldwide*. London : G. Saur, 1999. 392 p.
363. Ullman B. L. Classical Authors in Certain Mediaeval Florilegia. *Classical Philology*. 1932. Vol. 27. № 1. P. 1–42.
364. Varner E. R. *Monumenta Graeca et Romana: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*. Leiden : Brill, 2004. 340 p.
365. Vishnia R. F. *Roman Elections in the Age of Cicero: Society, Government, and Voting*. New York, 2012. 188 p.
366. Wagner J. E. Christine de Pizan's City of Ladies: A Monumental (Re)construction of, by, and for Women of All Time. *Medieval Feminist Forum*. 2008. Vol. 44. № 1. P. 69–80.
367. Widengren, G. The Sacral Kingship of Iran. *The Sacral Kingship*. 1959. Vol. 4. P. 244–57.
368. *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia* / Schaus M. Taylor & Francis, 2006. 944 p.
369. Wood J. *The Politics of Identity in Visigothic Spain: Religion and Power in the Histories of Isidore of Seville*. BRILL, 2012. 275 p.
370. Yardley J. C. *Justin and Pompeius Trogus : A Study of the Language of Justin's Epitome of Trogus*. Toronto : University of Toronto Press, 2003. 284 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій за темою дисертації,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Грегуль А. О. Мітрідат VI Евпатор і його оточення (від джерел античної доби до рецепцій в епоху Відродження). *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 138 (11). Ч. 1. Історичні науки. С. 196–200.
2. Грегуль А. О. Образ Мітрідата VI Евпатора та наближених до нього осіб у літературі та мініатюрах XIV – XVI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2018. Вип. 2. Ч. 2. С. 52–56.
3. Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і члени його родини у «De casibus virorum illustrium», «De mulieribus claris» Дж. Боккаччо та античних джерелах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 3–7.
4. Сорока А. О. Обставини і трактування смерті Мітрідата VI Евпатора: від джерел античної доби до «De Civitate Dei» Августина Блаженного. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 47. С. 266–269.
5. Сорока А. Просопографічний аналіз оточення Мітрідата VI Евпатора (за матеріалами монумента Мітрідата на о. Делос). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2018. №1 (136). С. 67–70.

Список публікацій за темою дисертації,

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Грегуль А. Гіпсікратія: дружина vs. воїн Мітрідата VI Евпатора (від античних джерел до рецепцій доби Відродження). *Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина* : абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17 – 18 травня 2018 р. Київ, 2018. С. 46.

7. Грегуль А. Ефеський указ Мітрідата VI Евпатора (за працями античних авторів та ілюмінованими перекладами «De Civitate Dei» Августина Блаженного). *Шевченківська весна – 2018: історія* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ, 15 березня 2018 р. Київ, 2018. С. 179–181.
8. Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і його оточення у «De Casibus Virorum Illustrium» та «De Mulieribus Claris» Дж. Боккаччо: історіографія проблеми. *Шевченківська весна – 2016: історія* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Київ, 6 – 8 квітня 2016 р. Київ, 2016. С. 193–196.
9. Сорока А. Мітрідат VI Евпатор і коло його прибічників: історіографія проблеми. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 11–13.
10. Сорока А. О. Походження та встановлення влади Мітрідата VI Евпатора у Понтійському царстві. *Теорія і практика сучасної науки* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 р. Херсон, 2017. Ч. 1. С. 219–221.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. II Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» (м. Дрогобич, 10 листопада 2017 року, заочна форма участі).
2. XVI Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2018: історія» (м. Київ, 15 березня 2018 року, очна форма участі).
3. XIV Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2016: історія» (м. Київ, 6 – 8 квітня 2016 року, очна форма участі).
4. Міжнародна конференція «XII читання пам'яті професора П.Й. Каришковського» (м. Одеса, 12 – 13 березня 2018 року, заочна форма участі).

5. Міжнародна наукова конференція «Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 17 – 18 травня 2018 року, очна форма участі).
6. Міжнародна наукова конференція «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (м. Київ, 01 грудня 2017 року, очна форма участі).
7. Міжнародна науково-практична конференція «V Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 19 жовтня 2016 року, заочна форма участі).
8. Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 року, заочна форма участі).
9. П'ятий міжнародний науково-практичний семінар «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 12 жовтня 2018 року, очна форма участі).
10. Сьомий міжнародний міждисциплінарний теоретичний симпозіум «Словесне і зорове: візуальні медіації в літературі» (м. Київ, 16 – 17 червня 2016 року, очна форма участі).
11. Третій міжнародний науково-практичний семінар «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 22 – 24 вересня 2016 року, очна форма участі).

Додаток Б

Понтійське царство та сусідні території

Б.1

Мала Азія у II – I ст. до Р. Х.

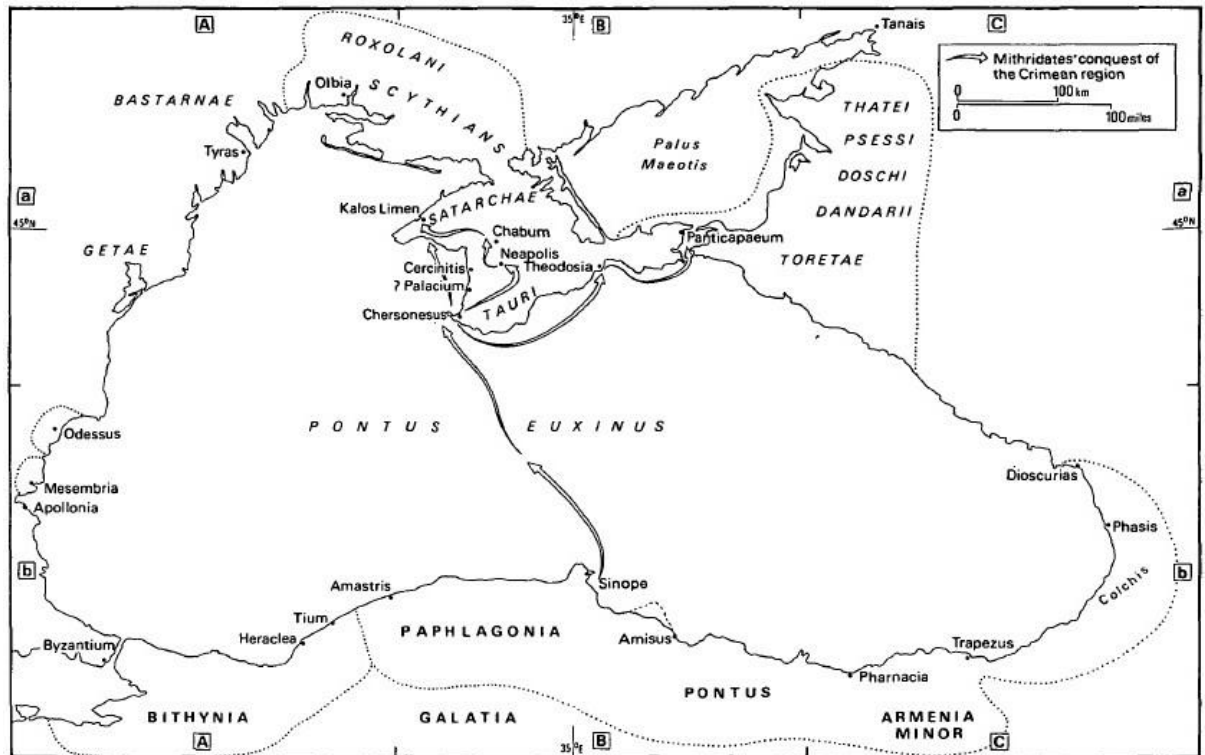

The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC / ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge : Cambridge University Press, 1992.

Vol. 9. P. 138.

Б.2

Завоювання Мітрідата Евпатора

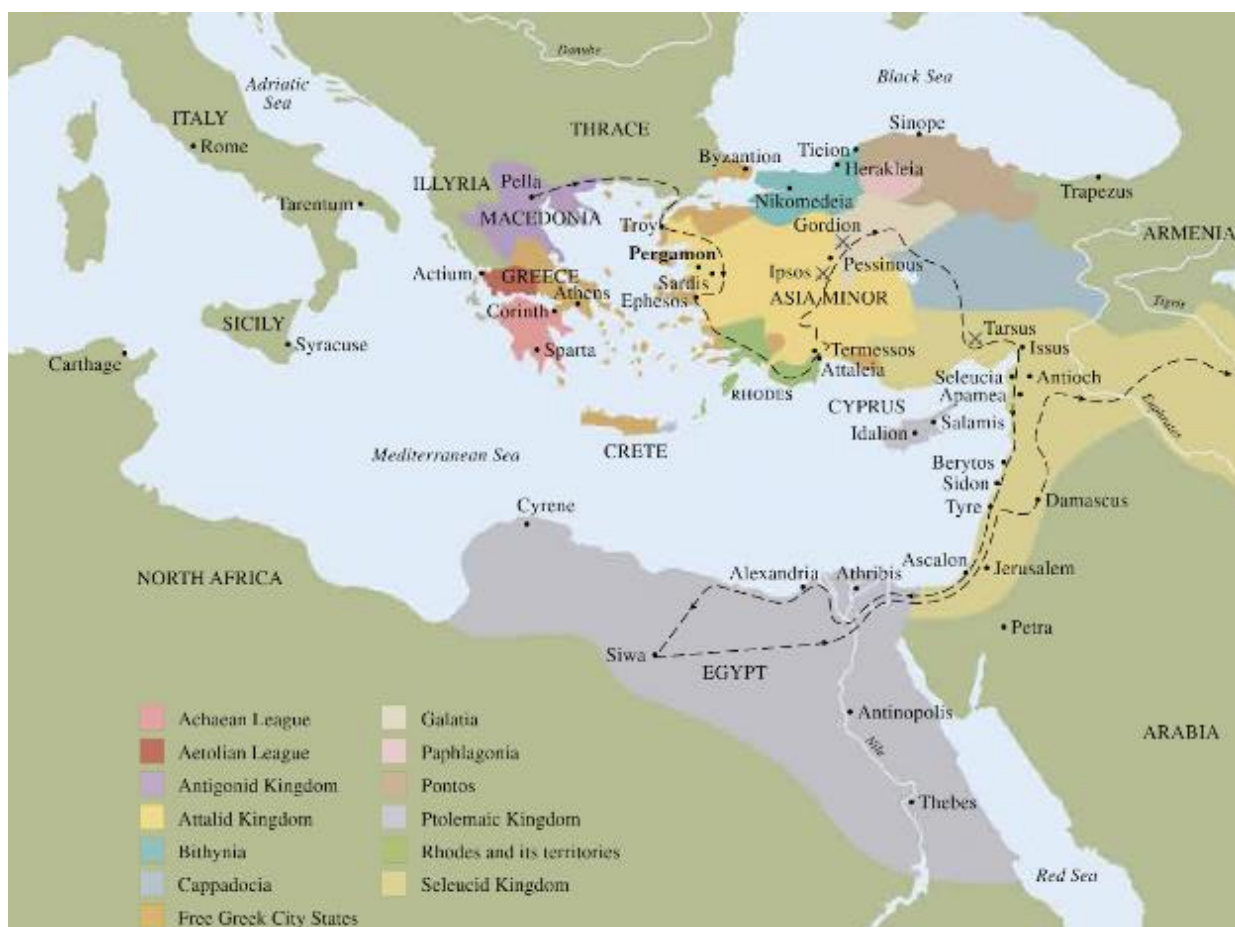

The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 BC / ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge : Cambridge University Press, 1992.

Vol. 9. P. 135.

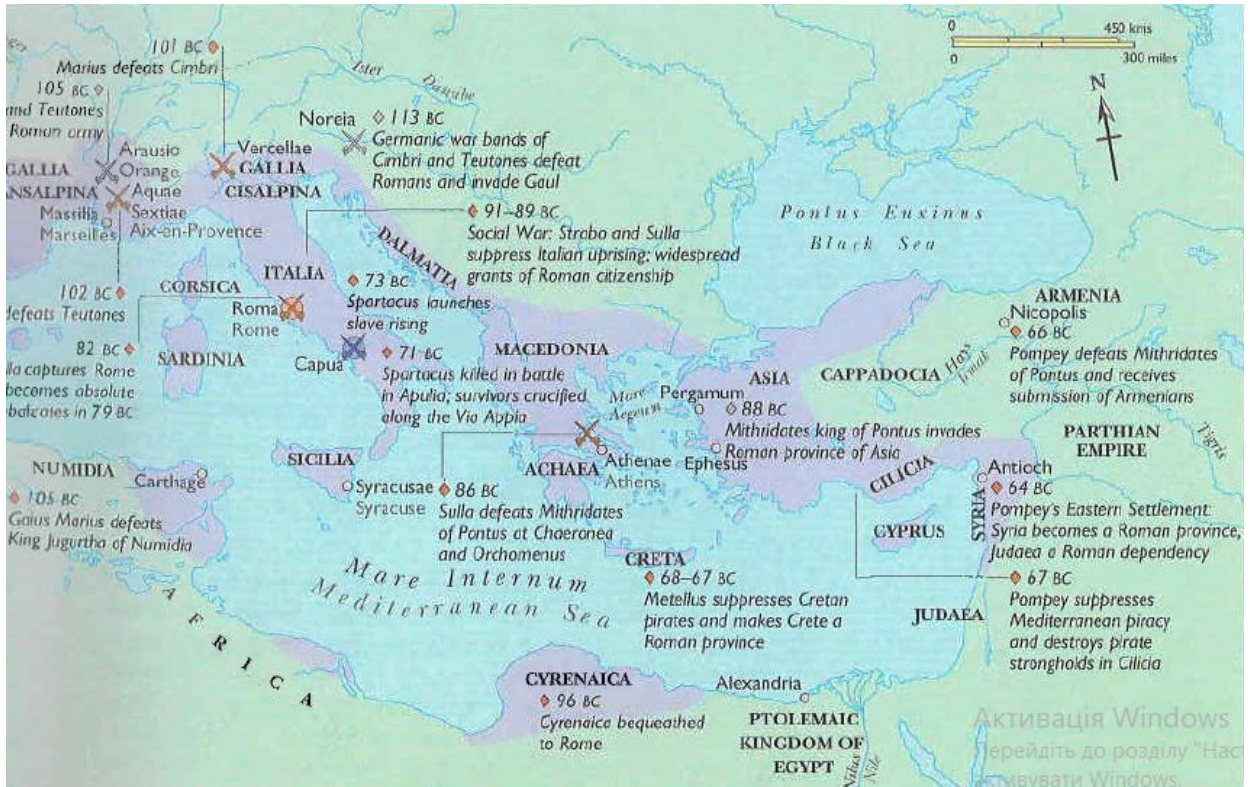
Б.3

Елліністичні держави (на 185 р. до Р.Х.)

Picón C. A., Hemingway S. Pergamon and the Hellenistic Kingdoms of the Ancient World. New Haven : Yale University Press, 2016. P. XVIII.

Б.4 Римська республіка у 60 р. до Р.Х.

Scarre C. The Historical Atlas of Ancient Rome. London : Penguin Books, 1995. P. 29.

Додаток В

Монети Мітрідата VI

В.1

Тетрадрахма Мітрідата VI, датована 88/89 р. до Р. Х.

Monnaie : Tétradrachme, Argent, Incertain, Pont, Mithridate VI Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, Fonds général 39.

B.2

Статир Мітрідата VI, датований 88/89 р. до Р. Х.

Monnaie : Statère, Or, Incertain, Pont, Mithridate VI Eupator. BnF, Département Monnaies, médailles et antiques, Fonds général 15.

B.3

Тетрадрахма Мітрідата VI, датована 105/106 р. до Р. Х.

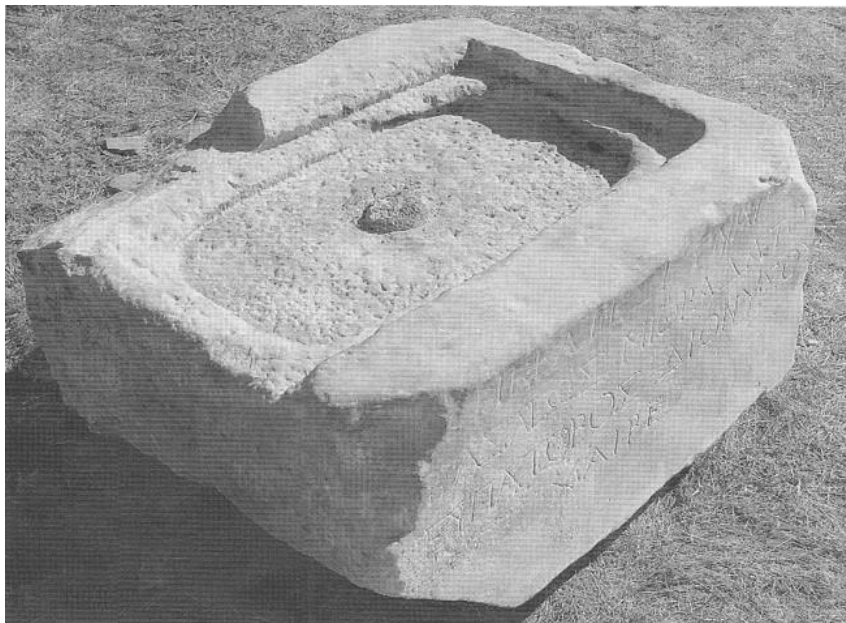

Monnaie : Tétradrachme, Argent, Incertain, Pont, Mithridate Vi Eupator. BnF,
Département Monnaies, médailles et antiques, 1966.453.2476.

Додаток Г

Постамент пам'ятника Гіпсікратії

Г.1

Постамент пам'ятника Гіпсікратії, вигляд зверху.

Фанагорія, Російська Федерація

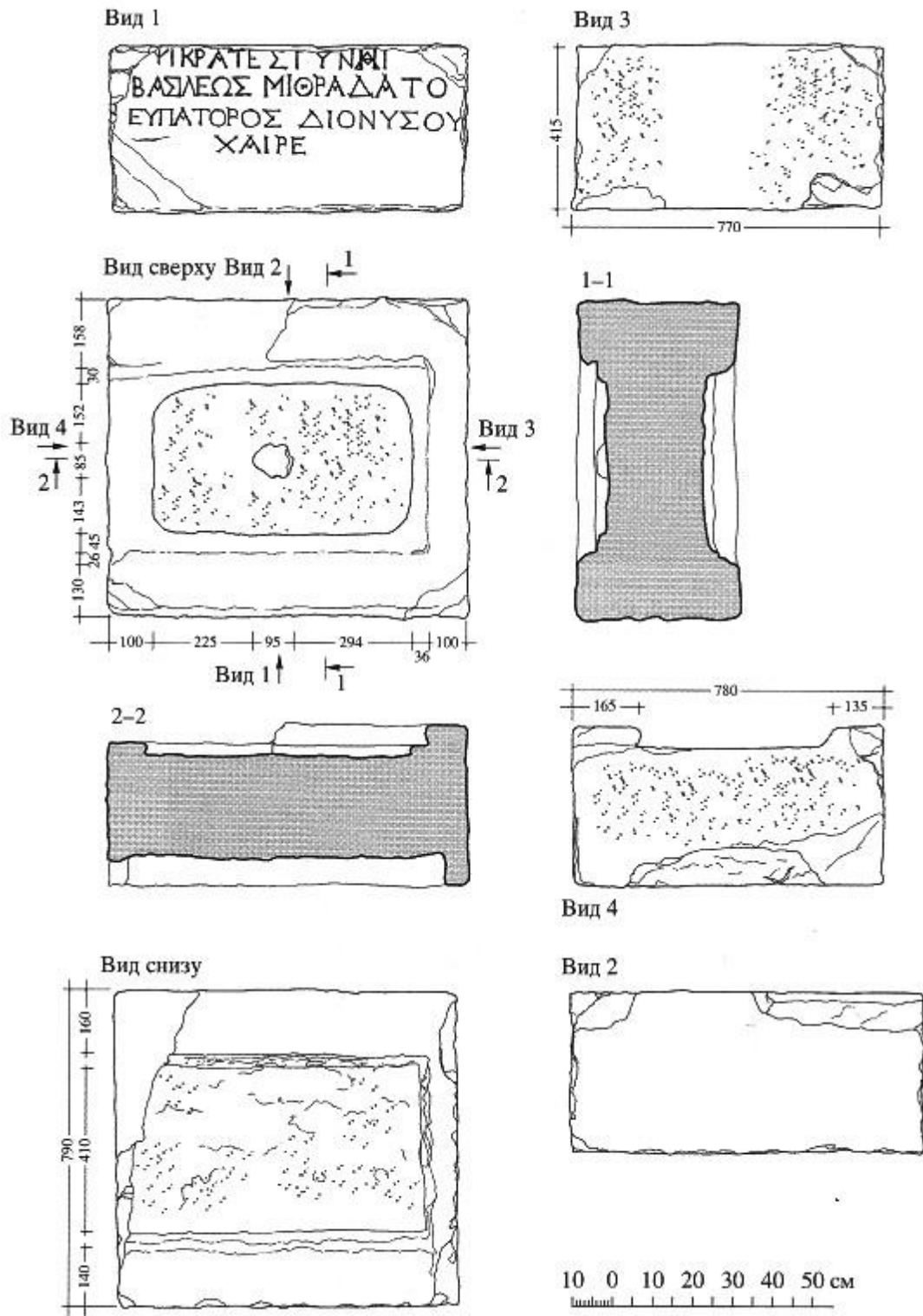
Г.2

Напис на постаменті пам'ятника Гіпсікратії.

Фанагорія, Російська Федерація

Г.3

Креслення постаменту Гіпсікратії. Фанагорія, Російська Федерація

Джерело: Кузнецов В.Д. Новые надписи из Фанагории. *Вестник древней истории.*

2007. № 1. С. 238–240.

Додаток Д

Мініатюри до рукописів

«De Civitate Dei» Августина Блаженного

Д.1

Мітрідат VI віддає наказ про масове вбивство римлян у 88 р. до Р.Х.

MMW MS. 10 A 11. F. 153r

Д.2

MMW MS. 10 A 11. F. 153r (дет.)

Д.3

Мітрідат VI віддає наказ про масове вбивство римлян у 88 р. до Р.Х.

BnF Fr. MS. 23. F. 63v

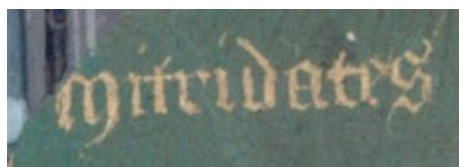
Д.4

Масове вбивство римлян у 88 р. до Р.Х.

VnF Fr. MS. 27. F. 64v.

Д.5

VnF Fr. MS. 27. F. 64v (дет.)

Д.6

Масове вбивство римлян у 88 р. до Р.Х. та смерть Мітрідата VI

BnF Fr. MS. 172. F. 61v.

Д.7

BnF Fr. MS. 172. F. 61v (дет.)

Д.8

Смерть Мітрідата VI і масове вбивство римлян у 88 р. до Р.Х.

KB MS. 72 A 22. F. 76v.

Додаток Е

Мініатюри до рукописів «Speculum historiale» Вінсента із Бове

Е.1

Смерть Мітрідата і битва Помпея проти Тиграна

BnF Fr. MS. 50. F. 172r.

E.2

Смерть Мітрідата і битва Помпея проти Тиграна

BnF Fr. MS. 50. F. 172r (дет.)

BnF Fr. MS. 50. F. 172r (дет.)

E.3

Смерть Мітрідата і битва Помпея проти Тиграна

BnF NAF MS. 15939. F. 159r

E.4

Смерть Мітрідата і битва Помпея проти Тиграна

BnF Fr. MS. 316. F. 259v

E.5

Смерть Мітрідата і битва Помпея проти Тиграна

BnF Fr. MS. 312. F. 232r

Додаток Ж

Мініатюри до рукопису «Mare historiarum» Джованні Колонна

Ж.1

Вбивства римлян у Малій Азії у 88 р. до Р.Х.

BnF Latin MS. 4915. F. 158v

Ж.2

Облога Мітрідата

BnF Latin MS. 4915. F. 164r

Ж.3

Фронтиспис до IV книги «Mare historiarum»

Ж.4

Втеча Аріарата VI і вбивство його братів

BnF Latin MS. 4915. F. 149r (дет.)

Додаток К

Мініатюра до рукопису «Romuleon» Бенвенуто Рамбальді

К.1

Повстання проти Мітрідата на чолі з Фарнаком II

BnF Fr. MS. 364. F. 262r.

Додаток Л

Мініатюри до рукописів «De casibus virorum illustrium» Джованні Боккаччо

Л.1

Смерть Мітрідата VI

BnF Fr. MS. 229. F. 233r

Л.2

Смерть Мітрідата VI

BnF Fr. MS. 230. F. 163v

Л.3

Смерть Мітрідата VI

BnF Fr. MS. 232. F. 206v

Л.4

Отруєння Мітрідата та членів його родини

BL Royal 14 E V. F. 306r

Л.5

Повстання проти Мітрідата на чолі з Фарнаком II

BnF Fr. MS. 234. F. 78v

Л.6

Повстання проти Мітрідата на чолі з Фарнаком II

BnF Fr. MS. 236. F. 60r

Л.7

Вбивство Аріарата VII

BnF Fr. MS. 226. F. 162v.

Л.8

Вбивство Аріарата VII

Getty MS. 63. F. 183r.

Л.9

Вбивство Аріарата VII

BGE MS. fr. 190/2. F. 43r.

Додаток М
Мітрідат VI з Гіпсікратією
М.1

BL Royal 20 C V. F. 119r (1400 – 1424 pp.)

M.2

BL Royal 16 G V. F. 91v (1440 p.)

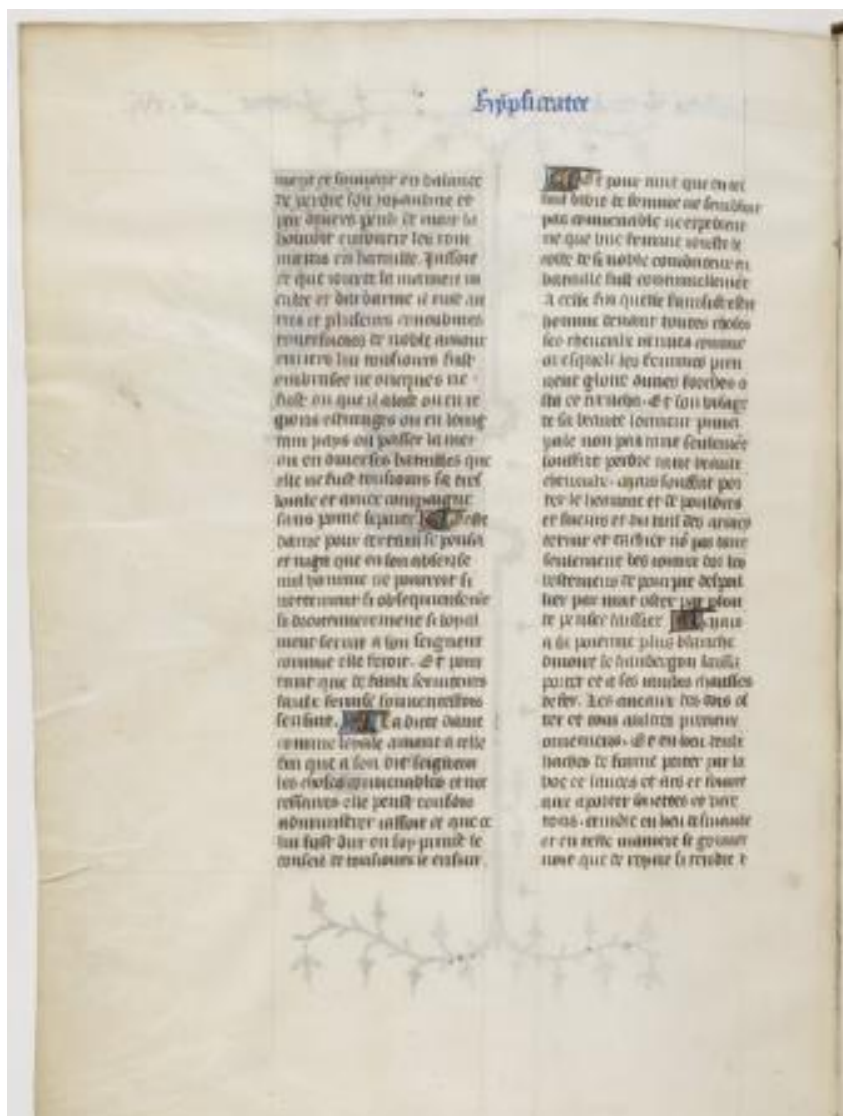
M.3

BnF Fr. MS. 598. F. 116r (1403 p.)

M.4

Сторінка з рукопису Дж. Боккаччо «De Claris mulieribus»

BnF Fr. MS. 598. F. 116v (1403 p.)

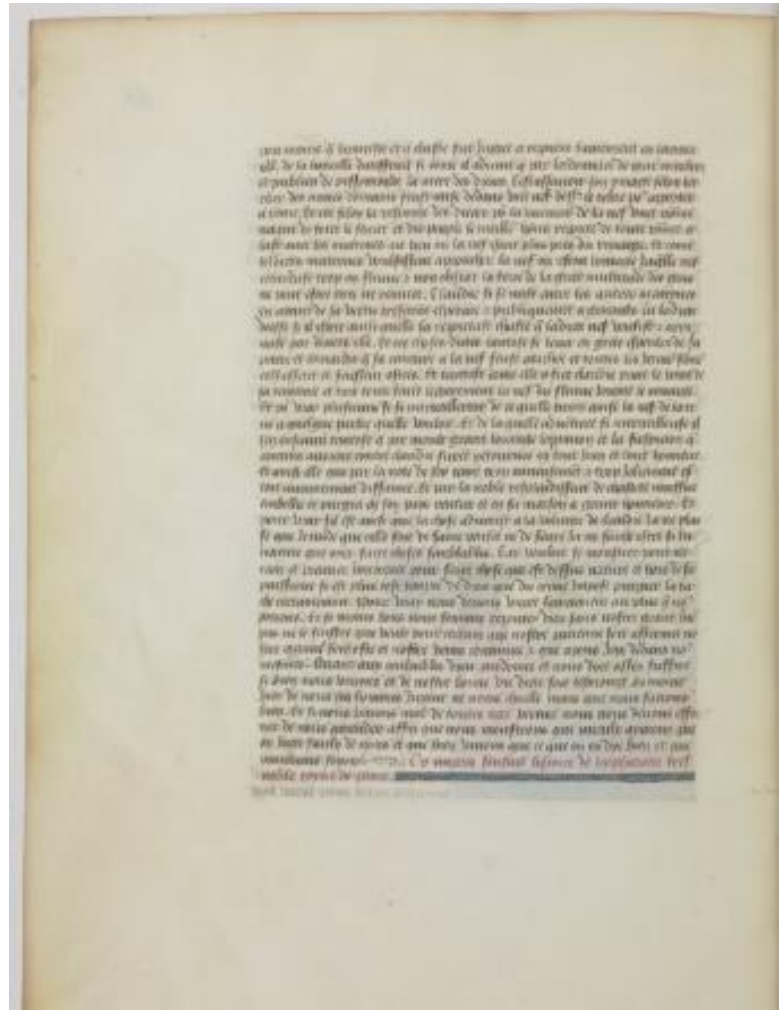
BnF Fr. MS. 598. F. 116v (1403 p.) (дет.)

M.5

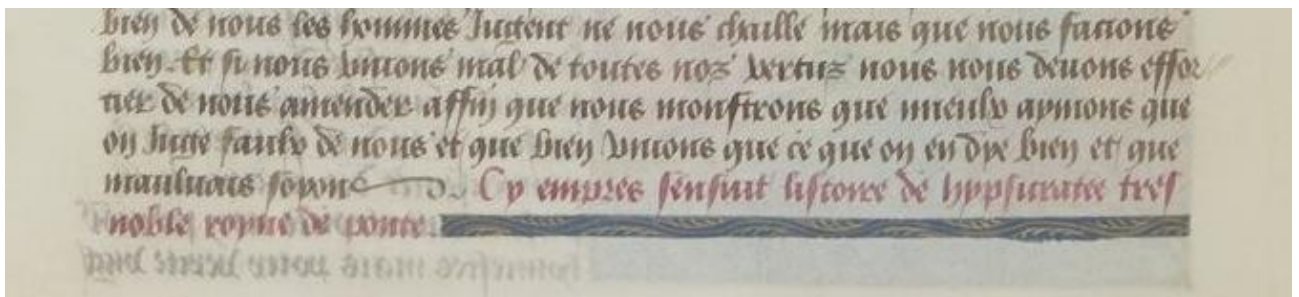

BnF Fr. MS. 599. F. 67r (1488 – 1496 pp.)

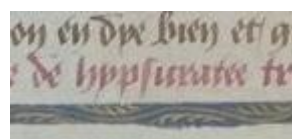
M.6

BnF Fr. MS. 599. F. 66v (1488 – 1496 pp.)

BnF Fr. MS. 599. F. 66v (1488 – 1496 pp.) (дет.)

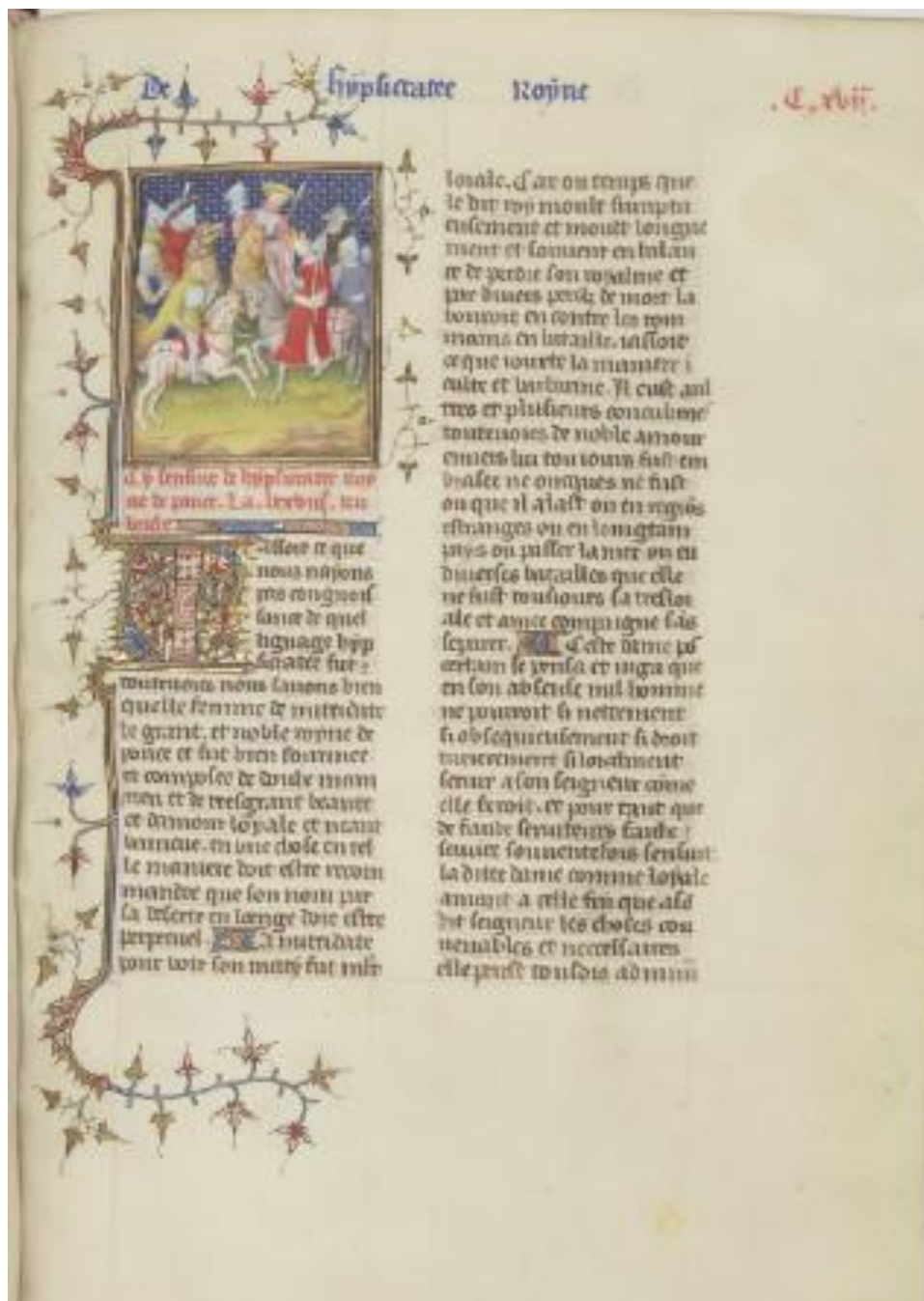
BnF Fr. MS. 599. F. 66v (1488 – 1496 pp.) (дет.)

M.7

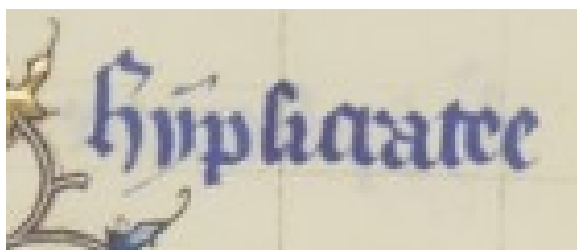

BnF Fr. MS. 12420. F. 117r (1401 p.) (дет.)

M.8

BnF Fr. MS. 12420. F. 117r (1401 p.)

BnF Fr. MS. 12420. F. 117r (1401 p.) (дет.)

M.9

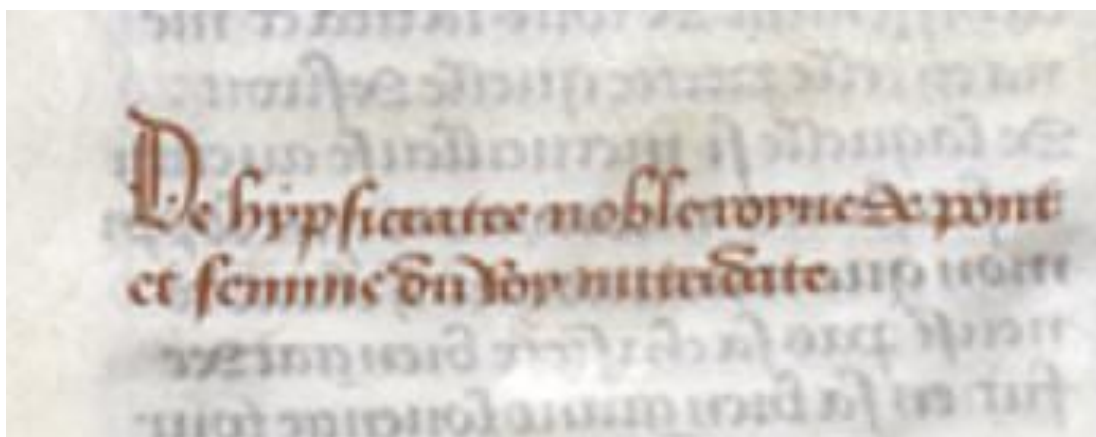

NYPL Spencer. MS. 033. F. 52v (бл. 1450 р.)

M.10

NYPL Spencer. MS. 033. F. 52v (бл. 1450 р.)

NYPL Spencer. MS. 033. F. 52v (бл. 1450 р.) (дет.)

Додаток Н
Мітрідат VI з Дріпетіною
Н.1

BL Royal 20 C V. F. 116v (1400 – 1424 pp.)

H.2

BL Royal 16 G V. F. 89v (1440 p.)

H.3

BnF Fr. MS. 598. F. 113v (1403 p.)

H.4

BnF Fr. MS. 598. F. 113v (1403 p.)

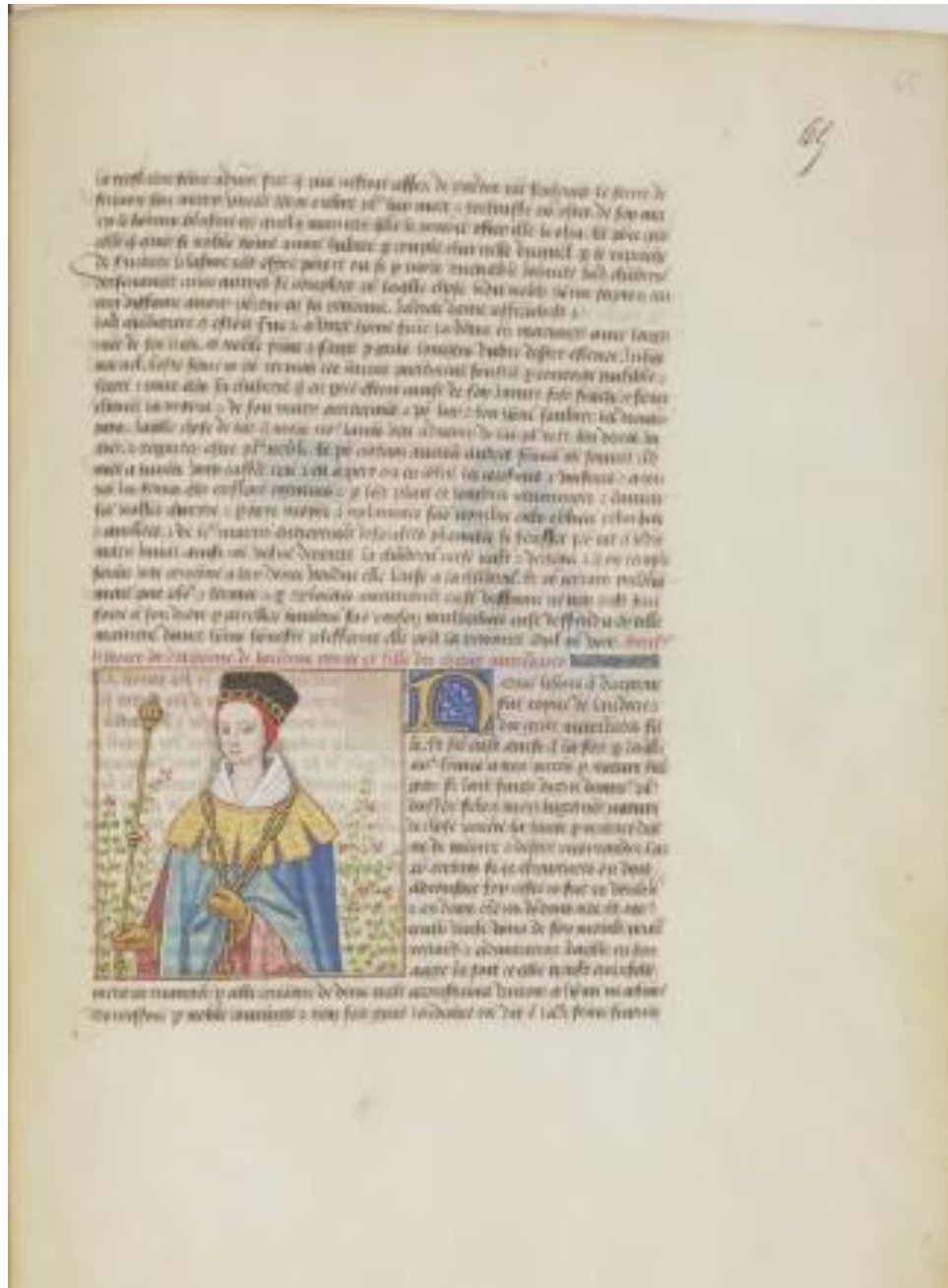
BnF Fr. MS. 598. F. 113v (1403 p.) (дет.)

H.5

BnF Fr. MS. 599. F. 65r (1488 – 1496 pp.)

H.6

BnF Fr. MS. 599. F. 65r (1488 – 1496 pp.)

BnF Fr. MS. 599. F. 65r (1488 – 1496 pp.) (дет.)

H.7

BnF Fr. MS. 12420. F. 114r

H.8

BnF Fr. MS. 12420. F. 114r (1401 p.)

Duxette

BnF Fr. MS. 12420. F. 114r (1401 p.) (дет.)

H.9

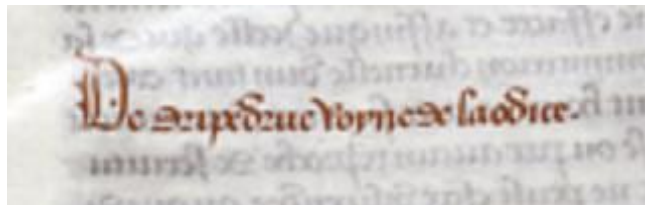

NYPL Spencer. MS. 033. F. 49r (бл. 1450 р.)

H.10

NYPL Spencer. MS. 033. F. 49r (бл. 1450 p.)

NYPL Spencer. MS. 033. F. 49r (бл. 1450 p.) (дет.)

Додаток П
Лаодіка Каппадокійська
П.1

II.2

BL Royal 16 G V. F. 86v

П.3

BnF Fr. MS. 598. F. 109v (дет.)

II.4

BnF Fr. MS. 598. F. 109v

Beronice

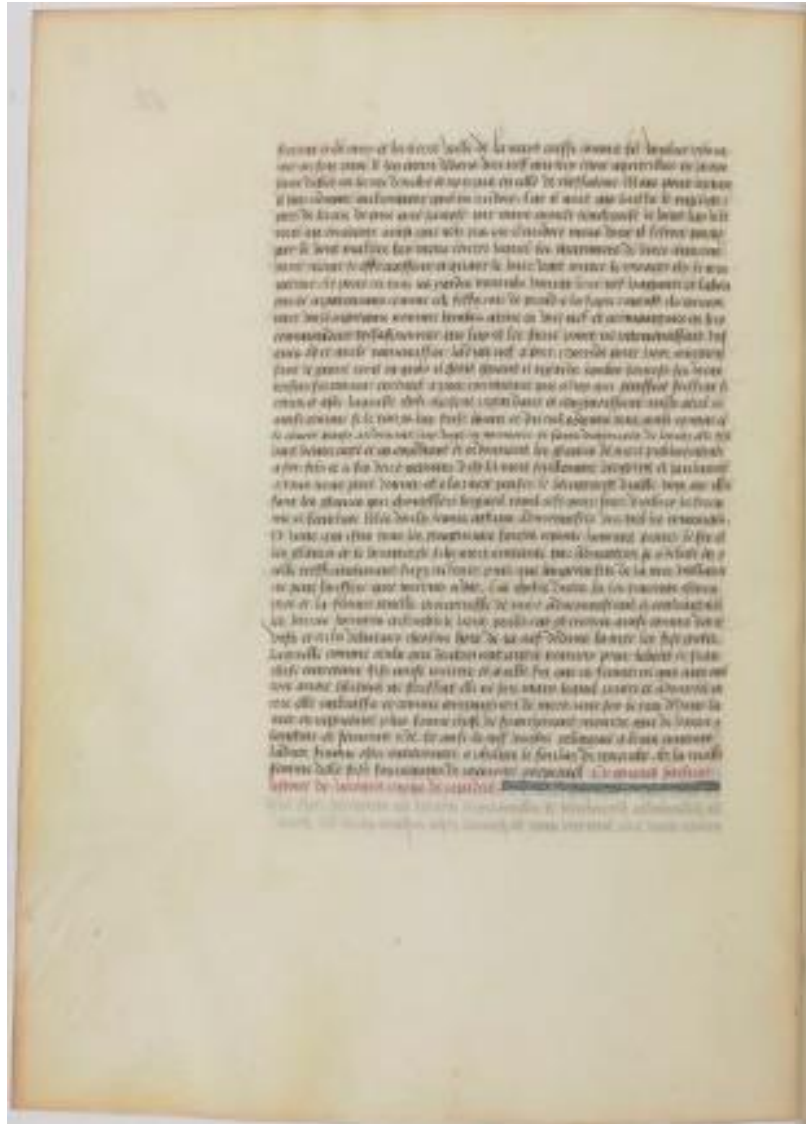
BnF Fr. MS. 598. F. 109v (дет.)

II.5

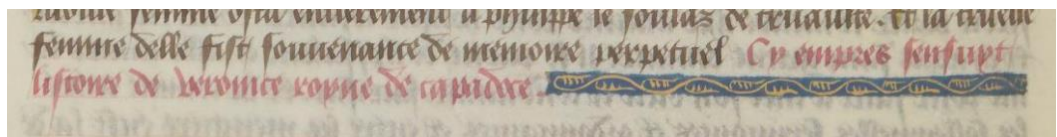

BnF Fr. MS. 599. F. 63r

П.6

BnF Fr. MS. 599. F. 62v

BnF Fr. MS. 599. F. 62v (дет.)

II.7

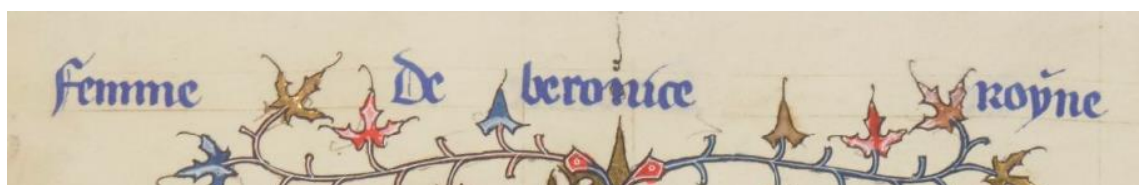

BnF Fr. MS. 12420. F. 110r (дет.)

II.8

BnF Fr. MS. 12420. F. 110r

BnF Fr. MS. 12420. F. 110r (дет.)

П.9

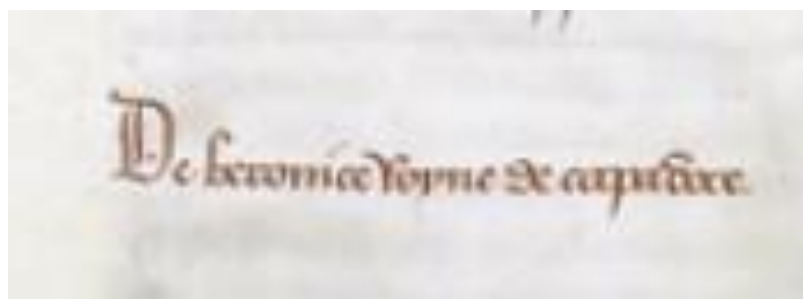

NYPL Spencer. MS. 033. F. 46r (дет.)

II.10

NYPL Spencer. MS. 033. F. 46r

NYPL Spencer. MS. 033. F. 49r (дет.)

Додаток Р

Мініатюра із зображенням Мітрідата VI і Гіпсікратії до рукопису
Антуана Дюфура «Життя відомих жінок»

Musée Thomas Dobrée. MS. XVII. F. 41r (1506 p.)